अवधूतगीता

समछन्दमा नेपाली अनुवाद

अनुवादक
शरत्कुमार भट्टराई

अवधूतगीता

नेपाली अनुवाद

ग्रन्थको नाम	:	अवधूतगीताको नेपाली अनुवाद
अनुवादक	:	शरत्कुमार भट्टराई
सर्वाधिकार	:	© अनुवादकमा सुरक्षित
प्रकाशक	:	श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष
प्रकाशन मिति	:	वि.सं. २०७५
प्रकाशित सङ्ख्या	:	३००
मूल्य	:	रु. २००।–
कम्प्युटर सेटिङ्ग	:	श्रीखड्गप्रसाद खनाल
मुद्रक	:	एलायन्स प्रिन्टर्स एण्ड मिडिया हाउस प्रा.लि.
ISBN	:	978-9937-0-5118-7

प्रकाशकको भनाइ

यस कोषले आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म ज्ञान र भक्ति सम्बन्धी आध्यात्मिक विषयमा र अझ त्यसमा पनि विशेषरूपले अद्वैत वेदान्तका गहन विषयमा लेखिएका ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ। तदनुसार नै यस २०७५ सालमा पनि शरत्कुमार भट्टराईज्यूले लेख्नुभएका ग्रन्थहरूमध्ये 'अवधूतगीता' नामक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ प्रकाशन गर्न पाएकोमा यस कोषलाई अपार खुशी लागेको छ।

यस ग्रन्थमा अद्वैत वेदान्तका परमसिद्धान्तहरूमात्रै यस गीतामा समाविष्ट भएका छन्। ब्रह्मज्ञानी दत्तात्रेय मुनिले लामा प्रक्रियागत कुराहरू नराखी केवल अद्वैत वेदान्तका गहन तथा गूढसिद्धान्तहरूलाई मात्रै यस गीतामा सङ्क्षिप्तरूपमा उल्लेख गर्नुभएको छ। यसबाट जिज्ञासु मुमुक्षुहरूले सहजैसँग ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नुहुनेछ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ। अतः यो ग्रन्थ सबै जिज्ञासु मुमुक्षुहरूका लागि अत्यन्त सङ्ग्रहणीय र पठनीयसमेत हुनेछ भन्ने यस कोषले विश्वास लिएको छ। यस्तो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको प्रकाशन गर्ने अभिभारा यस कोषले लेखकबाट पाएकोमा यो कोष लेखकप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछ। धन्यवाद। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७५ साल पुत्रदा एकादशी

श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष

ईश्वरको अनुग्रह

ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना ।
महद्भयपरित्राणा विप्राणामुपजायते ॥

ईश्वरको अनुग्रहबाट नै विप्रहरूको अद्वैतवासना उत्पन्न हुन्छ । त्यसले ठूलो भयबाट रक्षा गर्दछ। संसार नै भयस्वरूप हो। अभयप्राप्ति निःश्रेयस हो । ब्रह्मज्ञान विना त्यो सम्भव छैन । विषयवासनाले बारम्बार जन्ममृत्युको चक्रमा घुमिरहनुपर्दछ भने अद्वैतवासनाले अविनाशी स्वयंप्रकाश आत्मस्वरूप अद्वितीय आफ्नो स्वरूपको साक्षात्कार हुन्छ। साक्षात्कार नै नित्य, मुक्त, बुद्ध, शुद्ध र अपरिच्छिन्न सजातीय विजातीयस्वगतभेदरहित ब्राह्मी स्थिति हो ।[१] यही तत्त्वको विवेचन अवधूतगीतामा सर्वत्र पाइन्छ । ब्रह्मज्ञानी अवधूतको गहन अनुभव यसमा देख्न सकिन्छ। यस्तो कठिन विषयमा कलम चलाउन सर्वथा अयोग्य भए पनि महापुरुषहरूको स्मरणबाट नै बुद्धि शुद्ध भई आत्मतत्त्वतर्फ प्रवृत्त हुने विश्वासले यो धृष्टता हो ।

अत्रि ऋषिकी पत्नी अनसूयाले वर माग्दा भगवान् अत्रिपुत्र दत्तात्रेय भएर प्रकट हुनुभयो र उहाँले अलर्क, प्रह्लाल आदिलाई ब्रह्मज्ञानको उपदेश गर्नुभयो ।[२] एकचोटी अत्रि ऋषिले भगवान्सँग आफ्नो पुत्र भएर जन्म लिन प्रार्थना गर्नुभयो । ऋषिको तपस्याले प्रसन्न हुनुभएका भगवान्ले “मैले आफू तपाईंलाई दिएँ” भन्नुभयो ।

---

१. एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ – भगवद्गीता २।७२

२. षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृत्तः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य उचिवान् । – भागवत १।३।११

यसैकारण यो अवतार लिएपछि भगवान्को नाम दत्तात्रय हुन गयो । राजा यदु र सहस्रबाहु अर्जुनादिले उहाँकै चरणकमलको रजले आफ्नो शरीरलाई पवित्र गरेर भोग र मोष दुवै प्रकारको योगसिद्धि प्राप्त गरे ।[३] दत्तात्रेय भगवान्ले नै अवधूतस्वरूपमा अलर्क प्रह्लाद, यदु, हैहय आदिलाई उपदेश गर्नुभएको हो । भगवान् विष्णुका अवतार दत्तात्रेय नै अवधूत[४] अजगरमुनिका[५] नामले पनि प्रसिद्ध हुनुहुन्छ । उहाँको कर्म, आकार, वाणी, वर्ण र आश्रम चिह्नले यी आत्मज्ञानी हुन् भनेर छुट्याउन गाह्रो थियो ।[६] अजगर व्रत धारण गरेर कावेरी नदीको नजिक सह्य पर्वतको शिखरमा भुईमै डङ्रङ्ग पल्टेर स्वयं भन्नुहुन्छ – सुख भनेको नै आत्मस्वरूप हो । सबै भोगलाई मनोरथ अर्थात् अनित्य संझेर आफ्नो प्रारब्धको भोग गर्दै उहाँ चेष्टारहित भएर पडिरहनन्छु ।[७]

गुणभन्दा माथि हुनुभए पनि लोकसङ्ग्रहार्थ उपदेश गर्नुभएको हो । कर्ममा फसेका संसारीको उद्धार गर्न नै उहाँ प्रकट हुनुभएको

---

३. अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो
दत्तो मयाहमिति यद्भगवान् सदत्तः ।
यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा
योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहह्याद्याः ॥ – भागवत २।७।४

४. (क) अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । – भागवत ११।७।२४
(ख) त्रयोदशे यतेर्धर्मः साधकस्योच्यते महान् ।
अवधूतेतिहासेन सिद्धावस्था च वर्ण्यते ॥
– श्रीधरस्वामी भावगवद्टीका ७।१३

५. प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च । – भागवत ७।१३।११

६. कर्मणाकृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ।
न विदन्ति जना यं वै सोऽसाविति न वेति च ॥ – भागवत ७।१३।१४

७. सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः ।
मनःस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगान् स्वप्स्यामि संविशन् । – भागवत ७।१३।२६

हो । कर्तृत्वाभिमान र फलासक्तियुक्त कर्मबाट बन्धन हुने हो । त्यो विषयकाङ्क्षी हुन्छ । यो लोक र परलोकको इष्टफल प्राप्त गर्ने साधनमा आश्रित हुन्छ ।[८] तर शरीरयात्राको लागिमात्र चेष्टा गर्ने ज्ञाननिष्ठा यतिले इहलोक परलोकको भोगेच्छा नभएकोले दृष्टादृष्टफल दिने कर्ममा आफ्नो प्रयोजन देख्दैन । साधनसहित कर्म त्यागेर मुक्त हुन्छ ।[९] "परिपूर्ण सर्वसाक्षी म हुँ" यस्तो बोध हुन्छ । सम्पूर्णको बाध भएकाले कर्मसम्भव हुँदैहुँदैन ।[१०] ब्रह्मज्ञानी अवधूतले कसैलाई उपदेश गर्नुभएको यस गीतामा सरल शैलीमा विषयवस्तु प्रतिपादन गर्नुभएको छ । जस्तै –

बालस्य वा विषयभोगरतस्य वापि
मूर्खस्य सेवकजनस्य गृहस्थितस्य ।
एतद्गुरोः किमपि नैव न चिन्तनीयं
रत्नं कथं त्यजति कोऽप्यशुचौ प्रतिष्ठम् ॥

– अवधूतगीता २।१

वेदान्तको गहन विषयले परिपूर्ण यो गीताको समछन्दमा नेपाली अनुवाद गरेर वयोवृद्ध कवि श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूले ठूलो कार्य गर्नुभएको छ । वेदान्तदर्शनको अध्ययन, अनुसन्धान, मनन, ब्रह्माभ्यासमा ह्रास आइरहेको वेलामा अद्वैतवेदान्तमा लामो समय व्यतीत गरेर अनुसन्धानात्मक पुस्तकहरू प्रकाशन गर्नुभएका वेदान्तचिन्तक भट्टराईज्यूले जिज्ञासुहरूबीच पस्कनुभएको यो

---

८. त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ – भगवद्गीता ४।२०

९. निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ – भगवद्गीता ४।२१

१०. गौणमिथ्यात्मनोऽसत्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माहमित्येकं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ – ब्रह्मसूत्रम् ४।१।४

ग्रन्थको अध्ययनबाट धेरैले लाभ लिन सक्नेछन्। उहाँको अनुवादमा कवित्वका साथै गाम्भीर्य देख्न सकिन्छ। जस्तै –

वच्चाहओस् विषयभोगरतै हओस् वा
वा मूर्ख ओस अनुचरै कि गृहस्थ होस् वा।
आचार्य छान्नु यिनबाट नसोच्नु धेर
को छोड्छ ? रत्न अशुचिस्थलको भनेर ॥

अन्त्यमा यस्तो गहन विषयमा भएको पुस्तकका बारेमा केही लेख्न प्रेरणा दिई केही क्षण भए पनि मनलाई आत्मचिन्तनमा लगाउन पाएकोमा चितिप्रसादप्राप्त उहाँबाट आशीर्वाद प्राप्त भइरहोस् भन्ने विश्वास गर्दछु। ॐ तत्सत्।

नेत्रप्रसाद अधिकारी
उपप्राध्यापक
वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौँ

भूमिका

हाम्रा आर्ष वैदिक परम्परामा शाश्वत तथा अपौरुषेय वेदादि आकरग्रन्थहरू अनन्त छन् । जसको श्रवणमात्र गर्न पनि अनेकौँ जन्म लाग्न सक्तछ भने मनन, निदिध्यासन र अभ्यास गर्न त कति जन्महरू लाग्ने हो गणना नै गर्न सकिँदैन । उपजीव्य वेदका आधारमा सिर्जित र प्रसवित उपजीवक श्रौत र स्मार्त आदि ग्रन्थहरू नै हाम्रा धार्मिक, आध्यात्मिक, सांस्कृतिक, दार्शनिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, पारलौककिक र लौकिक परम्पराका अमूल्य निधि र आधारशिला हुन् ।

उपजीवकका रूपमा ऋषि, मुनि, क्रान्तदर्शी कवि, आचार्यहरूद्वारा प्रणीत निवृत्ति र प्रवृत्तिपरक शास्त्रहरू अनन्त छन् । तिनको यथातथ्य अध्ययन समग्ररूपमा सामान्य प्रज्ञा भएको मनुष्यले एक जन्ममा त के अनन्त जन्ममा पनि गर्न सक्ने सम्भव देखिँदैन । यति महिमाशाली हाम्रा शास्त्रहरूका मणिमुकुटका रूपमा रहेका गुह्य वेद र उपनिषद्का अर्थहरूलाई द्योतन गर्ने गीताहरू पनि असङ्ख्य छन् । मसँग सङ्कलित गीताहरूमा श्रीमद्भगवद्गीतादेखि लिएर जीवन्मुक्त गीताहरू समेत पर्दछन् । जसमा महाभारतबाट १३, श्रीमद्भागवतमहापुरणबाट ४, गणेशपुराणबाट १, विष्णुपुराणबाट १, अग्निपुराणबाट १, अध्यात्मरामायणबाट १, अद्भुतरामायणबाट १, देवीभागवतबाट १ का साथै उपजीव्यविनाका स्वतन्त्र गीताहरूमा अष्टावक्रगीता १, अवधूतगीता १ र जीवन्मुक्तगीता १ समेत गरेर २६ ओटा गीताहरू पर्दछन् ।

यो अवधूतगीता अद्वैत वेदान्तका गूढ सिद्धान्तहरूले

आप्लावित स्वतन्त्र ग्रन्थ हो । यसका प्रणेता ब्रह्मज्ञानी अवधूतशिरोमणि दत्तात्रेय हुनुहुन्छ । उहाँको चर्चा महाभारत, श्रीमद्भागवत, विष्णुपुराण, मार्कण्डेय पुराणहरूमा पाइन्छ । उहाँ भगवान् ब्रह्माजीका मानसपुत्र अत्रिमुनि र कर्दममुनिकी पुत्री अनुसूयाका पुत्रका रूपमा जन्मनु भएको हो । उहाँलाई भगवान् विष्णुका छैटौँ [१]अंशावतारमा गणना गरिन्छ ।

उहाँले राजा अलर्क, राजा[२] यदु, भक्तराज[३] प्रह्लाल, राजा कार्तवीर्य आदिलाई ब्रह्मोपदेश गरेको देखिन्छ । स्वतन्त्ररूपमा उपलब्ध यस अवधूतगीताका अतिरिक्त श्रीमद्भागवतमहापुरणमा उहाँले राजा यदुलाई उपदेश गर्नुभएको आफ्ना २४ गुरुहरूसमेतको ज्ञानोपदेशलाई अवधूतगीता (२) को नाम दिएर गीताप्रेसले गीतासङ्ग्रहमा प्रकाशन गरेको देखिन्छ ।

अवधूतगीता (१) भगवान् श्रीदत्तात्रेयप्रणीत अद्वैत वेदान्तपरक एक प्राचीन स्वतन्त्र ग्रन्थ हो । आठ अध्यायमा विभक्त यस अवधूतगीतामा ब्रह्मज्ञानी अवधूत श्रीदत्तात्रयजीले जिज्ञासु मुमुक्षुहरूको कल्याणका लागि अद्वैतवेदान्तपरक औपनिषद ज्ञानको गूढ रहस्यलाई अत्यन्त सङ्क्षिप्त तात्पर्यका रूपमा प्रस्ततु गर्नुभएको छ । यस अनुपम अद्वैत वेदान्तको श्रवण गर्ने भाग्यमानी

---

१. षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्रादादिभ्य ऊचिवान् ॥ – भागवत १।३।११

२. सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह ताञ्छृणु ॥ – भागवत ११।७।३२

३. वेदेदमसुरश्रेष्ठ भवान् नन्वार्यसम्मतः ।
ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ – भागवत ७।१३।२०

मुमुक्षु उत्तम अधिकारी को हो र उहाँले कुन योग्य अधिकारीलाई उपदेश गर्नुभएको हो यसमा स्पष्ट उल्लेख पाइँदैन ।

आठौँ अध्यायहरूमा विस्तारित यस सूक्ष्म ग्रन्थको प्रथम अध्यायको प्रथम श्लोकद्वारा अद्वैत वेदान्तको ज्ञान गर्न श्रेष्ठ पुरुषलाई ईश्वरको असीम [४]अनुग्रह चाहिने अनुपम सन्देश अवधूत महाराजले दिनुभएको छ । वस्तुतः दर्शनहरूमा अति दर्शनीयतम दर्शन अद्वैत दर्शनको जिज्ञासा हुन सर्वप्रथम त आत्मकृपा चाहिन्छ, दोस्रोमा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुको कृपा, तेस्रोमा शास्त्रकृपा र चौथोमा माथि उल्लेख भएको ईश्वरकृपा चाहिन्छ । अरू कृपा भए पनि अन्त्यमा ईश्वरकृपा भएन भने जिज्ञासु मुमुक्षुले ब्रह्मज्ञान गर्न सक्तैन ।

निर्गुण निराकार ब्रह्मको [५]वन्दनाबाट अघि बढेको प्रथम अध्यायमा आत्माको निरूपण गरिएको छ भने अरू अध्यायहरूमा क्रमशः निर्द्वन्द्वभावको कथन, जीव र ब्रह्मको एकता, प्रणवको स्वरूप, वैदिक महावाक्यको विचार, ब्रह्मको सर्वव्यापकता, मनको निग्रह, विषयभोगको निन्दा र त्याग समेत पर्दछन् । सातौँ अध्यायमा ब्रह्मानन्दमग्न ब्रह्मज्ञानी अवधूतको [६]लक्षण र स्थितिको वर्णन

---

४. ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना ।
महद्भयपरित्राणा विप्राणामुपजायते ॥ – अवधूतगीता १।१

५. येनेदं पूरिदं सर्वमात्मनैवात्मनात्मनि ।
निराकारं कथं वन्दे ह्यभिन्नं शिवमव्ययम् ॥
पञ्चभूतात्मकं विश्वं मरीचिजलसन्निभम् ।
कस्याप्यहो नमस्कुर्यामहमेको निरञ्जनः ॥ – अवधूतगीता १।२-३

६. रथ्याकर्पटविरचित कन्थः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
शून्यागारे तिष्ठति नग्नः शुद्धनिरञ्जनसमरथमग्नः ॥
लक्ष्यालक्ष्यविवर्जितलक्ष्यो युक्तायुक्तविवर्जितदक्षः ।
केवलतत्त्वनिरञ्जनपूतो वादविवादः कथमवधूतः ॥ – अवधूतगीता ७।१–२

गरिएको छ र अन्तिम आठौँ अध्यायमा [७]निन्दात्मक वाक्यहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अवधूत शब्दका सन्दर्भमा विभिन्न शास्त्रहरूले विभिन्न अर्थ र परिभाषाहरू दिएका छन् । त्यागिएको, घृणित, अस्वीकृत आदि पर्दछन् । अवधूतको सामान्य अर्थ सन्न्यासी, योगी, नियमभन्दा माथि रहने अजगरवृत्ति भएको योगीलाई भनिन्छ । त्यस्ता सन्न्यासीहरू जसले सांसारिक बन्धन र विषयवासनासमेतको परित्याग गरिसकेको छ । जो [८]वर्ण र आश्रमको परित्याग गरेर आत्माराम हुन्छन् । त्यस्ता योगीहरू अतिवर्णाश्रमी हुन् र तिनैलाई अवधूत भनिन्छ ।

यो अवधूतगीता अत्यन्त गहन अद्वैत वेदान्तका सिद्धान्तहरूबाट आप्लावित छ । मैले अद्वैत वेदान्त सम्बन्धी धेरै कुराहरू यसै गरेर समछन्दमा मैले अनुवाद गरेर प्रकाशित गरेका ज्ञान र भक्ति २०६३, रासपञ्चाध्यायी २०६४, मणिरत्नमाला प्रश्नोत्तरी २०६७, श्रीकृष्णाय वयन्नुमः २०७०, अन्तिम उपदेश २०७०, अजातवाद २०७१, श्रीमद्भागवतको अवतरिणका २०७४, अष्टावक्रगीता २०७५ समेतका भूमिका उल्लेख गरिएन । ती सबै अनुदित ग्रन्थहरूका भूमिकाहरू यस ग्रन्थको अन्त्यमा भूमिकाखण्डमा दिइएको छ । तिनैबाट जिज्ञासु पाठकहरूले अवगत गर्नुहुने नै छ भनेर यस ग्रन्थको भूमिकामा धेरै उल्लेख गरिएन ।

---

७. भगेन चर्मकुण्डेन दुर्गन्धेन व्रणेन च ।
खण्डितं हि जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ – अवधूतगीता ८।१९

८. यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ।
अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते ॥

अन्त्यमा यस ग्रन्थको सम्पादन गर्नुका साथै यस ग्रन्थलाई सारगर्भित मन्तव्यसमेतले सलङ्कृत गर्नुहुने विद्वान् सहायक प्राध्यापक श्रीनेत्रप्रसाद अधिकारीलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस ग्रन्थको प्रकाशक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष र यसलाई कम्प्युटर टाइप गरेर यस रूपमा प्रकाशन गर्न योग्य बनाइदिनुहुने श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई पनि धन्यवाद दिन्छु । धन्यवाद । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

पुत्रदा एकादशी, २०७५ साल

विनीत –

शरत्कुमार भट्टराई

विषयसूची

अवधूतगीता

नेपाली अनुवाद

ॐ

अवधूतगीता
पहिलो अध्याय

अवधूत उवाच –

ईश्वरानुग्रहादेव पुसामद्वैतवासना ।
महद्भयपरित्राणा विप्राणामुपजायते ॥

कृपा ईश्वरको पाई अद्वैतज्ञान मिल्दछ ।
विप्रले प्राप्त यो गर्छ ठूलो भय छिमल्दछ ॥
(१)

येनेदं पूरितं सर्वमात्मनैवात्मनात्मनि ।
निराकारं कथं वन्दे ह्यभिन्नं शिवमव्ययम् ॥

सारा यो दृश्य संसार उसैले छ टनाटन ।
निराकार स्वयम्लाई के गरौँ अभिनन्दन ?
(२)

पञ्चभूतात्मकं विश्वं मरीचिजलसन्निभम् ।
कस्याप्यहो नमस्कुर्यामहमेको निरञ्जनः ॥

पञ्चभूतात्म यो विश्व मृगतृष्णा सरी भ्रम ।
निरञ्जन म यौटा हुँ कसलाई गरौँ नमः ॥
(३)

आत्मैव केवलं सर्वं भेदाभेदो न विद्यते ।
अस्ति नास्ति कथं ब्रूयां विस्मयः प्रतिभाति मे ॥

आत्मा नै खालि यौटा छ अभेद भेद शून्य छ ।
छ छैन कसरी भन्नु ? आश्चर्य सब लाग्दछ ।

(४)

वेदान्तसारसर्वस्वं ज्ञानविज्ञानमेव च ।
अहमात्मा निराकारः सर्वव्यापी स्वभावतः ॥

वेदान्तसारसर्वस्व ज्ञानविज्ञानसंयुत ।
निराकार म आत्मा हुँ सर्वव्यापी स्वभावतः ॥

(५)

यो वै सर्वात्मको देवो निष्कलो गगनोपमः ।
स्वभावनिर्मलः शुद्धः स एवाऽहं न संशयः ॥

म हुँ सर्वात्मक ब्रह्म निष्कल गगनै सरि ।
स्वभावैले सफा शुद्ध छैन संशय क्यै गरी ॥

(६)

अहमेवाव्ययोऽनन्तः शुद्धविज्ञानविग्रहः ।
सुखंदुःखं न जानामि कथं कस्यापि वर्तते ॥

अनन्य अविनाशी म शुद्धविज्ञानरूप झन् ।
सुख दुःख म जान्दिन कसरी किन आउँछन् ॥

(७)

न मानसं कर्म शुभाशुभं मे
न कायिकं कर्म शुभाशुभं मे ।
न वाचिकं कर्म शुभाशुभं मे
ज्ञानामृतं शुद्धमतीन्द्रियोऽहम् ।।

न मानसै कर्म शुभाशुभादि
शरीरका कर्म शुभाशुभादि ।
वागादिका कर्म सबै असत्य
म ज्ञानको रूप सधैँ हुँ सत्य ।।
(८)

मनो वै गगनाकारं मनो वै सर्वतो मुखम् ।
मनोऽतीतं मनः सर्वं न मनः परमार्थतः ।।

मन आकाश जस्तै छ यस्का मुख सबैतिर ।
मनभन्दा अरू छैन मिथ्या हो मन आखिर ।।
(९)

अहमेकमिदं सर्वं व्योमातीतं निरन्तरम् ।
पश्यामि कथमात्मानं प्रत्यक्षं वा तिरोहितम् ।।

सर्वरूप म यौटा हुँ व्योम जस्तै छु सर्वतः ।
म आत्मा कसरी जानौँ ? प्रत्यक्ष वा तिरोहित ।।
(१०)

त्वमेवमेकं हि कथं न बुध्यसे
समं हि सर्वेषु विमृष्टमव्ययम् ।
सदोदितोऽसि त्वमखण्डितः प्रभो
दिवा च नक्तञ्च कथं हि मन्यसे ॥

यौटा तिमी हौ सब भित्र टम्म
भनेर नै जान्दछु कीट सम्म ।
प्रकाश हौ अव्यय चित्स्वरूप
रात्र्यादि छैनन् प्रभुमा अरूप ॥
(११)

आत्मानं सततं विद्धि सर्वत्रैकं निरन्तरम् ।
अहं ध्याता परं धयेयमखण्डं खण्ड्यते कथम् ।

आत्मा नै हो सबै जानौँ जो सधैँ छ निरन्तर ।
ध्याता र ध्येय नै छैनन् अखण्ड खण्ड हुन्छ र ?
(१२)

न जातो न मृतोऽसि त्वं न ते देह कदाचन ।
सर्वं ब्रह्मेति विख्यातं ब्रवीति बहुधा श्रुतिः ॥

न जन्म्यौ न त वा मर्छौ शरीर पनि हो वृथा ।
श्रुतिहरू सधैँ भन्छन् ब्रह्म मात्रै छ सर्वथा ॥
(१३)

सबाह्याभ्यन्तरोऽसि त्वं शिवः सर्वत्र सर्वदा ।
इतस्ततः कथं भ्रान्तः प्रधावति पिशाचवत् ॥

आत्मा बाहिर वा भित्र सदा नै शिव बस्तछ ।
मनुष्य त्यो नजानेरै पिशाच सरि घुम्दछ ॥
(१४)

संयोगश्च वियोगश्च वर्तते न च ते न मे ।
न त्वं नाहं जगन्नेदं सर्वमात्मैव केवलम् ॥

तिमीमा र ममा छैन संयोग वा वियोग ता ।
तिमी र म हुँदै हैनौँ आत्मा मात्रै जतातता ॥
(१५)

शब्दादिपञ्चकस्यास्य नैवासि त्वं न ते पुनः ।
त्वमेव परमं तत्त्वमतः किं परितप्यसे ॥

पञ्च तत्त्व तिमी हैनौ ती आफ्ना किन ठान्दछौ ?
तिमी परम हौ तत्त्व संतप्त किन बन्दछौ ॥
(१६)

जन्म मृत्युर्नते चित्तं बन्धमोक्षौ शुभाशुभौ ।
कथं रोदिषि रे वत्स नामरूपं न ते न मे ॥

जन्म मृत्यु र बन्धादि शुभाशुभ सबै मन ।
नाम रूप कुनै हाम्रा हैनन् रुन्छौ तिमी किन ?
(१७)

अहो चित्त कथं भ्रान्तः प्रधावसि पिशाचवत् ।
अभिन्नं पश्य चात्मानं रागत्यागात्सुखी भव ॥

हे चित्त किन दौडन्छौ ? पिशाच भैँ तिमी भन !
आत्मालाई तिमी जान राग त्यागी शुखी बन ॥
(१८)

त्वमेव तत्त्वं हि विकारवर्जितं
निष्कम्पमेकं हि विमोक्षविग्रहम् ।
न ते च रागो ह्यथवा विरागः
कथं हि सन्तप्यसि कामकामतः ॥

हौ आत्मतत्त्वात्मक दोषवर्जित
निष्काम यौटा नित मोक्षले युत ।
विरागरागादि सबै अनर्थ
कामादिले तात्नु बुझे अनर्थ ॥
(१९)

वदन्ति श्रुतयः सर्वा निर्गुणं शुद्धमव्ययम् ।
अशरीरं समं तत्त्वं तन्मां विद्धि न संशयः ॥

सम्पूर्ण श्रुतिले भन्छन् आत्मा निर्गुण अव्यय ।
अशरीरी सफा शान्त मै हुँ बुझ असंशय ॥
(२०)

साकारमनृतं विद्धि निराकारं निरन्तरम् ।
एतत्तत्वपदेशेन न पुनर्भवसम्भवः ॥

साकार बुझ मिथ्या हो निराकार निरन्तर ।
जल्ले बुझ्दछ यो तत्त्व नाशिन्छ जन्मने डर ॥
(२१)

एकमेव समं तत्त्वं वदन्ति हि विपश्चितः ।
रागत्यागात्पुनश्चित्तमेकानेकं न विद्यते ॥

छ व्याप्त एउटै तत्त्व भन्दछन् ती विपश्चित ।
रागको त्यागले बन्छ चित्त एक सुनिश्चित ॥
(२२)

अनात्मरूपञ्च कथं समाधि–
रात्मस्वरूपञ्च कथं समाधिः ।
अस्तीति नास्तीति कथं समाधि –
र्मोक्षस्वरूपं यदि सर्वमेकम् ॥

अनात्मरूपै कसरी समाधि ?
आत्मस्वरूपै कसरी समाधि ?
अस्तीति नास्तीति कहाँ समाधि ?
मोक्षस्वरूपै कसरी समाधि ?
(२३)

विशुद्धोऽसि समं तत्त्वं विदेहस्त्वमजोऽव्ययः ।
जानामीहं न जानामीत्यात्मानं मन्यसे कथम् ॥

तिमी विशुद्ध हौ तत्त्व सम हौ देहवर्जित ।
जो जान्दछु र जानिन्न आत्मा जानिन्न वस्तुतः ॥

(२४)

तत्त्वमस्यादि वाक्येन स्वात्मा हि प्रतिपादितः ।
नेति नेति श्रुतिब्रूयादनृतं पाञ्चभौतिकम् ।

तत्त्वमस्यादिले भन्छन् तिमी नै ब्रह्म हौ भनी ।
श्रुतिका नेतिले भन्छन् मिथा हो यो जगत् भनी ॥

(२५)

आत्मन्येवात्मना सर्वं त्वया पूर्णं निरन्तरम् ।
ध्याता ध्यानं न ते चित्तं निर्लज्जं ध्यायते कथम् ॥

आत्माले सब यो पूर्ण तिमी नै सब बन्दछौ ।
ध्याता ध्यान कुनै छैन कसको ध्यान गर्दछौं ?

(२६)

शिवं न जानामि कथं वदामि
शिवं न जानामि कथं भजामि ।
अहं शिवश्चेत्परमार्थ तत्त्वं
समस्वरूपं गगनोपमञ्च ॥

शिवै न जानी कसरी भनौँ म
शिवै न जानी कसरी भजौँ म ।
शिवस्वरूपात्मक शुद्धरूप
समस्वरूपै गगनस्वरूप ॥
(२७)

नाहं तत्त्वं समं तत्त्वं कल्पना हेतु वर्जितम् ।
ग्राह्यग्राहकनिर्मुक्तं स्व संवेद्यं कथं भवेत् ॥

न तत्त्व सम तत्त्वै हुँ कल्पना हेतुहीन हुँ ।
ग्राह्य ग्राहक नै हैन म स्वयं कसरी बुझुँ ?
(२८)

अनन्तरूपं न हि वस्तु किञ्चित्
तत्त्वस्वरूपं न हि वस्तु किञ्चित् ।
आत्मैकरूपं परमार्थतत्त्वं
न हिंसको वापि न चाप्यहिंसा ॥

अनन्त यो झैँ अरू वस्तु छैन
यो ब्रह्म हो यो सरि अन्य छैन ।
यो एक आत्मा अरू द्वैत छैन
यो एक हो हिंस्रक हिंस्य छैन ॥
(२९)

विशुद्धोऽसि समं तत्त्वं विदेहमजमव्ययम् ।
विभ्रमं कथमात्मार्थे विभ्रान्तोऽहं कथं पुनः ॥

विशुद्ध सम हौ तत्त्व विदेह अज अव्यय ।
विभ्रमै कसरी हुन्छ ? आत्मा निर्भ्रान्त निर्भय ॥
(३०)

घटे भिन्ने घटाकाशं सुलीनं भेदवर्जितम् ।
शिवेन मनसा शुद्धो न भेदः प्रतिभाति मे ॥

घैँटो फुटे घटाकाश महा आकाश बन्दछ ।
मन शुद्ध भएदेखि अभिन्न ब्रह्म बन्दछ ॥
(३१)

न घटो न घटाकाशो न जीवो जीवविग्रहः ।
केवलं ब्रह्म संविद्धि वेद्यवेदकवर्जितम् ॥

घट छैन घटाकाश न जीव जीवविग्रह ।
शुद्ध ब्रह्म तिमी जान वेद्यवेदकवर्जित ॥
(३२)

सर्वत्र सर्वदा सर्वमात्मानं सततं ध्रुवम् ।
सर्वं शून्यमशून्यञ्च तन्मां विद्धि न संशयः ॥

आत्मा सदा छ सर्वत्र सर्वरूप र अव्यय ।
शून्याशून्य सबै आत्मा म नै हुँ जान निश्चय ॥
(३३)

वेदा न लोका न सुरा न यज्ञा
वर्णाश्रमो वै न कुलं न जाति ।
न धूममार्गो न च दीप्तिमार्गो
ब्रह्मैकरूपं परमार्थतत्त्वम् ॥

वेदादि हैनन् न त देव यज्ञ
वर्णाश्रमै वा न कुलादि जाति ।
न धूमको मार्ग न देवमार्ग
हो ब्रह्म यौटा परमार्थतत्त्व ॥

(३४)

व्याप्यव्यापकनिर्मुक्तः त्वमेकः सफलो यदि ।
प्रत्यक्षञ्चापरोक्षञ्च ह्यात्मानं मन्यसे कथम् ॥

व्याप्यव्यापकले मुक्त आफैँ हुँ फल भन्दछौ ।
भने, प्रत्यक्षले शून्य कसरी ब्रह्म जान्दछौ ॥

(३५)

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे ।
समं तत्त्वं न विन्दन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥

केही अद्वैत चाहन्छन् केहीले द्वैत खोज्दछन् ।
समतत्त्व त जान्दैनन् ती द्वैताद्वैत बाह्य छन् ॥

(३६)

श्वेतादिवर्णरहितं शब्दादिगुणवर्जितम् ।
कथयन्ति कथं तत्त्वं मनोवाचामगोचरम् ॥

श्वेतादि वर्णराहित्य शब्दादि गुणशून्य ऊ ।
वाणी र म जान्दैन कसरी तत्त्व हुन्छ ऊ ॥

(३७)

यदाऽनृतमिदं सर्वं देहादिगगनोपमम् ।
तदा हि ब्रह्म संवेत्ति न ते द्वैतपरम्परा ॥

बाध हुन्छ सबै जैले देहादि शून्य बन्दछन् ।
त्यै बेला ब्रह्म जानिन्छ द्वैत नाशिन्छ भन्दछन् ॥

(३८)

परेण सहजात्मापि ह्यभिन्नः प्रतिभासि मे ।
व्योमाकारं तथैवैकं ध्याता ध्यानं कथं भवेत् ॥

आत्मा अनादि हो ब्रह्म साथ नै यो अभिन्न छ ।
आत्मा व्यापक हो ध्याता कसरी ध्यान बन्दछ ?

(३९)

यत्करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।
एतत्सर्वं न मे किञ्चिद्विशुद्धोऽहमजोऽव्ययः ॥

म जे गर्छु र जे खान्छु दिन्छु हवन गर्दछु ।
त्यो क्यै मेरो हुँदै हैन म शुद्ध चित् हुँ ठान्दछु ॥

(४०)

सर्वं जगद्विद्धि निराकृतीदं
सर्वं जगद्विद्धि विकारहीनम् ।
सर्वं जगद्विद्धि विशुद्धदेहं
सर्वं जगद्विद्धि शिवैकरूपम् ॥

सम्पूर्ण संसार छ रूपहीन
सम्पूर्ण सृष्टि छ विकारहीन ।
यो सृष्टि सारा उसकै स्वरूप
यो सृष्टि सारा शिवकै स्वरूप ॥
(४१)

तत्त्वं त्वं न हि सन्देहः किं जानाम्यथवा पुनः ।
असंवेद्यं स्वसंवेद्यमात्मानं मन्यसे कथम् ॥

शङ्का छैन तिमी ऊ हौ यो भन्दा जानु के छ र ।
असंवेद्य स्वसंवेद्य कसरी मान्दछौ ? तर ?
(४२)

मायाऽमाया कथं तात छायाऽछाया न विद्यते ।
तत्त्वमेकमिदं सर्वं व्योमाकारं निरञ्जनम् ॥

मायाऽमाया कहाँ हुन्छ ? छायाऽछाया हुने कहाँ ।
यौटै तत्त्व तिमी जान व्योमै सरि जहाँ तहाँ ॥
(४३)

आदिमध्यान्तमुक्तोऽहं न बद्धोऽहं कदाचन ।
स्वभावनिर्मलः शुद्ध इति मे निश्चिता मतिः ॥

आदिमध्यान्तले मुक्त सर्वदा म अमुक्त हुँ ।
म ठान्दछु स्वभावैले म निर्मल र शुद्ध हुँ ॥

(४४)

महदादि जगत्सर्वं न किञ्चित्प्रतिभाति मे ।
ब्रह्मैव केवलं सर्वं कथं वर्णाश्रमस्थितिः ॥

महत्तत्त्वादि संसार म देख्तिन कतै पनि ।
वर्णाश्रम छँदै छैन यौटै ब्रह्म जहाँ पनि ॥

(४५)

जानामि सर्वथा सर्वमहमेको निरन्तरम् ।
निरालम्बमशून्यञ्च शून्यं व्योमादिपञ्चकम् ॥

व्योमादि यी कुनै छैनन् मिथ्या हुन् सब शून्य हुन् ।
निरालम्ब म यौटै नै सम्पूर्ण र अशून्य हुँ ॥

(४६)

न षण्डो नपुमान्न स्त्री न बोधो नैव कल्पना ।
सानन्दो वा निरानन्दमात्मानं मन्यसे कथम् ॥

न नपुसंक हो आत्मा न नृ, स्त्री, बोध, कल्पना ।
आनन्द, दुःख वा हैन कसरी मान्दछौ भन ॥

(४७)

षडङ्गयोगान्न तु नैव शुद्धं
मनोविनाशान्न तु नैव शुद्धम् ।
गुरूपदेशान्न तु नैव शुद्धं
स्वयञ्च तत्त्वं स्वयमेव शुद्धम् ॥

षडङ्गबाटै पनि हुन्न शुद्ध
मनै हराए पनि हुन्न शुद्ध ।
हुँदैन ताजा उपदेशबाट
आत्मा स्वयं शुद्ध त सत्यबाट ॥
(४८)

न हि पञ्चात्मको देहो विदेहो वर्तते न हि ।
आत्मैव केवलं सर्वं तुरीयञ्च त्रयं कथम् ॥

पाञ्चभौतिक यो हैन देहमै तर बस्छ यो ।
सर्वरूप छ यो आत्मा तुरीय त्रय हैन यो ॥
(४९)

न बद्धो नैव मुक्तोऽहं न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ।
न कर्ता न च भोक्ताहं व्याप्यव्यापकवर्जितः ॥

न बद्ध न त मुक्तै हुँ नपृथक् ब्रह्मबाट हुँ ।
कर्ता भोक्ता म ता हैन व्याप्यव्यापक नै न हुँ ॥
(५०)

यथा जलं जले न्यस्तं सलिलं भेदवर्जितम् ।
प्रकृतिं पुरुषं तदवदभिन्नं प्रतिभाति मे ॥

जलमा जल राखेमा रहन्न भेद सर्वथा ।
त्यस्तै प्रकृतिले भिन्न हुन्न पूरुष सर्वथा ॥
(५१)

यदि नाम न मुक्तोऽसि न बद्धोऽसि कदाचन ।
साकारञ्च निराकारमात्मानं मन्यसे कथम् ॥

बद्धमुक्त दुवै हैन दियो के भन्दछौ ? तिमी ।
निराकार र साकार आत्मा कसरी हौ तिमी ॥
(५२)

जानामि ते परं रूपं प्रत्यक्षं गगनोपमम् ।
यथाऽपरं हि रूपं यन्मरीचिजल सन्निभम् ॥

जानेको छु परं रूप तिम्रो आकाश नै सरी ।
प्रपञ्च मृगतृष्णा भै तिमी हैनौ कसै गरी ॥
(५३)

न गुरुर्नोपदेशश्च न चोपाधिर्न मे क्रिया ।
विदेहं गगनं विद्धि विशुद्धोऽहं स्वभावतः ॥

उपदेश र आचार्य उपाधि र क्रिया पनि ।
छैनन्, म शुद्ध हूँ आत्मा विदेह व्योमभैँ अनि ॥
(५४)

विशुद्धोऽस्यशरीरोऽसि न ते चित्तं परात्परम् ।
अहञ्चात्मा परं तत्त्वमिति वक्तुं न लज्जसे ॥

तिमी शरीर वा चित्त हैनौ हौ परको पर ।
अहं ब्रह्मास्मि भन्देमा के लाज मान्नु पर्छ र ?

(५५)

कथं रोदिषि रे चित्त ह्यात्मैवात्मात्मना भव ।
पिब वत्स कलातीतमद्वैतं परमामृतम् ॥

हे चित्त ! किन लौ रुन्छस् ? आत्मा हौ बन सो तिमी ।
हे वत्स ! हौ कलातीत खाऊ अमृत सो तिमी ॥

(५६)

नैव बोधो न चाबोधो न बोधाबोध एव च ।
यस्येदृशः सदा बोधः स बोधो नान्यथा भवेत् ॥

अज्ञान अथवा ज्ञान संयुक्त पनि होइनौ ।
ज्ञान यस्तो जसै गर्छौ ज्ञानस्वरूप बन्दछौ ॥

(५७)

ज्ञानं न तर्को न समाधि योगौ
न देशकालौ न गुरूपदेशः ।
स्वभावसंवित्तिरहं च तत्त्व–
माकाशकल्पं सहजं ध्रुवञ्च ॥

म ज्ञान वा तर्क समाधि योग

न देशकालादि गुरूपदेश ।

म हैन सारा, तर नित्य सत्य

म ज्ञान हूँ व्योम समान शेष ॥

(५८)

न जातोऽहं मृतो वापि न मे कर्म शुभाशुभम् ।

विशुद्धं निर्गुणं ब्रह्म बन्धो मुक्तिः कथं मम ॥

न जन्मेँ न त मर्ने हुँ मेरा हैनन् शुभाशुभ ।

शुद्ध निर्गुण हूँ ब्रह्म न मुक्ति न त बन्धन ॥

(५९)

यदि सर्वगतो देवः स्थिरः पूर्ण निरन्तरः ।

अन्तरं हि न पश्यामि स बाह्याभ्यन्तरः कथम् ॥

सबैतर्फ छ यो आत्मा चलायमान हुन्न यो ।

भित्रबाहिर सर्वत्र सर्वव्यापक देख्छु यो ॥

(६०)

स्फुरत्येव जगत्कृत्स्नमखण्डितनिरन्तरम् ।

अहो माया महामोहो द्वैताद्वैतविकल्पना ॥

जगत् फुर्दछ सम्पूर्ण अखण्डित निरन्तर ।

माया मोह र यो द्वैत आत्मामै देखिने तर ॥

(६१)

साकारञ्च निराकारं नेति नेतीति सर्वदा ।
भेदाभेद विनिर्मुक्तो वर्तते केवलः शिवः ॥

साकार र निराकार निषेध श्रुतिगर्दछ ।
भेदाभेद दुवैमाथि शिव मात्र छ भन्दछ ॥

(६२)

न ते च माता च पिता न बन्धु–
र्न ते च पत्नी न सुतश्च मित्रम् ।
न पक्षपातो न विपक्षपातः
कथं हि सन्तप्तिरियं हि चित्ते ॥

माता न तिम्रा न पिता न कुनै छन्
तिम्री न पत्नी न कलत्र नै छन् ।
न पक्षमा छन् न विपक्षमा छन्
हे चित्त ! के कारण रुन्छ भन् भन् ॥

(६३)

दिवानक्तं न ते चित्तं उदयास्तयौ न हि ।
विदेहस्य शरीरत्वं कल्पयन्ति कथं बुधाः ॥

तिम्रो चेतनमा छैन, दिवारात्रि उदाउने ।
अस्ताउने अदेहीको शरीर कसरी हुने ?

(६४)

नाविभक्तं विभक्तञ्च न हि दुःखसुखादि च ।
न हि सर्वमसर्वञ्च विद्धि चात्मानमव्ययम् ॥

अविभक्त न हो आत्मा न विभक्त सुखादिक ।
सर्वासर्व कुनै हैन यो आत्मा हो अनादिक ॥

(६५)

नाहं कर्ता न भोक्ता च नमे कर्म पुराऽधुना ।
न मे देहो विदेहो वा निर्ममेति ममेति किम् ॥

कर्ता भोक्ता कुनै हैन सबै कर्म विवर्जित ।
म हुँ, शरीरले मुक्त अहं र मम वर्जित ॥

(६६)

न मे रागादिको दोषो दुःखं देहादिकं न मे ।
आत्मानं विद्धि मामेकं विशालं गगनोपमम् ॥

रागादि अनि दुःखादि मेरा हैनन् त निश्चित ।
सर्वव्यापी म आत्मा हुँ भनी जान सुनिश्चित ॥

(६७)

सखे मनः किं बहुजल्पितेन
सखे मनः सर्वमिदं वितर्क्यम् ।
यत्सारभूतं कथितं मया ते
त्वमेव तत्त्वं गगनोपमोऽसि ॥

धेरै म बोलौँ मन ! हुन्छ के र ?
सखे बुझे यो वितथै भनेर ।
जो सार हो त्यो भनियो गनेर
जाने तिमी ब्रह्म म हूँ भनेर ।।
(६८)

येन केनापि भावेन यत्र कुत्र मृता अपि ।
योगिनस्तत्र लीयन्ते घटाकाशमिमाम्बरे ।।

जहाँ कहीं पनि ज्ञानी भाव राखेर मर्दछ ।
घटाकाश महाकाश भएझैँ ब्रह्म बन्दछ ।।
(६९)

तीर्थे चान्त्यजगेहे वा नष्टस्मृतिरपि त्यजन् ।
समकाले तनुं मुक्तः कैवल्यव्यापको भवेत् ।।

चाण्डालघरमा होस् वा बेहोश भई तीर्थमा ।
जहाँ मरे पनि ज्ञानी तुरुन्तै मिल्छ ब्रह्ममा ।।
(७०)

धर्मार्थकाममोक्षांश्च द्विपदादिचराचरम् ।
मन्यन्ते योगिनः सर्वं मरीचिजलसन्निभम् ।।

धर्मार्थकाममोक्षादि मान्छे स्थावर जङ्गम ।
ज्ञानीका दृष्टिमा यी हुन् मरीचिजल नै सम ।।
(७१)

अतीतानागतं कर्म वर्तमानं तथैव च ।
न करोमि न भुञ्जामि इति मे निश्चिता मतिः ॥

पहिले अहिले मैले गई भविष्यमा पनि ।
कर्म गर्छु न ता भोग्छु बस्तछु स्थिर धी बनी ॥
(७२)

शून्यागारे समरसपूतस्तिष्ठन्नेकः सुखमवधूतः ।
चरति हि नग्नस्त्यक्त्वा गर्वं विन्दन्ति केवलमात्मनि सर्वम् ॥

एक्लो घरमा समरसपूत, बस्छन् यौटा सम अवधूत ।
हिँड्छन् नाङ्गै छोडी गर्व, देख्छन् भित्रै विश्व सर्व ॥
(७३)

त्रितयतुरीयं नहि नहि यत्र
विन्दतिकेवलमात्मनि तत्र ।
धर्माधर्मौ नहि नहि यत्र
बद्धो मुक्तः कथमिह तत्र ॥

चारै अवस्था जसको छैन
आत्मा भन्दा अरू जान्दैन ।
धर्माधर्मै पनि जब छैन
बद्ध र मुक्त पनि रहँदैन ॥
(७४)

विन्दति विन्दति नहि नहि मन्त्रम्
छन्दोलक्षणं नहि नहि तन्त्रम् ।
समरसमग्नो भावितपूतः
प्रलपितमेतत्परमवधूतः ॥

मन्त्र कुनै पनि अलि कति के त
जान्दैनन् लक्षण तन्त्र समेत ।
समरसमग्न स्वात्मिकपूत
ब्रह्मज्ञ हुन् ती सम अवधूत ॥

(७५)

सर्वशून्यमशून्यञ्च सत्यासत्यं न विद्यते ।
स्वभावभावतः प्रोक्तं शास्त्रसंवित्तिपूर्वकम् ॥

शून्याशून्य दुवै ब्रह्म असत्य अनि सत्य हो ।
ब्रह्मात्म शास्त्रले भन्छ स्वभावैले ऊ पूर्ण हो ॥

अवधूतगीताको पहिलो अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
दोस्रो अध्याय

अवधूत उवाच –

बालस्य वा विषयभोगरतस्य वापि
मूर्खस्य सेवकजनस्य गृहस्थितस्य ।
एतद्गुरोः किमपि नैव न चिन्तनीयं
रत्नं कथं त्यजति कोऽप्यशुचौ प्रविष्टम् ॥

वच्चा हओस् विषयभोगरतै हओस् वा
वा मूर्ख होस् अनुचरै कि गृहस्थ होस् वा ।
आचार्य छान्नु यिनबाट न शोच्नु धेर
को छोड्छ ? रत्न अशुचिस्थलको भनेर ॥
(१)

नैवात्र काव्य गुण एव तु चिन्तनीयो
ग्राह्यः परं गुणवता खलु सार एव ।
सिन्दूरचित्ररहिता भुवि रूपशून्या
पारं न किं नयति नौरिह गन्तुकामान् ॥

ज्ञानार्थ काव्यगुण चिन्तनमा न लाग्नू
ज्ञानार्थ सार लिन नै गुणतर्फ लाग्नू ।
चाहन्छ जो जलधि तर्न चढी डुँगामा
पर्दैन खोज्नु रङ चित्रित जो वृथामा ॥
(२)

प्रयत्नेन विना येन निश्चलेन चलाचलम् ।
ग्रस्तं स्वभावतः शान्तं चैतन्यं गगनोपमम् ॥।

विना प्रयत्न नै जल्ले ढाकेको छ चराचर ।
शान्त निश्चल चैतन्य आकाश झैँ छ सुस्थिर ॥

(३)

अयत्नाच्चालयेद्यस्तु एकमेव चराचरम् ।
सर्वगं तत्कथं भिन्नमद्वैतं वर्तते मम ॥

विना प्रयत्न नै एक्लै चलाउँछ सबै जब ।
अद्वैत सर्वग ब्रह्म म भिन्न कसरी तब ॥

(४)

अहमेव परं यस्मात्सारात्सारतरं शिवम् ।
गमागमविनिर्मुक्तं निर्विकल्पं निराकुलम् ॥

सारासार सबै भन्दा पर सूक्ष्म हुँ निर्मल ।
आवागमनले शून्य निर्विकल्प निराकुल ॥

(५)

सर्वावयवनिर्मुक्तं तदहं त्रिदशार्चितम् ।
सम्पूर्णत्वान्न गृह्णामि विभागं त्रिदशादिकम् ॥

म हुँ अङ्गादिले मुक्त देवताबाट पूजित ।
म हुँ सम्पूर्ण आफैंमा लिन्न क्यै देवतासित ॥

(६)

प्रमादेन न सन्देहः किं करिष्यामि वृत्तिमान् ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते बुद्‌बुद्धाश्च यथा जले ॥

अज्ञानसृष्ट सन्देह उठ्‌तैन वृत्ति जो ममा ।
उठ्‌तछन् अनि नाशिन्छन् जस्तै बुद्‌बुद नीरमा ॥
(७)

महदादीनि भूतानि समाप्यैवं सदैव हि ।
मृदुद्रव्येषु तीक्ष्णेषु गुडेषु कटुकेषु च ॥

साह्रा नरम मीठा वा तीता जे जति छन् सब ।
आफ्‌नै कारण खोज्दछन् अन्त्यमा बह्मका सँग ॥
(८)

कटुत्वञ्चैव शैत्यत्वं मृदुत्वञ्च यथा जले ।
प्रकृतिः पुरुषस्तद्‌वदभिन्नं प्रतिभाति मे ॥

न्यानो तातो चिसो यौटै जल मात्रै छ देखिने ।
पुरुष प्रकृति त्यस्तै अभिन्न एक देखिने ॥
(९)

सर्वाख्यारहितं यद्‌यत्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं परम् ।
मनोबुद्धीन्द्रियातीतमकलङ्कं जगत्पतिम् ॥

सबै संज्ञादिले शून्य सूक्ष्मभन्दा निकै पर ।
मनइन्द्रिय बुद्ध्यादि माथि दोषादिले पर ॥
(१०)

ईदृशं सहजं यत्र अहं तत्र कथं भवेत् ।
त्वमेव हि कथं तत्र कथं तत्र चराचरम् ॥

यस्ता गुणहरू युक्त ब्रह्ममा म कहाँ हुने ?
तिमी पनि कहाँ हुन्छौ ? चराचर कहाँ हुने ?
(११)

गगनोपमं तु यत्प्रोक्तं तदेव गगनोपमम् ।
चैतन्यं दोषहीनञ्च सर्वज्ञं पूर्णमेव च ॥

भन्छन् गगन झैं ब्रह्म हो त्यो गगन नै सरी ।
चैतन्य दोषनिर्मुक्त सर्वज्ञ पूर्णता भरी ॥
(१२)

पृथिव्यां चरितं नैव मारुतेन च वाहितम् ।
वारिणा पिहितं नैव तेजोमध्ये व्यवस्थितम् ॥

हिड्दैन ब्रह्म पृथ्वीमा उडाउँदैन वायुले ।
बगाउँदैन पानीले चम्कन्छ स्वप्रकाशले ॥
(१३)

आकाशं तेन संव्याप्तं न तद्व्याप्तञ्च केनचित् ।
स बाह्याभ्यन्तरं तिष्ठत्यवच्छिन्नं निरन्तरम् ॥

आकाश ब्रह्मले व्याप्त ऊ अव्याप्त छ सधैंभर ।
भित्र बाहिर सर्वत्र ऊ व्याप्त छ निरन्तर ॥
(१४)

सूक्ष्मत्वात्तददृश्यत्वान्निर्गुणत्वाच्च योगिभिः ।
आलम्बनादि यत्प्रोक्तं क्रमादालम्बनं भवेत् ॥

अदृश्य सूक्ष्म हो ब्रह्म योगीले जुन भन्दछन् ।
ती आलम्बन हुन् सारा क्रमैले हुनसक्तछन् ॥
(१५)

सतताऽऽभ्यासयुक्तस्तु निरालम्बो यदा भवेत् ।
तल्लयाल्लीयते चान्तर्गुणदोषविवर्जितः ॥

लामो अभ्यासले ज्ञानी निरालम्बन बन्दछ ।
गुणदोषविनिर्मुक्त भई ऊ ब्रह्म बन्दछ ॥
(१६)

विषविश्वस्य रौद्रस्य मोहमूर्च्छाप्रदस्य च ।
एकमेव विनाशाय ह्यमोघं सहजामृतम् ॥

प्रपञ्च विष हो घोर मोह मूर्च्छा दिलाउने ।
ब्रह्मज्ञान भएमात्रै सहजै नाश यो हुने ॥
(१७)

भावगम्यं निराकारं साकारं दृष्टिगोचरम् ।
भावाभावविनिर्मुक्तमन्तरालं तदुच्यते ॥

चित्तगम्य निराकार साकार दृष्टिगोचर ।
भावाभावविनुर्मुक्त अन्तराल परात्पर ॥
(१८)

बाह्यभावं भवेद्विश्वमन्तः प्रकृतिरुच्यते ।
अन्तरादन्तरं ज्ञेयं नारिकेलफलाम्बुवत् ॥

बाहिरी भाव हो विश्व भित्री प्रकृति हो भरी ।
सोभन्दा भित्र हो ब्रह्म नारिकेलजलै सरी ॥
(१९)

भ्रान्तिज्ञानं स्थितं बाह्यं सम्यग्ज्ञानञ्च मध्यगम् ।
मध्यान्मध्यतरं ज्ञेयं नारिकेल फलाम्बुवत् ॥

बाहिरी ज्ञान हो भ्रान्ति हो सम्यग्ज्ञान मध्यमा ।
मध्यको पनि हो मध्य नारिकेलजलै सम ॥
(२०)

पौर्णमास्यां यथा चन्द्र एक एवातिनिर्मलः ।
तेन तत्सदृशं पश्येद्द्विधादृष्टिर्विपर्ययः ॥

पूर्णेको जसरी हुन्छ एउटै चन्द्र निर्मल ।
आत्मा द्वैत भनी देख्नु दोषदृष्टि अनिर्मल ॥
(२१)

अनेनैव प्रकारेण बुद्धिभेदो न सर्वगः ।
दाता च धीरतामेति गीयते नामकोटिभिः ॥

यसरी हुन सक्तैन आत्मामा द्वैतको भ्रम ।
यस्तो ज्ञान दिने दाता सबैमा हुन्छ उत्तम ॥
(२२)

गुरुप्रज्ञाप्रसादेन मूर्खो वा यदि पण्डितः ।
यस्तु सम्बुध्यते तत्त्वं विरक्तो भवसागरात् ॥

मूर्ख होस् अथवा विद्वान् गुरुप्रसादयुक्त छ ।
भने विरक्त भै त्यल्ले कैवल्य मुक्ति पाउँछ ॥
(२३)

रागद्वेषविनिर्मुक्तः सर्वभूतहिते रतः ।
दृढबोधश्च धीरश्च स गच्छेत्परमं पदम् ॥

रागद्वेष सदा मुक्त सबैका हितमा रत ।
जस्मा छ बोधधीरत्व त्यै हुन्छ मुक्त वस्तुतः ॥
(२४)

घटे भिन्ने घटाकाश आकाशे लीयते यथा ।
देहाभावे तथा योगी स्वरूपे परमात्मनि ॥

घडा फुट्ता घटाकाश मिल्छ आकाशमै गई ।
ज्ञानी मरेपछि त्यस्तै मिल्छ ऊ ब्रह्म नै भई ॥
(२५)

युक्तेयं कर्मयुक्तानां मतिर्यान्तेऽपि सा गतिः ।
न चोक्ता योगयुक्तानां मतिर्यान्तेऽपि सा गतिः ॥

अन्त्यमा मति जे हुन्छ गति त्यै शास्त्र भन्दछ ।
त्यो उक्ति अज्ञ निम्ति हो ज्ञानी ता ब्रह्म बन्दछ ॥
(२६)

या गतिः कर्मयुक्तानां सा च वागिन्द्रियाद्वदेत् ।
योगिनां या गतिः क्वापि ह्यकथा भवतोर्जिता ॥

कर्मीका गतिको व्याख्या वाणीले हुनसक्तछ ।
अकथ्य ब्रह्मवेत्ताको गति को भन्नसक्तछ ?

(२७)

एवं ज्ञात्वा त्वमुं मार्गं योगिनां नैव कल्पितम् ।
विकल्पवर्जनं तेषां स्वयं सिद्धिः प्रवर्तते ॥

कर्मीको मार्ग झैं मार्ग ज्ञानीको हैन कल्पित ।
विकल्पहीन जानेर बढे पाइन्छ सिद्धि त ॥

(२८)

तीर्थे वान्त्यजगेहे वा यत्र कुत्र मृतोऽपि वा ।
न योगी पश्यते गर्भं परे ब्रह्मणि लीयते ॥

तीर्थमा मार्गमा यद्वा चाण्डालगृहमा पनि ।
हओस् ब्रह्मज्ञको मृत्यु तर्छ ब्रह्म स्वयं बनी ॥

(२९)

सहजमजमचिन्त्यं यस्तु पश्येत्स्वरूपं
घटति यदि यथेष्टं लिप्यते नैव दोषैः ।
सकृदपि तदभावात्कर्म किञ्चिन्नकुर्यात्
तदपि न च विबद्ध संयमी वा तपस्वी ॥

सहजसँग सुसिद्ध जन्मराहित्यरूप
अनुभव जब होला दोषमा हुन्न लिप्त ।
सकल अशुभ जैले नाश हुन्छन् सिनित्ती
अहम र मम जालान् कर्मले छुन्न कत्ति ॥

(३०)

निरामयं निष्प्रतिमं निराकृतिं,
निराश्रयं निर्वपुषं निराशिषम् ।
निर्द्वन्द्वनिर्मोहमलुप्तशक्तिकं,
तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

निरामयी निष्प्रतिमी निराकृति
निराश्रयी निर्वपुषी निराशिषी ।
निद्वन्द्वनिर्मोहअलुप्तशक्तिकी
आत्मज्ञले पाउँछ शाश्वती गति ॥

(३१)

वेदो न दीक्षा न च मुण्डनक्रिया
गुरुर्न शिष्यो न च यन्त्रसम्पदः ।
मुद्रादिकं चापि न यत्र भासते
तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

न वेद दीक्षा न त मुण्डनादि
न हुन् गुरु वा न त यन्त्र आदि ।

मुद्रादि छैनन् जसमा कदापि
ब्रह्मज्ञ नै ब्रह्म हुने तथापि ॥
(३२)

न शाम्भवं शक्तिकमानवं न वा
पिण्डञ्च रूपञ्च यदादिकं वा ।
आरम्भनिष्पत्तिघटादिकञ्च नो
तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

न शाम्भवी शक्ति न मानवी हो
न पिण्डरूपादिक अङ्ग नै हो ।
आरम्भ अन्त्यादिविहीन जो छ
ज्ञानी त्यही शाश्वत ईश बन्दछ ॥
(३३)

यस्य स्वरूपात्सचराचरं जग-
दुत्पद्यते तिष्ठति लीयतेऽपि वा ।
पयोविकारादिव फेनबुद्बुदा-
स्तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

ज्ञानी स्वयं शाश्वत ईश बन्दछ
जस्बाट सृष्टिस्थिति नाश चल्दछ ।
जसो गरी फेन र बुद्बुदादि
विकार नै हुन् जलका अनादि ॥
(३४)

नासानिरोधो न च दृष्टिरासनं
बोधोऽप्यबोधोऽपि न यत्र भासते ।
नाडीप्रचारोऽपि न यत्र किञ्चित् –
तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

नासाग्रमा दृष्टि न आसनक्रिया
न ज्ञान अज्ञान कुनै छ विक्रिया ।
नाडी न विस्तार कहीँ कतै हुने
ज्ञानी स्वयं ब्रह्म परात्परै हुने ॥

(३५)

नानात्वमेकत्वमुभत्वमन्यता
अणुत्वदीर्घत्वमहत्त्वशून्यता ।
मानत्वमेयत्वसमत्ववर्जितम्
तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

नानात्व एकत्व उभत्वशून्य छ
जो सानु लामो र महत्त्वशून्य छ ।
मानत्व मेयत्व समत्वशून्य छ
ज्ञानी उही शाश्वत ईश बन्दछ ॥

(३६)

सुसंयमी वा यदि वा न संयमी
सुसङ्ग्रही वा यदि वा न सङ्ग्रही ।

निष्कर्मको वा यदि वा सकर्मक-
स्तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

ब्रह्मज्ञ ऊ ब्रह्म भएर मिल्छ
सुसंयमी, संयमहीन जो छ।
सुसङ्ग्रही, सङ्ग्रहहीन होस् वा
निष्कर्म वा कर्मसमेत होस् वा ॥

(३७)

मनो न बुद्धिर्न शरीरमिन्द्रियं
तन्मात्रमूतानि त भूतपञ्चकम् ।
अहङ्कृतिश्चापि वियत्स्वरूपकं
तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥

जो हैन धी वा मन इन्द्रियादि
तन्मात्र भूतादिक पञ्चकादि ।
अहं विना जो छ वियत् समान
ज्ञानी स्वयं वन्दछ ईश जान ॥

(३८)

विधौ निरोधे परमात्मतां गते
न योगिनश्चेतसि भेदवर्जिते ।
शौचं न वाशौचमलिङ्गभावना
सर्वं विधेयं यदि वा निषिध्यते ॥

भेदादिले वर्जित आत्मभाव
पाएर नै हुन्छ सबै अभाव ।
चोखो जुठो लिङ्ग कुनै रहन्नन्
निषेध यद्वा विधि नै रहन्नन् ॥
(३९)

मनो वचो यत्र न शक्तमीरितुं
नूनं कथं तत्र गुरूपदेशता ।
इमां कथामुक्तवतो गुरोस्तद्
युक्तस्य तत्त्वं हि समं प्रकाशते ॥

भेटिन्न वाणी मनबाट आत्मा
सक्लान् कसोरी गुरु भन्नलाई ।
यो प्राप्त गर्लान् उनले अवश्य
जो यो कथा सक्तछ भन्नलाई ॥
(४०)

अवधूतगीताको दोस्रो अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
तेस्रो अध्याय

अवधूत उवाच –

गुणविगुणविभागो वर्तते नैव किञ्चित्
रतिविरतिविहीनं निर्मल निष्प्रपञ्चम् ।
गुणविगुणविहीनं व्यापकं विश्वरूपम्
कथमहमिह वन्दे व्योमरूपं शिवं वै ॥

गुणविगुण दुवै नै ब्रह्मा छैन किञ्च
रतिविरतिविहीन स्वच्छ जो निष्प्रपञ्च ।
गुण अगुण रहनन् जो छ विश्वात्मरूप
गगनसदृश उस्को के भजौ ? हो अरूप ॥

(१)

श्वेतादिवर्णरहितो नियतं शिवश्च
कार्यं हि कारणमिदं हि परं शिवश्च ।
एवं विकल्परहितोऽहमलं शिवश्च
स्वात्मानमात्मनि सुमित्र कथं नमामि ॥

श्वेतादिवर्ण रङ्शून्य र नित्य ईश
हो कार्यकारण दुवै शिव हो परेश ।

जस्को विकल्पहीन शुद्ध छ ईशनाम
आफैं मलाई कसरी म गरौं प्रणाम ?

(२)

निर्मूलमूलरहितो हि सदोदितोऽहं
निर्धूमधूमरहितो हि सदोदितोऽहम् ।
निर्दीपदीपरहितो हि सदोदितोऽहं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निर्मूल वा रहित मूल म हूँ सदा नै
निर्धूम वा रहित धूम म हूँ सदा नै
निर्दीप वा रहित दीप म हूँ सदा नै
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी नै ॥

(३)

निष्कामकाममिह नाम कथं वदामि
निःसङ्गसङ्गमिह नाम कथं वदामि ।
निःसार साररहितञ्च कथं वदामि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निष्काम काम म हुँ लौ कसरी भनौ ? म
निःसङ्ग सङ्ग म हुँ लौ कसरी भनौ ? म ।
निःसार सार नहुँदो कसरी भनौ ? म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(४)

अद्वैतरूपमखिलं हि कथं वदामि
द्वैतस्वरूपमखिलं हि कथं वदामि ।
नित्यं त्वनित्यमखिलं हि कथं वदामि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

अद्वैतरूप सकलै कसरी भनौ ? म
हो द्वैतरूप सकलै कसरी भनौं ? म ।
मिथ्या र नित्य सकलै कसरी भनौ ? म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(५)

स्थूलं हि नो नहि कृशं न गतागतं हि
आद्यन्तमध्यरहितं न परापरं हि ।
सत्यं वदामि खलु वै परमार्थतत्त्वं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

म स्थूल हूँ न कृश हूँ न गतागतै हुँ
आद्यन्तमध्य अनि ता न परापरै हुँ ।
साँचो म भन्दछु म हूँ परमार्थरूप
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(६)

संविद्धि सर्वकरणानि नभोनिभानि
संविद्धि सर्वविषयांश्च नभोनिभांश्च ।

संविद्धि चैकममलं न हि बन्धमुक्तं
ज्ञानामृतं समरसं नयनोपमोऽहम् ॥

सम्पूर्ण इन्द्रियहरू नभका समान
सम्पूर्ण नै विषय हुन् नभका समान ।
आत्मा छ निर्मल र बन्धनमुक्त नै
गानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(७)

दुर्बोधबोधगहनो न भवामि तात
दुलर्क्ष्यलक्ष्यगहनो न भवामि तात ।
आसन्नरूप गहनो न भवामि तात
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

दुर्बोध बोध गहिरो म त हुन्न तात !
दुलर्क्ष्य लक्ष्य गहिरो म त हुन्न तात !
आसन्न भैकन तथापि म हुन्न तात !
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी त ॥

(८)

निष्कर्मकर्मदहनो ज्वलनो भवामि
निर्दुःखदुःखदहनो ज्वलनो भवामि ।
निर्देहदेहदहनो ज्वलनो भवामि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निष्कर्मकर्मदहनात्मक अग्नि हूँ म
निर्दुःखदुःखदहनात्म अग्नि हूँ म ।
निर्देहदेहदहनात्मक अग्नि हूँ म
ज्ञानात्मशुद्ध हुँ सुधा गगनै सरी म ॥

(९)

निष्पापपापदहनो हि हुताशनोऽहं
निर्धर्मधर्मदहनो हि हुताशनोऽहम् ।
निर्बन्धबन्धदहनो हि हुताशनोऽहं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निष्पापपापदहनार्थ म अग्नि नै हुँ
निर्धर्मधर्मदहनार्थ म अग्नि नै हुँ ।
निर्बन्धबन्धदहनार्थ म अग्नि नै हुँ
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी हुँ ॥

(१०)

निर्भावभावरहितो न भवामि वत्स
निर्योगयोगरहितो न भवामि वत्स ।
निश्चित्तचित्तरहितो न भवामि वत्स
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निर्भावभाव सबशून्य म हुन्छु बाबु !
निर्योगयोग सबशून्य म हुन्छु बाबु ।

निश्चित्तचित्त सबशून्य सधैं भरी म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(११)

निर्मोहमोहपदवीति न मे विकल्पो
निःशोकशोकपदवीति न मे विकल्पः ।
निर्लोभलोभपदवीति नमे विकल्पो
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निर्मोह मोह दुइटै म विकल्पहीन
निःशोक शोक दुइटै म विकल्पहीन ।
निर्लोभ लोभ दुइटै म विकल्पहीन
ज्ञानामृतै समरसै म हुँ द्वैतहीन ॥
(१२)

संसार सन्ततिलता न च मे कदाचित्
सन्तोषसन्ततिसुखं न च मे कदाचित् ।
अज्ञानबन्धनमिदं न च मे कदाचित्
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

संसारसन्ततिलता सबबाट शून्य
सन्तोषसन्तति सुखादिक सर्वशून्य ।
अज्ञानबन्धन भयादिकहीन हूँ म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(१३)

संसारसन्ततिरजो न च मे विकारः
सन्तापसन्तिततमो न च मे विकारः ।
सत्त्वं स्वधर्मजनकं न च मे विकार
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

संसारसन्ततिरजोगुणको विकार
सन्तापसन्तिततमोगुणको विकार ।
सत्त्वांशधर्मज सबै गुणशून्य हूँ म
हुँ ज्ञान सिन्धु रस लौ गगनै सरी म ॥

(१४)

सन्तापदुःखजनको न विधिः कदाचित्
सन्तापदुःखजनितं न मनः कदाचित् ।
यस्मादहङ्कृतिरियं न च मे कदाचित्
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

सन्तापदुःखजनिता विधि जो म हैन
सन्तापको जनक जो मन फेरि हैन ।
त्यस्बाट उद्भव अहङ्कृतिहीन हूँ म
हुँ ज्ञानसागर सुधा गगनै सरी म ॥

(१५)

निष्कम्पकम्पनिधनं न विकल्पकल्पं
स्वप्नप्रबोधनिधनं न हिताहितं हि ।

निःसारसारनिधनं न चराचरं हि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निष्कम्पकम्पनिधनै न विकल्पकल्प
स्वप्नप्रबोधनिधनै न हिताहिताल्प ।
निःसारसारनिधनै न चराचरै म
ज्ञानात्मसिन्धु विभु हूँ गगनै सरी म ॥

(१६)

नो वेद्यवेदकमिदं न च हेतुतर्क्यं
वाचामगोचरमिदं न मनो न बुद्धिः ।
एवं कथं हि भवतः कथयामि तत्त्वं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

यो वेद्य हैन तर वेदक हो अतर्क्य
यो बुद्धि औ वचनबाट सधैं अगम्य ।
यस्को गरौं कथन लौ कसरी हरे म
ज्ञानात्मसागर विभु गगनै सरी म ॥

(१७)

निर्भिन्नभिन्नरहितं परमार्थतत्त्वं
अन्तर्बहिर्न हि कथं परमार्थतत्त्वम् ।
प्राक्सम्भवन्न च रतं न हि वस्तु किञ्चित्
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निर्भिन्नभिन्न न हुने परमार्थतत्त्व
यो भित्रबाहिर विना परमार्थतत्त्व ।
यो नित्य हो तर कतै रत यो न वस्तु
म ज्ञानसिन्धु गगनै सम हूँ अवस्तु ॥

(१८)

रागादि दोषरहितं त्वहमेव तत्त्वं
दैवादिदोषरहितं त्वहमेव तत्त्वम् ।
संसारशोकरहितं त्वहमेव तत्त्वं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

रागादिदोष न हुने म हुँ आत्मतत्त्व
दैवादिदोष नहुने म हुँ आत्मतत्त्व ।
संसारशोक नहुने परमेश हूँ म ।
हुँ ज्ञानसागरसुधा गगनै सरी म ॥

(१९)

स्थानत्रयं यदि च नेति कथं तुरीयं
कालत्रयं यदि च नेति कथं दिशाश्च ।
शान्तं पदं हि परमं परमार्थतत्त्वं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

स्थानत्रयै रहितमा कसरी तुरीय
कालत्रयै रहितमा कसरी हुने दिक् ।

यो शान्त हो पद परात्पर तत्त्व नै म
हुँ ज्ञानको रस सुधा गगनै सरी म ॥
(२०)

दीर्घो लघुः पुनरितीह न मे विभागो
विस्तारसङ्कटमितीह न मे विभागः ।
कोणं हि वर्तुलमितीह न मे विभागो
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

सानो ठुलो पनि त छैन ममा विभाग
विस्तार सङ्कुचितमा पनि छैन भाग ।
या कोण वर्तुल विभाग विना छु टम्म
पीयूष वोध रसिलो गगनै सरी म ॥
(२१)

मातापितादि तनयादि न मे कदाचित्
जातं मृतं न च मनो न च मे कदाचित् ।
निर्व्याकुलं स्थिरमिदं परमार्थतत्त्वं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

मातापिता तनय छन् न कदापि मेरा
वा जन्म वा मरण वा मन आदि मेरा ।
निर्व्याकुल स्थिर सदा परमार्थ हूँ म
हूँ ज्ञानसिन्धु रसिलो गगनै सरी म ॥
(२२)

शुद्धं विशुद्धमविचारमनन्तरूपं
निर्लोपलेपमविचारमनन्तरूपम् ।
निष्खण्डखण्डमविचारमनन्तरूपं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ।।

शुद्धातिशुद्ध अविचार अनन्तरूप
निर्लेपलेप अविचार अनन्तरूप ।
निष्खण्ड खण्ड अविचार अनन्त हूँ म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ।।

(२३)

ब्रह्मादयः सुरगणाः कथमत्र सन्ति
स्वर्गादयो वसतयः कथमत्र सन्ति ।
यद्येकरूपममलं परमार्थतत्त्वं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ।।

ब्रह्मादि देवगण नै कसरी हुने र ?
स्वर्गादि लोक सब ती कसरी हुने र ?
यो हो स्वरूप परमार्थ सुशुद्ध हूँ म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ।।

(२४)

निर्नेति नेति विमलो हि कथं वदामि
निःशेषशेषविमलो हि कथं वदामि ।

निर्लिङ्गलिङ्गविमलो हि कथं वदामि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

यो शुद्ध नेति र न नेति कसो भनौं ? म
निःशेष शेष पनि यो कसरी भनौं ? म ।
निर्लिङ्ग लिङ्ग पनि यो कसरी भनौं ? म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(२५)

निष्कर्मकर्मपरमं सततं करोमि
निःसङ्गसङ्गरहितं परमं विनोदम् ।
निर्देहदेहरहितं सततं विनोदं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निष्कर्म हूँ तर सधैंभरि कर्म गर्छु
निःसङ्ग सङ्ग न हुँदो म विनोद गर्छु ।
निर्देह देह न हुँदो छु सधैं खुशी म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(२६)

मायाप्रपञ्चरचना न च मे विकारः
कौटिल्यदम्भरचना न च मे विकारः ।
सत्यानृतेति रचना न च मे विकारः
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

मायाविकार जति छन् मम सृष्टि हैनन्
कौटिल्य दम्भरचना मम सृष्टि हैनन् ।
मिथ्या र सत्यरचना सित दूर हूँ म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(२७)
सन्ध्यादिकालरहितं न च मे वियोगो
ह्यन्तः प्रबोधरहितं बधिरो न मूकः ।
एवं विकल्परहितं न च भावशुद्धं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

सन्ध्यादि काल विनु हूँ तर हीन हैन
अन्तःप्रबोध विनु हूँ तर मूक हैन ।
त्यस्तै विकल्प न भए पनि शुद्ध हूँ म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(२८)
निर्नाथनाथरहितं हि निराकुलं वै
निश्चित्तचित्तविगतं हि निराकुलं वै ।
संविद्धि सर्वविगतं हि निराकुलं वै
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

हूँ नाथले रहित नाथ निराकुलै म
निश्चित्त चित्त विनु आकुलहीन हूँ म ।

हूँ सर्वहीन तर सर्वसमष्टि नै म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(२९)
कान्तारमन्दिरमिदं हि कथं वदामि
संसिद्धसंशयमिदं हि कथं वदामि ।
एवं निरन्तरसमं हि निराकुलं वै
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

संसार निर्जन भनी कसरी भनौं ? म
यो संशयाकुल भनी कसरी भनौं ? म ।
यद्वा निरन्तर समै न निराकुलै म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(३०)
निर्जीव जीवरहितं सततं विभाति
निर्बीजबीजरहितं सततं विभाति ।
निर्वाणबन्धरहितं सततं विभाति
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

निर्जीव जीव नभई पनि हुन्छ भान
निर्बीज बीज नभए पनि हुन्छ भान ।
निर्वाण बन्धु नभए पनि हुन्छ भान
आकाश भैं समरसै म भनेर जान ॥
(३१)

सम्भूतिवर्जितमिदं सततं विभाति
संसारवर्जितमिदं सततं विभाति ।
संहारवर्जितमिदं सततं विभाति
ज्ञानामृतं समरसं गगनो पमोऽहम् ॥

निर्जीव जीव नभई सब हुन्छ भान
निर्बीज बीज नभई सब हुन्छ भान ।
यो मोक्ष बन्धन विना सरि हुन्छ भान
आकाश झैं समरसै म भनेर जान ॥

(३२)

उल्लेखमात्रमपि ते न च नामरूपं
निर्भिन्न भिन्नमपि ते न हि वस्तु किञ्चित् ।
निलर्ज्जमानस करोषि कथं विवादं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

तिम्रो कुनै पनि त छैन र नामरूप
भिन्नातिभिन्न पनि छैन र छौ अरूप ।
लाजै पचाइ मन हे किन हो ? विषाद
गर्छस् ! म हूँ गगनकै सरि निर्विवाद ॥

(३३)

किं नाम रोदिषि सखे न जरा न मृत्युः
किं नाम रोदिषि सखे न च जन्मदुःखम् ।

किं नाम रोदिषि सखे न च ते विकारो
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

रुन्छौ सखे ! किन तिमी नजरा न मृत्यु
छौ जन्म दुःख सव वर्जित छौ अमृत्यु ।
रुन्छौ सखे ! किन सधैभरि शुद्ध नै छौ
ज्ञानामृतै सरह छौ गगनै सरि छौ ॥

(३४)

किं नाम रोदिषि सखे न च ते स्वरूपं
किं नाम रोदिषि सखे न च ते विरूपम् ।
किं नाम रोदिषि सखे न च ते वयांसि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

रुन्छौ सखे किन ! तिमी न छ वा स्वरूप
रुन्छौ सखे किन ! तिमी न त छौ विरूप ।
रुन्छौ सखे किन ? तिमी न वयै छ जान
ज्ञानामृतै समरसै गगनै समान ॥

(३५)

किं नाम रोदिषि सखे न च ते वयांसि
किं नाम रोदिषि सखे न च ते मनांसि ।
किं नाम रोदिषि सखे न तवेन्द्रियाणि
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

रुन्छौ सखे किन ! तिमी न वयै छ तिम्रो
रुन्छौ सखे किन ! तिमी न मनै छ तिम्रो ।
रुन्छौ सखे ! किन न छन् करणादि कान
ज्ञानामृतै सरह हौ गगनै समान ॥

(३६)

किं नाम रोदिषि सखे न च तेऽस्ति कामः
किं नाम रोदिषि सखे न च ते प्रलोभः ।
किं नाम रोदिषि सखे न च ते विमोहो
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

रुन्छौ सखे ! किन तिमी जब काम छैन
रुन्छौ सखे ! किन तिमी जब लोभ छैन ।
रुन्छौ न भै तिमी विमोह र तुच्छ मान
ज्ञानामृतै समरसै गगनै समान ॥

(३७)

ऐश्वर्यमिच्छसि कथं न च ते धनानि
ऐश्वर्यमिच्छसि कथं न च ते हि पत्नी ।
ऐश्वर्यमिच्छसि कथं न च ते ममेति
ज्ञानाऽमृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

ऐश्वर्यको किन छ लोभ धनादि छैनन्
ऐश्वर्यको किन छ लोभ कलत्र छैनन् ।

ऐश्वर्य चाहनु वृथा छ ममत्व छैन
ज्ञानस्वरूप म हुँ ब्रह्म भनेर जान ॥
(३८)

लिङ्गप्रपञ्चजनुषी न च ते न मे च
निर्लज्जमानसमिदञ्च विभाति भिन्नम् ।
निर्भेदभेदरहितं न च ते न मे च
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

लिङ्गी प्रपञ्च न रच्यौँ न तिमी न मैले
यो गर्छ भेदरचना नटुवा मनैले ।
निर्भेद भेद रचना न त मे न तिम्रो
ज्ञानस्वरूप गगनात्मक रूप हाम्रो ॥
(३९)

नो वाणुमात्रमपि ते हि विरागरूपं
नो वाणुमात्रमपि ते हि सरागरूपम् ।
नो वाणुमात्रमपि ते हि सकामरूपं
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

तिम्रो अणू सरहको त विराग छैन
त्यस्तै अणूसदृशको कि त राग छैन ।
तिम्रो अवश्य अणुमात्र त छैन काम
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥
(४०)

ध्याता न ते हि हृदये न च ते समाधि
ध्यानं न ते हि हृदये न बहिः प्रदेशः ।
ध्येयं न ते हि हृदये न हि वस्तु कालो
ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

ध्याता न भिन्न मनमा न समाधि नै छ
तिम्रो त भिन्न मनमा न त ध्यान नै छ ।
न ध्येय नै हृदयमा न त काल नै म
ज्ञानामृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(४१)

यत्सारभूतमखिलं कथितं मया ते
न त्वं न ये न महतो न गुरुर्न शिष्यः ।
स्वच्छन्दरूपसहजं परमार्थतत्त्वं
ज्ञानाऽमृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ॥

जो सार हो सब सुन्यौ क्रमले मबाट
तिम्रो न हो न मम हो न गुरो न शिष्य ।
स्वच्छन्द हो सहज हो परमार्थतत्त्व
ज्ञानाऽमृतै समरसै गगनै सरी म ॥

(४२)

कथमिह परमार्थं तत्त्वमानन्दरूपं
कथमिह परमार्थं नैवमानन्दरूपम् ।

कथमिह परमार्थं ज्ञानविज्ञानरूपं
यदि परमहमेकं वर्तते व्योमरूपम् ॥

भन किन कसरी हो तत्त्व आनन्दरूप
भन किन न हुने त्यो ब्रह्म आनन्दरूप ।
भन किन कसरी हो ज्ञानविज्ञानरूप
तर सकल उही हो ब्रह्म आकाशरूप ॥

(४३)

दहनपवनहीनं विद्धि विज्ञानमेक–
मवनिजलविहीनं विद्धि विज्ञानरूपम् ।
समगमनविहीनं विद्धि विज्ञानमेकं
गमनमिव विशालं विद्धि विज्ञानमेकम् ॥

आत्मा हो एक विज्ञान जान शुद्ध परात्पर ।
जस्मा अग्न्यादि नै छैनन् जान आकाश भैँ तर ॥

(४४)

न शून्यरूपं न विशून्यरूपं
न शुद्धरूपं न विशुद्धरूपम् ।
रूपं विरूपं न विभाति किञ्चित्
स्वरूपरूपं परमार्थतत्त्वम् ॥

न शून्य यद्वा न विशून्य नै हुँ
न शुद्ध यद्वा न विशुद्ध नै हुँ ।

रूपै विरूपै न म कत्ति नै हुँ
म शुद्ध आत्मा परमर्थ चित् हुँ ॥

(४५)

मुञ्च मुञ्च हि संसारं त्यागं मुञ्च हि सर्वथा ।
त्यागात्याग विषं शुद्धममृतं सहजं ध्रुवम् ॥

तिमी संसार यो त्याग त्याग त्यो त्याग नै पनि ।
तिमी हौ ब्रह्म सद्रूप बस ब्रह्म स्वयं बनी ॥

(४६)

अवधूतगीताको तेस्रो अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
चारौं अध्याय

अवधूत उवाच –

नावाहनं नैव विसर्जनं वा
पुष्पाणि पत्राणि कथं भवन्ति ।
ध्यानानि मन्त्राणि कथं भवन्ति
समासमञ्चैव शिवार्चनञ्च ॥

आवाहनै हुन्न विर्सजनै वा
पुष्पादि पत्राणि कता कता हो ।
निरूपका ध्यान र मन्त्र हुन्नन्
सर्वत्र नै ब्रह्मपूजार्चना हो ॥

(१)

न केवलं बन्धविबन्धमुक्तो
न केवलं शुद्धविशुद्धमुक्तः ।
न केवलं योगवियोगमुक्तः
स वै विमुक्तो गगनोपमोऽम् ॥

म ता सधैँ बन्छु विबन्ध मुक्त
म ता सधैँ शुद्ध विशुद्ध मुक्त ।

म ता सधैँ योग वियुग मुक्त
आकाश जस्तै म सधैँ छु मुक्त ॥
(२)

सञ्जायते सर्वमिदं हि तथ्यम्
सञ्जायते सर्वमिदं वितथ्यम् ।
एवं विकल्पो मम नैव जातः
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

संसार हो सिर्जित सत्यबाट
त्यसो हुँदा सत्य कि हो असत्य ।
विकल्प यस्तो मम छैन खास
स्वरूपले मुक्त म आत्मसत्य ॥
(३)

न साञ्जनं चैव निरञ्जनं वा
न चान्तरं वाऽपि निरन्तरं वा ।
अन्तर्विभिन्नं न हि मे विभाति
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

म दोषले युक्त र मुक्त हैन
बाधा ममा छैन र युक्त हैन ।
मिथ्या सबै यी म हुँ सत्य मुक्त
रोगादिले शून्य म नित्य मुक्त ॥
(४)

अबोधबोधो मम नैव जातो
बोधस्वरूपं मम नैव जातम् ।
निर्बोधबोधञ्च कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

अज्ञानमा ज्ञान ममा रहन्न
ज्ञानी म हूँ ज्ञान ममा रहन्न ।
म बोध निर्बोध भनौँ कसोरी
स्वरूप निर्मुक्त म हूँ निरोगी ॥

(५)

न धर्मयुक्तो न च पापयुक्तो
न बन्धयुक्तो न च मोक्षयुक्तः ।
युक्तं त्वयुक्तं न च मे विभाति
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

न धर्मले युक्त न पापयुक्त
न बन्धले युक्त न मोक्ष युक्त ।
अयुक्त युक्त मम छैन भान
स्वरूपतः मुक्त सुस्वस्थ जान ॥

(६)

परापरं वा न च मे कदाचित्
मध्यस्थभावो हि न चारिमित्रम् ।

हिताहितं चापि कथं वदामि

स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

आफ्नो र अर्को मम भाव छैन

मध्यस्थ हूँ शत्रु र मैत्री छैन ।

हिताहितैको पनि भाव छैन

स्वरूपले मुक्त हुँ रोग छैन ॥

(७)

नोपासको नैवमुपास्यरूपं

न चापदेशो न च मे क्रिया च ।

संवित्स्वरूपञ्च कथं वदामि

स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

उपासकै हूँ न उपास्य नै हुँ

न हुँ क्रिया वा उपदेश नै हुँ ।

संवित्स्वरूपै कसरी भनौँ म

स्वरूपनिर्मुक्त अरुग्ण हूँ म ॥

(८)

नो व्यापकं व्याप्यमिहास्ति किञ्चित्

न चालयं वाऽपि निरालयं वा ।

अशून्यशून्यञ्च कथं वदामि

स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

आत्मा न हो व्यापक व्याप्य नै हो
न आश्रयै हो न निराश्रयै हो
न शून्य नै हो न त पूर्ण नै हो
स्वरूपनिर्मुक्त अरुग्ण यो हो ॥

(९)

न ग्राहको ग्राह्यकमेव किञ्चित्
न कारणं वा मम नैव कार्यम् ।
अचिन्त्यचिन्त्यञ्च कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाण मनामयोऽहम् ॥

ममा कुनै ग्राहक ग्राह्य छैन
न कार्य वा कारण कत्ति छैन ।
अचिन्त्यको चिन्तन हुन्न युक्त
म रोगले युक्त हुँ नित्य मुक्त ॥

(१०)

न भेदकं वापि न चैव भेद्यं
न वेदकं वा मम नैव वेद्यम् ।
गताऽगतं तात कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

न भेदकै भेद्य म ठान्छु कोही
न वेदकै वेद्य म मान्छु कोही ।

न जान्छ कोही न त आउने हो
रोगादिले मुक्त स्वरूप यो हो ॥
(११)

न चास्ति देहो न च मे विदेहो
बुद्धिर्मनो मे न हि चेन्द्रियाणि ।
रागो विरागश्च कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

न देह मेरो न त मैँ विदेह
न बुद्धि मेरो न त इन्द्रियै छन् ।
रागी विरागी कसरी भनौँ म
म मुक्त सर्वात्म न रोग नै छन् ॥
(१२)

उल्लेखमात्रं न हि भिन्नमुच्चै-
रुल्लेखमात्रं न तिरोहितं वै ।
समासमं मित्र कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽयम् ॥

आत्मा ममा छैन कुनै विभेद
आत्मा छ नै व्यापक हुन्न व्यक्त ।
भनौँ कसोरी सम अन्यथा वा
म मुक्त आत्मा अनि रोग मुक्त ॥
(१३)

जितेन्द्रियोऽहं त्वजितेन्द्रियो वा
न संयमो मे नियमो न जातः ।
जयाऽजयौ मित्र कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

जितेन्द्रियी वा अजितेन्द्रियी हुँ
न संयमी वा नियमी म नै हुँ ।
जयी भनौँ वा अजयी म नै हुँ
स्वरूपनिर्वाण सदैव नै हुँ ॥

(१४)

अमूर्तमूर्तिर्न च मे कदाचिद्
आद्यन्तमध्यं न च मे कदाचित् ।
बलाबलं मित्र कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

अमूर्त यद्वा न म मूर्त वा हुँ
न आदि वा मध्य र अन्त्य वा हुँ ।
दुब्लो र मोटो कसरी भनौँ हुँ
स्वरूपनिर्मुक्त अनामयी हुँ ॥

(१५)

मृतामृतं वापि विषाविषञ्च
सञ्जायते तात न मे कदाचित् ।

अशुद्धशुद्धञ्च कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

मृतामृतै वा न विषाविषै हुँ
म शुद्ध आत्मा र अनामयै हुँ ।
शुद्ध शुद्धै पनि कत्ति हैन
स्वरूपले युक्त अयुक्त हैन ॥

(१६)

स्वप्नः प्रबोधो न च योगमुद्रा
नक्तं दिवा वापि न मे कदाचित् ।
अतुर्यतुर्यञ्च कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

न स्वप्न नै वा न म बोध नै हुँ
यीबाट टाढा म त शुद्ध चित् हुँ ।
तुरीय यद्वा अतुरीय वा हुँ
स्वरूप निर्वाण निरोग नै हुँ ॥

(१७)

संविद्धि मा सर्वविसर्वमुक्तं
माया विमाया न च मे कदाचित् ।
सन्ध्यादिकं कर्म कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

हुँ मुक्त नै सर्व विसर्वबाट

हुँ मुक्त माया र विमुक्तिबाट ।

सन्ध्यादि ती कर्म सबै समाप्त

हु मुक्त आत्मा अनि रोगमुक्त ॥

(१८)

संविद्धि मां सर्वसमाधियुक्तं

संविद्धि मां लक्ष्यविलक्ष्ययुक्तम् ।

योगं वियोगञ्च कथं वदामि

स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

जाने म हूँ सर्वसमाधियुक्त

म ता सधैँ लक्ष्यविलक्ष्यमुक्त ।

वियोग वा योग भनौँ कहाँ म

स्वरूपनिर्वाण आनमयै म ॥

(१९)

मुर्खोऽपि नाऽहं न च पण्डितोऽहम्

मौन विमौनं न च मे कदाचित् ।

तर्कं वितर्कञ्च कथं वदामि

स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

म मूर्ख वा पण्डित कत्ति हैन

वाचाल वा मौन म कत्ति हैन ।

तर्कै वितर्कै पनि गर्नु छैन
स्वरूपनिर्वाण हुँ रोग छैन ॥
(२०)

पिता च माता च कुलं न जातिः
जन्मादि मृत्युर्न च मे कदाचित् ।
स्नेहं विमोहञ्च कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

पिता न माता न कुलै छ खास
न जन्म वा मृत्यु न ता उदास ।
स्नेहै छ यद्वा न विमोह नै छ
स्वरूपनिर्वाण न रोग नै छ ॥
(२१)

अस्तं गतो नैव सदोदितोऽहं
तेजोवितेजो न च मे कदाचित् ।
सन्ध्यादिकं कर्म कथं वदामि
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

न अस्तमा जान्छ न हुन्छ उत् नै
तेजै वितेजै न त छन् ममा नै ।
सन्ध्यादिका कर्म कदापि छैनन्
स्वरूप निर्वाण र रोग छैनन् ॥
(२२)

असंशयं विद्धि निराकुलं मा–
मसंशयं विद्धि निरन्तरं माम् ।
असंशय विद्धि निरञ्जनं मां
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

असंशयी जान निराकुलै म
असंशयी जान निरन्तरै म ।
असंशयी जान निरञ्जनै म
स्वरूपनिर्मुक्त अनामयै म ॥

(२३)

ध्यानानि सर्वाणि परित्यजन्ति
शुभाशुभ कर्म परित्यजन्ति ।
त्यागऽमृतं तात पिबन्ति धीराः
स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥

ध्यानादिको गर्दछ त्याग धीर
शुभादि कर्मै पनि छोड्छ धीर ।
त्यागामृतै गर्दछ नित्य पान
त्यही म हुँ ब्रह्म निरोग जान ॥

(२४)

विन्दन्ति विन्दन्ति न हि न हि यत्र
छन्दोलक्षणं न हि न हि यत्र ।

समरसमग्नो भावितपूतः
प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥

ज्ञान भएपछि सब पूर्ण भयो
छन्दोलक्षण अब दूर भयो ।
समरस पाई भो अति पूत
ब्रह्मै बन्दछ अनि अवधूत ॥
(२५)

अवधूतगीताको चारौँ अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
पाँचौँ अध्याय

ओमिति गदितं गगनसमं तत्
न परापरसारविचार इति ।
अविलासविलासनिराकरणं
कथमक्षरबिन्दुसमुच्चरणम् ॥

ॐ हो भनिने गगन समान
त्यो परापर केही कत्ति नठान ।
सृष्टि र नाश केही थिएन
ॐ कसरी हुन्थ्यो ? ज्ञान भएन ॥
(१)

इति तत्त्वमसिप्रमृतिश्रुतिभिः
प्रतिपादितमात्मनि तत्त्वमसि ।
त्वमुपाधिविवर्जितसर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

तिमी हौ आत्मा खूब विचार
तत्त्वमसि हो श्रुतिको सार ।
तिमी उपाधिवर्जित सर्वसमरूप
किन तिमी रुन्छौ ? तिमी चिद्रूप ॥
(२)

अर्ध ऊर्ध्वविवर्जितसर्वसमं
बहिरन्तरवर्जितसर्वसमम् ।
यदि चैकविवर्जितसर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

तल माथि विना भव सर्वसम
विनु बाहिर अन्तर सर्वसम ।
अनि एक विना सब सर्वसम
किन रोदन हे ? बुझ सर्वसम ॥

(३)

न हि कल्पितकल्पविचार इति
न हि कारणकार्यविचार इति ।
पदसन्धिविवर्जितसर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न छ कल्प न कल्पविचार कतै
न छ कारणकार्य विचार कतै ।
न छ सन्धि पदादि समेत कतै
किन रोदन गर्दछ ? यो वितथै ॥

(४)

न हि बोधविबोधसमाधिरिति
न हि देशविदेशसमाधिरिति ।

न हि कालविकाल समाधिरिति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न त बोधविबोध समाधि मन
न त देशविदेश समाधि मन ।
न त कालविकाल समाधि मन ।
सम छौ मन तै पनि यो रुदन ॥

(५)

न हि कुम्भनभो न हि कुम्भ इति
न हि जीवपुर्न हि जीव इति ।
न हि कारणकार्यविभाग इति
कि मु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न त कुम्भ नभै न त कुम्भ तिमी
न त जीव शरीर न त जीव तिमी ।
न त कारण कार्य विभाग मन
मन तै पनि हो किन यो रुदन ॥

(६)

इह सर्वनिरन्तरमोक्षपदं
लघुदीर्घविचारविहीन इति ।
न हि वर्तुलकोणविभाग इति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

लघु दीर्घ विचार न मोक्ष यहाँ
न त वर्तुलकोण विभाग यहाँ ।
मन रुन्छ यहाँ किन हो यसरी ?
छ सदैवसमान स्व आत्मसरि ॥
(७)
इह शून्यविशून्यविहीन इति
इह शुद्धविशुद्धविहीन इति ।
इह सर्वविसर्वविहीन इति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

मन ! शून्य विशून्य कुनै न यहाँ
भन शुद्धविशुद्ध कुनै छ यहाँ ?
मन ! सर्वविसर्व सबै छ सम
किन रुन्छ यहाँ ? मन सर्वसम ॥
(८)
न हि भिन्नविभिन्न विचार इति
बहिरन्तरसन्धिविचार इति ।
अरिमित्रविवर्जितसर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न त भिन्न विभिन्न यहाँ छ कुनै
न त बाहिर भित्र छ सन्धि कुनै ।

न त शत्रु न भित्र सबै छ सम
किन पिञ्चिदिने मन सर्ब सम ॥
(९)

न हि शिष्यविशिष्यस्वरूप इति
न चराचरभेदविचार इति ।
इह सर्वनिरन्तरमोक्षपदं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न त शिष्य विशिष्यस्वरूप छ यहाँ
न चराचरभेदविचार यहाँ ।
स्व त सर्व निरन्तर मोक्षसम
मन रुन्छ हरे किन ? सर्वसम ॥
(१०)

ननु रूपविरूपविहीन इति
ननु भिन्नविभिन्न विहीन इति ।
ननु सर्गविसर्गविहीन इति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न त रूप विरूप विहीन छ ऊ
न त भिन्न विभिन्न विहीन छ ऊ ।
न त सर्ग विसर्ग विहीन सम
किन रुन्छ हरे मन सर्वसम ॥
(११)

न गुणागुणपाशनिबन्ध इति
मृतजीवनकर्म करोमि कथम् ।
इति शुद्धनिरञ्जनसर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न गुणै गुणबन्धन छन् उसमा
मृत जीवन कर्म कहाँ ? उसमा ।
सम शुद्ध निरञ्जन छन् उसमा
मन रुन्छ हरे न बुझी सममा ॥

(१२)

इह भावविभावविहीन इति
इह कामविकामविहीन इति ।
इह बोधतम खलु मोक्षसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसम ॥

प्रभु भावविभावविहीन छ यो
प्रभु कामविकाम विहीन छ यो ।
प्रभु बोध परात्पर मोक्षसम
मन तै पनि रुन्छ छ मोक्षसमम् ॥

(१३)

इह तत्त्वनिरन्तरतत्त्वमिति
नहि सन्धिविसन्धिविहीन इति ।

यदि सर्वविवर्जित सर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

शिव तत्त्व निरन्तर तत्त्व विना
अनि सन्धिविसन्धि विना ।
शिव सर्वविवर्जित सम
किन हो रुनु हे मन ! सर्वसम ॥

(१४)

अनिकेतकुटी परिवारसमं
इह सङ्गविसङ्गविहीनपरम् ।
इह बोधविबोधविहीनपरं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

परिवारसँगै कि त एक रहोस्
सँग वा विसँगै सम शुद्ध रहोस् ।
प्रभु वोध विबोध दुवै छ सम
मन रुन्छ हरे किन ? सर्वसम ॥

(१५)

अविकारविकारमसत्यमिति
अविलक्षविलक्षमसत्यमिति ।
यदि केवलमात्मनि सत्यमिति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

अविकार छ ईश विकार जगत्
अविलक्ष छ ऊ तर दृश्य असत् ।
प्रभु सत्य छ नित्य सदा छ सम
किन रुन्छ ? तिमी मन सर्वसम ।।

(१६)

इह सर्वसमं खलु जीव इति
इह सर्वनिरन्तरजीव इति ।
इह केवलनिश्चलजीव इति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ।।

अति सर्वसमै बुझ जीव यहाँ
अनि सर्वनिरन्तर जीव यहाँ ।
बुझ केवल निश्चल जीव सम ।
किन फेरि रुने ? मन सर्वसम ।।

(१७)

अविवेकविवेकमबोध इति
अविकल्पविकल्पमबोध इति ।
यदि चैकनिरन्तरबोध इति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ।।

अविवेक विवेक अबोध दुवै
अविकल्प विकल्प अबोध दुवै ।

अनि एक निरन्तर बोधतम
किन फेरि रुने मन सर्वसम ॥

(१८)

न हि मोक्षपदं न हि बन्धपदं
न हि पुण्यपदं न हि पापपदम् ।
न हि पूर्णपदं न हि रिक्तपदं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न छ मोक्ष कतै न छ बन्ध कतै
न छ पुण्य कतै न छ पाप कतै ।
न छ पूर्ण कतै न छ रिक्त कतै
मन रुन्छ वृथा सम छौ बरु तै ।

(१९)

यदि वर्णविवर्णविहीनसमं
यदि कारणकार्यविहीनसमम् ।
यदि भेदविभेदविहीन समं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न छ वर्ण विवर्ण सधैँ छ सम
न छ कारण कार्य सधैँ छ सम ।
न छ भेद विभेद सधैँ छ सम
किन रून्छ ? हरे मन सर्वसम ॥

(२०)

इह सर्वनिरन्तरसर्वचिते
इह केवलनिश्चलसर्वचिते ।
द्विपदादिविवर्जितसर्वचिते
किमु रोदिषि मानसि सर्वरसम् ॥

अनि यो छ सबैतिर बुद्धिविषे
अनि केवल निश्चल बुद्धिविषे ।
दुई पाउविना सब बुद्धिसम
मन रुन्छ हरे किन ? सर्वसम ॥

(२१)

अतिसर्वनिरन्तरसर्वगतं
अतिनिर्मलनिश्चलसर्वगतम् ।
दिनरात्रिविवर्जितसर्वगतं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

अतिसर्वनिरन्तर सर्वगत
अति निर्मल चित्त छ सर्वगत ।
दिनरातविवर्जित सर्वसम
मन रुन्छ हरे ! किन सर्वसम ॥

(२२)

न हि बन्धविबन्धसमागमनं
न हि योगवियोगसमागमनम् ।

न हि तर्कवितर्कसमागमनं
किमु रोदिषि मानसी सर्वसमम् ॥

न छ बन्ध विबन्ध समागम छ
न छ योग वियोग समागम छ ।
न छ तर्क वितर्क समागम नै
किन रुन्छ ? हरे मन ! सर्वसमै ॥
(२३)
इह कालविकालनिराकरणं
अणुमात्रकृशानुनिराकरणम् ।
न हि केवलसत्यनिराकरणं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

छ त काल विकाल निराकरण
अणुमात्र छ अग्नि निराकरण ।
तर छैन त सत्य निराकरण
मन रुन्छ उसै विनु कारण ॥
(२४)
इह देहविदेहविहीन इति
ननु स्वप्नसुषुप्तिविहीनपरम् ।
अभिधानविधानविहीनपरं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

देहविदेहले हीन सुषुप्ति स्वप्नले पर ।
अभिधाना दिले मुक्त मन हौ मुक्त ईश्वर ॥

(२५)

गगनोपमशुद्धविशालसमं
अतिसर्वविवर्जितसर्वसमम् ।
गतसारविसारविकारसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

गगनै सरि संशुद्ध विशाल सम निर्मल ।
प्रपञ्चहीन हौ चित्त निर्विकार र निस्छल ॥

(२६)

इह धर्मविधर्मविरागतर–
मिह वस्तुविवस्तुविरागतरम् ।
इह कामविकामविरागतरं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

धर्मविधर्म हुन् व्यर्थ वस्तु कामादि तुच्छ हुन् ।
वैरागी मनको निम्ति सबै ब्रह्मस्वरूप हुन् ॥

(२७)

सुखदुःखविवर्जितसर्वसम-
मिह शोकविशोकविहीनपरम् ।
गुरुशिष्यविवर्जिततत्त्वपरं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

सुख दुःख सबै शून्य विशोक शोकले पर ।
गुरुशिष्यादिनिर्मुक्त मन रुन्छौ तिमी तर ॥

(२८)

न किलाङ्कुरसारविसार इति
न चलाचलसाम्यविसाम्यमिति ।
अविचारविचारविहीनमिति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

न किलाङ्कुर सारविसार तिमी,
न चलाचलसाम्य विसाम्य तिमी ।
अविचारविचारविहीन तिमी,
किन रुन्छ तिमी मन समसर्व तिमी ॥

(२९)

इह सारसमुच्चयसारमिति
कथितं निजभावविभेद इति ।
विषये करणत्वमसत्यमिति
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

आत्मामा सब नै सार रहन्छन् भव हो असत् ।
तथापि किन रुन्छौ हे ! तिमी सर्वार्थ चित् र सत् ॥

(३०)

बहुधा श्रुतयः प्रवदन्ति यतो
वियदादिरिदं मृगतोयसमम् ।

यदि चैकनिरन्तरसर्वसमं
किमु रोदिषि मानसि सर्वसमम् ॥

भन्दछन् श्रुतिले सारा मृगतृष्णा सरी असत् ।
चित् आत्मामात्र हो सत्य तिमी मन सदैव सत् ॥
(३१)

विन्दति विन्दति न हि न हि यत्र
छन्दोलक्षणं न हि न हि तत्र ।
समरसमग्नो भावितपूतः
प्रलपति तत्त्व परमवधूतः ॥

पवित्र गरीकन सुस्तसुस्त
आत्मानन्दमय परमवधूत ।
दृश्यादि सबै हुन् मिथ्या जानी
तत्त्वैमा नै निमग्न तत्त्वज्ञानी ॥
(३२)

अवधूतगीताको पाँचौँ अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
छैटौँ अध्याय

बहुधाः श्रुतयः प्रवदन्ति वयं
वियदादिरिदं मृगतोयसमम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिव–
मुपमेयमथोह्युपमा च कथम् ॥

बहुधा भन्दछन् वेद मिथ्या हो सब यो भनी ।
आत्मा हो नित्य सद्रूप उपमेय कहाँ अनि ॥
(१)

अविभक्तिविभक्तिविहीनपरं
ननु कार्यविकार्यविहीनपरम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
यजनं च कथं तपनं च कथम् ॥

अविभक्त विभक्तविहीन पर
अनि कार्यविकार्यविहीन पर ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
यजनादि तपै किन के त भए ॥
(२)

मन एव निरन्तरसर्वगतं
ह्यविशालविशालविहीनपरम् ।
मन एव निरन्तरसर्वशिवं
मनसापि कथं वचसा च कथम् ॥

मन नै छ निरन्तरसर्व भए
अविशाल विशालविहीन पर ।
मन नै छ निरन्तर सर्व शिव
मनले वचसा भनिने कसरी ?

(३)

दिनरात्रिविभेदनिराकरण–
मुदितानुदितस्य निराकरणम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
रविचन्द्रमसौ ज्वलनश्च कथम् ॥

दिनरात विभेद कहाँ छ वहाँ
उदयास्त दुवै कसरी वहाँ ?
यदि एक निरन्तर सर्व भए
रविचन्द्र र अग्नि कहाँ र पृथक् ॥

(४)

गतकामविकामविभेद इति
गतचेष्टविचेष्टविभेद इति ।

यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
बहिरन्तरभिन्नमतिश्च कथम् ॥

यदि काम विकाम विभेद कहाँ ?
यदि चेष्टविचेष्ट दुवै रहने र कहाँ ?
यदि एक र नित्य ऊ सर्व भए
बहिरन्तर बुद्धिविभेद कहाँ ?

(५)

यदि सारविसारविहीन इति
यदि शून्यविशून्यविहीन इति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
प्रथमं च कथं चरमं च कथम् ॥

यदि सार विसारविहीन भए
यदि शून्य विशून्यविहीन भए ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
पहिलो अनि अन्त्य कसोरि भए ?

(६)

यदि भेदविभेदनिराकरणं
यदि वेदकवेद्यनिराकरणम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
तृतीयं च कथं तुरीयं च कथम् ॥

यदि भेद अभेदविहीन भए
यदि वेदक वेद्यविहीन भए ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
तृतीयै र चतुर्थ कसोरि भए ॥

(७)

गदितागदितं न हि सत्यमिति
विदिताविदितं न हि सत्यमिति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
विषयेन्द्रियबुद्धिमनांसि कथम् ॥

भनिने अनि मौन असत्य दुवै
विदिताविदितै पनि झूठ दुवै ।
यदि एक निरन्तर सर्व शिवै
बिषयै अनि बुद्धि कहाँ उसमा ?

(८)

गगनं पवनो न हि सत्यमिति
धरणी दहनो न हि सत्यमिति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
जलदश्च कथं सलिलं च कथम् ॥

गगनै पवनै पनि सत्य कहाँ ?
पृथिवी अनि अग्नि सुसत्य कहाँ ?

यदि एक निरन्तर सर्व भए
जलदै कसरी सजिलै र कहाँ ?
(९)

यदि कल्पितलोकनिराकरणं
यदि कल्पितदेवनिराकरणम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
गुणदोषविचारमतिश्च कथम् ॥

यदि कल्पित लोक निषिद्ध भए
यदि कल्पित देव निषद्ध भए ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
गुणदोषविचार छ बुद्धि कहाँ ?
(१०)

मरणामरणं हि निराकरणं
करणाकरणं हि निराकरणम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
गमनागमनं हि कथं वदति ॥

मरणामरणै पनि छैन जहाँ
करणाकरणै पनि छैन जहाँ ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
गमनागमनै पनि हुन्छ कहाँ ?
(११)

प्रकृतिः पुरुषो न हि भेद इति
न हि कारणकार्यविभेद इति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
पुरुषापुरुषं च कथं वदति ॥

पुरुष प्रकृति क्रम छैन भने
अनि कारण कार्य त छैन भने ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
पुरुषापुरुषै त कहाँ छ हुने ॥

(१२)

तृतीयं न हि दुःखसमागमनं
न गुणाद्द्वितीयस्य समागमनम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
स्थविरश्च युवा च शिशुश्च कथम् ॥

सुखदुःखादिले तेस्रो जन्मदैनँ कुनै गुण ।
बाल वृद्ध युवा कैले बन्ला र ब्रह्म निर्गुण ॥

(१३)

ननु आश्रमवर्णविहीनपरं
ननु कारणकर्तृविहीनपरम् ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिव–
मविनष्टविनष्टमतिश्च कथम् ॥

वर्ण आश्रमले हीन कार्यकारणले पर ।
आत्मा नाश हुने बन्ला कसरी बुद्धि नै तर ॥

(१४)

ग्रसिताग्रसितं च वितथ्यमिति
जनिताजनितं च वितथ्यमिति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिव–
मविनाशि विनाशि कथं हि भवेत् ॥

ग्रसिताग्रसितै छ वितथ्य सदा
जनिताजनितै छ वितथ्य सदा ।
छ त एक निरन्तर सर्व शिवै
अविनाशिविनाशि कहाँ छ हुने ॥

(१५)

पुरुषापुरुषस्य विनष्टमिति
वनितावनितस्य विनष्टमिति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिव–
मविनोदविनोदमतिश्च कथम् ॥

आत्मा पुरुष हो हैन स्त्री वा पुरुष हो भनी
यस्तो विचार हो व्यर्थ ब्रह्ममा ती सबै कहाँ ?

(१६)

यदि मोहविषादविहीनपरो
यदि संशयशोकविहीनपरः ।

यदि चैकनिरन्तरसर्वशिव–
महमेति ममेति कथं च पुनः ॥
आत्मा हो मोह शोकादि शङ्का संशयले पर ।
भने अहं र मेरो नै बुद्धि हुन्न कहाँ ? तर ॥
(१७)
ननु धर्मविधर्मविनाश इति
ननु बन्धविबन्धविनाश इति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिव–
मिहदुःखविदुःखमतिश्च कथम् ॥
छैनन् चेतन आत्मामा मोक्ष बन्धन नै कुनै ।
त्यसै चेतन आत्मामा छैनन् सुखादि नै कुनै ॥
(१८)
न हि याज्ञिकयज्ञविभाग इति
न हुताशनवस्तुविभाग इति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
वद कर्मफलानि भवन्ति कथम् ॥
न छ याज्ञिक यज्ञ विभाग कुनै
न हुताशन वस्तुविभाग कुनै ।
यदि एक निरन्तर सर्व शिव
भन कर्म फलै छ कहाँ र कुनै ?
(१९)

ननु शोकविशोकविमुक्त इति
ननु दर्पविदर्पविमुक्त इति ॥
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
ननु रागविरागमतिश्च कथम् ॥

यदि शोकविशोकविमुक्त भए
यदि दर्पविदर्पविमुक्त भए ।
यदि एक निरन्तर सर्व भए
अनि रागविराग छ बुद्धि कहाँ ?

(२०)

न हि मोहविमोहविकार इति
न हि लोभविलोभविकार इति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं
ह्यविवेकविवेकमतिश्च कथम् ॥

न छ मोहविमोहविकार कुनै
न छ लोभविलोभ विकार कुनै ।
यदि एकनिरन्तर सर्व भए
अविवेकविवेक छ बुद्धि कहाँ ?

(२१)

त्वमहं न हि हन्त कदाचिदपि
कुलजातिविचारमसत्यमिति ।
अहमेव शिवः परमार्थ इति
अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥

तिमी म भेद नै छैन कुलजाति सबै असत् ।
वन्दना कसको गर्नु म आफैँ परमार्थ सत् ॥

(२२)

गुरुशिष्यविचारविशीर्ण इति
उपदेशविचारविशीर्ण इति ।
अहमेव शिवः परमार्थ इति
अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥

गुरुशिष्य कुनै छैनन् देशना तर्क हुन् असत् ।
वन्दना कसको गर्ने कल्याणरूप हूँ म सत् ॥

(२३)

न हि कल्पितदेहविभाग इति
न हि कल्पितलोकविभाग इति ।
अहमेव शिवः परमार्थ इति
अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥

विभाग स्थूलसूक्ष्मादि कल्पना लोक हुन् असत् ।
वन्दना कसको गर्ने अद्वैत ब्रह्म हूँ म सत् ॥

(२४)

सरोज विरजो न कदाचिदपि
ननु निर्मलनिश्चलशुद्ध इति ।
अहमेव शिवः परमार्थ इति
अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥

विरागरागनिर्मुक्त शुद्ध निर्मल निश्चल ।
नमस्कार गरौँ कस्को मैँ आत्मा हुँ सुनिश्चित

(२५)

न हि देहविदेहविकल्प इति
अनृतं चरितं न हि सत्यमिति ।
अहमेव शिवः परमार्थ इति
अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥

विदेहदेहनिर्मुक्त सत् चित् आत्मा म हुँ सदा ।
नमस्कार गरौँ कस्को अद्वैत ब्रह्म हूँ सदा ॥

(२६)

विन्दति विन्दति न हि न हि यत्र
छन्दो लक्षणं न हि न हि तत्र ।
समरसमग्नो भावितपूतः
प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥

अवधूत सधैँ मग्न निर्लेप ब्रह्ममा सदा ।
छन्द लक्षणले हीन ब्रह्म गाउँछ सर्वदा ॥

(२७)

अवधूतगीताको छैटौँ अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
सातौँ अध्याय

रथ्याकर्पटविरचितकन्थः
पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
शून्यागारे तिष्ठति नग्नो
शुद्धनिरञ्जनसमरसमग्रः ॥

थोत्राथात्रा लुगा लाई
पुण्यपाप दुवै भगाई ।
शुद्धनिरञ्जन समरस मग्न
एकान्तमा बस्छन् अवधूत नग्न ॥
(१)

लक्ष्यालक्ष्यविवर्जितलक्ष्यो
युक्तायुक्तविवर्जितदक्षः ।
केवलतत्त्वनिरञ्जनपूतो
वादविवादः कथमवधूतः ॥

प्रत्यक्ष पारोक्षशून्य लक्ष्य
युक्तायुक्तविवर्जितदक्षः ।
शुद्धतत्त्वनिरञ्जनपूत
वादविवादरहित अवधूत ॥
(२)

आशापाशविबन्धनमुक्ताः
शौचाचारविवर्जितयुक्ताः ।
एवं सर्वविवर्जितसन्त-
स्तत्त्वं शुद्धनिरञ्जनवन्तः ॥

आशापाशविबन्धनमुक्तः
शौचाचार सर्वनियम वियुक्तः ।
ब्रह्मज्ञानयुक्त परमसन्तः
सर्वव्यवहारशुद्धनिरञ्जनवन्तः ॥

(३)

कथमिह देहविदेहविचारः
कथमिह रागविरागविचारः ।
निर्मलनिश्चलगगनाकारं
स्वयमिह तत्त्वं सहजाकारम् ॥

हुन्न जहाँ देहविदेहविचार
कसरी होला रागविरागविचार ।
निर्मल निश्चल गगनाकार
आफैँ आत्मा सहजाकार ॥

(४)

कथमिह तत्त्वं विन्दति यत्र
रूपमरूपं कथमिह तत्र।
गगनाकारः परमो यत्र
विषयीकरणं कथमिह तत्र॥

जब प्राप्त भयो तत्त्वज्ञान
रूप अरूप कसरी हुन्छ।
गगनाकार परमतत्त्व
कसरी हुन्छ विषय अतत्त्व॥

(५)

गगनाकारनिरन्तरहंस–
स्तत्त्वविशुद्धनिरञ्जनहंसः।
एवं कथमिह भिन्नभिन्नं
बन्धविबन्धविकारविभिन्नम्॥

गगनाकार अवधूत हंस
तत्त्व विशुद्ध निरञ्जनहंस।
आत्मा भेद अभेद कहाँ ?
बन्धविबन्ध विकार कहाँ ?

(६)

केवलतत्त्वनिरन्तरसर्वं
योगवियोगौ कथमिह गर्वम्।

एवं परमनिरन्तरसर्व–
मेवं कथमिह सारविसारम् ॥

आत्मतत्त्व निरन्तर सर्व
योगवियोगै कसरी गर्व ।
यसरी परम निरन्तर सर्ब
सारविसार कसरी हुन्छ ?

(७)

केवलतत्त्वनिरञ्जनसर्वं
गगनाकारनिरन्तरशुद्धम् ।
एवं कथमिह सङ्गविसङ्गं
सत्यं कथमिह रङ्गविरङ्गम् ॥

अज्ञानहीन आत्मतत्त्व
गगनाकार निरन्तर शुद्ध ।
कसरी होला सङ्गविसङ्ग
सत्य कसोरी रङ्गविरङ्ग ॥

(८)

योगवियोगै रहितो योगी
भोगविभोगै रहितो भोगी ।
एवं चरति हि मन्दं मन्दं
मनसा कल्पितसहजानन्दम् ॥

योगवियोगै रहितै योगी

भोगविभोगै रहितै भोगी ।

यसरी पाउँछ क्रमले मन्द

मनकल्पित सहजानन्द ॥

(९)

बोधविबोधैः सततं युक्तो

द्वैताद्वैत्रः कथमिह मुक्तः ।

सहजो विरजः कथमिह योगी

शुद्धनिरञ्जनसमरसभोगी ॥

ज्ञानाज्ञान सधैँ नै युक्त

द्वैताद्वैत छ कसरी मुक्त ?

स्वभावैले शून्य राग

शुद्ध निरञ्जन कसरी भोग ?

(१०)

भग्नाभग्नविवर्जितभग्नो

लग्नालग्नविवर्जितलग्नः ।

एवं कथमिह सारविसारः

समरसतत्त्वं गगनाकारः ॥

अखण्ड खण्डले मुक्त संलग्न लग्नले पर ।

विसारसारले हीन आत्मतत्त्व परात्पर ॥

(११)

सततं सर्वविवर्जितयुक्तः

सर्व तत्त्वविवर्जितमुक्तः ।

एवं कथमिह जीवितमरणं

ध्यानाध्यानैः कथमिह करणम् ॥

आत्मचिन्तनमा मग्न प्रपञ्चबाट भै पर ।
ध्यानाध्यान सबैबाट जीवन्मुक्त सधैँ पर ॥

(१२)

इन्द्रजालमिदं सर्वं यथा मरुमरीचिका ।
अखण्डितमनाकारो वर्तते केवलः शिवः ।

इन्द्रजाल सरी सारा मिथ्या मरुमरीचिका ।
अखण्डित घनाकार आत्मा शुद्ध सदा शिव ॥

(१३)

धर्मादौ मोक्षपर्यन्तं निरीहाः सर्वथा वयम् ।
कथं रागविरागैश्च कल्पयन्ति विपश्चितः ॥

धर्मदेखि मोक्षसम्म हामी हौँ अति निस्पृह ।
विराग राग नै छैन कल्पनामात्र हो सब ॥

(१४)

विन्दति विन्दति न हि न हि यत्र

छन्दोलक्षणं न हि न हि तत्र ।

समरसमग्नो भावितपूतः
प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥

केही प्राप्त यहाँ छैन व्यर्थ हुन् छन्दलक्षण ।
अवधूत सधैँ भन्छन् आत्मतत्त्व विलक्षण ॥
(१५)

अवधूतगीताको सातौँ अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

अवधूतगीता
आठौँ अध्याय

त्वद्यात्रया व्यापकता हता ते
ध्यानेन चेतः परता हता ते ।
स्तुत्या मया वाक्परता हता ते
क्षमस्व नित्यं त्रिविधापराधान् ॥

तिम्रो मन्दिरमा जाँदा तिम्रो व्यापकता गयो ।
ध्यान गर्दा तिमी टाढा भन्ने पनि परै भयो ॥
स्तुतिबाट तिमी वाणीबाट न भेटिने गयो ।
अपराध गरेँ तीन क्षमा गर्नुस् जसो भयो ॥
(१)

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अकामी बुद्धि औ दान्त शुचिकोमल किञ्चन ।
अनीह मित भुक् शान्त स्थिर ज्ञ मुनि सज्जन ॥
(२)

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥

अप्रमत्त र गम्भीर धीर षड्गुणका जयी ।
अमानी मानसन्दाता योग्य कारुणिकी कवि ॥

(३)

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कृपालु सत्य अद्रोही तितिक्षु हुन्छ साधक ।
निर्दोषी समतायुक्त हुन्छ ज्ञानी विना धक ॥

(४)

अवधूतलक्षणं वर्णैर्ज्ञातिव्यं भगवत्तमैः ।
वेदवर्णार्थतत्त्वज्ञैर्वेदवेदान्तवादिभिः ॥

अकारादि सबै वर्ण जो जान्दछ सयुक्तिले ।
लक्षणै अवधूतैको जानिन्छ शास्त्रज्ञानले ॥

(५)

आशापाशविनिर्मुक्त आदिमध्यान्तनिर्मलः ।
आनन्दे वर्तते नित्यमकारां तस्य लक्षणम् ॥

आशाका पाशले मुक्त सर्वदा अति निर्मल ।
आनन्दमा सधैँ बस्छन् ज्ञानी अवाच्य निश्चल ॥

(६)

वासना वर्जिता येन वक्तव्यं च निरामयम् ।
वर्तमानेषु वर्तेत वकारं तस्य लक्षणम् ॥

वासना जसले त्यागे वाणी जस्को निरामय ।
जे प्राप्त छ सधैँ तुष्ट वकारवाच्य निर्भय ॥

(७)

धूलिधूसरगात्राणि धूतचित्तो निरामयः ।
धारणाध्याननिर्मुक्तो धूकारस्तस्य लक्षणम् ॥

धूलाले व्याप्त ली देह जस्को चित्त छ निर्मल ।
धारणा ध्यान छोडेका धूकारवाच्य निश्चल ॥

(८)

तत्त्वचिन्ता धृता येन चिन्ताचेष्टाविवर्जितः ।
तमोऽहंकारनिर्मुक्तस्तकारस्तस्य लक्षणम् ॥

तत्त्व चिन्ता लिए जल्ले मिथ्याचिन्तनवर्जित ।
अहं अज्ञानले मुक्त तवाच्य लक्ष्य लक्षित ॥

(९)

आत्मानं चामृतं हित्वा अभिन्नं मोक्षमव्ययम् ।
गतो हि कुत्सितः काको वर्तते नरकं प्रति ॥

आत्मा अमृत सद्ब्रह्म त्यागेर मोक्ष अव्यय ।
अज्ञानी नीच जाकिन्छ सधैँ नरककातिर ॥

(१०)

मनसा कर्मणा वाचा त्यज्यतां मृगलोचना ।
न ते स्वर्गोऽपवर्गो वा सानन्दं हृदयं यदि ॥

मन कर्म र वाणीले छोडेर मृगलोचना ।
यदि आनन्दमा बाँच्छौ छोडिद्यौ मोक्षकामना ।।

(११)

न जानामि कथं तेन निर्मिता मृगलोचना ।
विश्वासघातकीं विद्धि स्वर्गमोक्षसुखार्गलाम् ।।

बनाए किन धाताले नारी विश्वासघातकी ।
आग्लो समान हुन् नारी स्वर्ग र अपवर्गकी ।।

(१२)

मूत्रशोणितदुर्गन्धे ह्यमेध्यद्वारदूषिते ।
चर्मकुण्डे ये रमन्ति ते लिप्यन्ते न संशयः ।।

मूत्रशोणितले गन्धा मलद्वारा प्रदूषित ।
छालाका कुण्डमा रम्ने पाउँछन् दुःख निश्चित ।।

(१३)

कौटिल्यदम्भसंयुक्ता सत्यशौचविवर्जिता ।
केनापि निर्मिता नारी बन्धनं सर्वदेहिनाम् ।।

अहं कुटिलतायुक्त सत्य शौच विवर्जिका ।
नारी ती कसले सिर्जे सबैकी बन्धकारिका ।।

(१४)

त्रैलोक्यजननी धात्री सा भगी नरकं ध्रुवम् ।
तस्यां जातो रतस्तत्र हा हा संसारसंस्थितिः ।।

सबैकी जननी नारी तिनै भगी र नर्क हुन् ।
त्यसैबाट भई जन्म त्यसैको भोग गर्दछन् ॥

(१५)

जानामि नरकं नारीं ध्रुवं जानामि बन्धनम् ।
यस्यां जातो रतस्तत्र पुनस्तत्रैव धावति ॥

नारी नरक हुन् फेरि ती हुन् बन्धन जान्दछु ।
जस्बाट जन्मियो त्यस्मै आसक्त म हुँ मान्दछु ॥

(१६)

भगादिकुचपर्यन्तं संविद्धि नरकार्णवम् ।
ये रमन्ति पुनस्तत्र तरन्ति नरकं कथम् ॥

भगदेखि कुचैसम्म सारा नरक सागर ।
त्यसैमा जो मजा मान्छन् तर्दैन नर्क सागर ॥

(१७)

विष्ठादिनरकं घोरं भगं च परिनिर्मितम् ।
किमु पश्यसि रे चित्त कथं तत्रैव धावसि ॥

विष्ठादिले भरीपूर्ण नारी हुन् अति गर्हित ।
हे चित्त ! किन दौडिन्छस् त्यसैतर्फ तँ निश्चित ॥

(१८)

भगेन चर्मकुण्डेन दुर्गन्धेन व्रणेन च ।
खण्डितं हि जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥

चर्मकुण्डी र दुर्गन्धी भग हो घाउ नै सरी ।
त्यसैले नै सबैलाई डुबाएको सधैँभरि ॥
(१९)
देहार्णवे महाघोरे पूरितं चैव शोणितम् ।
केनापि निर्मिता नारी भगं चैव अधोमुखम् ॥

देहसागर नारीको सधैँ रगतले भरी ।
अधोमुख गरी योनि बनायो कसले हरि ॥
(२०)
अन्तरे नरकं विद्धि कौटिल्यं बाह्यमण्डितम् ।
ललितामिह पश्यन्ति महामन्त्रविरोधिनीम् ॥

भित्री नरक नारीको कौटिल्ययुक्त हो तर ।
बाहिरी रम्य भै लाग्ने वैराग्य बाधिनी तर ॥
(२१)
अज्ञात्वा जीवितं लब्धं भवस्तत्रैव देहिनाम् ।
अहो जातो रतस्तत्र अहो भवविडम्बना ॥

अज्ञानजन्य हो देह नारी नै बाट जन्मनु ।
नारीमै हुनु आसक्त विडम्बना छ यो हुनु ॥
(२२)
तत्र मुग्धा रमन्ते च सदेवासुरमानवाः ।
ते यान्ति नरकं घोरं सत्यमेव न संशयः ॥

नारीमा नै सबै रम्छन् द्यौता असुर मानव ।
जान्छन् नरकमा सारा यही हो सत्य वास्तव ।।

(२३)

अग्निकुण्डसमा नारी घृतकुम्भसमो नरः ।
संसर्गेण विलीयेत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।।

अग्निकुण्डसरी नारी घृतकुम्भसरी नर ।
संसर्गले हुने नाश तस्मात् टाढै बसोस् नर ।।

(२४)

गौडी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया विविधा सुरा ।
चतुर्थी स्त्री सुरा ज्ञेया ययेदं मोहितं जगत् ।।

गौडी पैष्टी तथा माध्वी सुरा छन् तीन खालका ।
चौथी स्त्री हुन् सुरा खास यिनी सामु सबै फिका ।।

(२५)

मद्यपानं महापापं नारीसङ्गस्तथैव च ।
तस्माद् द्वयं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेन्मुनिः ।।

मद्यपान ठूलो पाप स्त्रीको सङ्गत पाप हो ।
दुवै सङ्गत छोडेमा बन्छ तत्त्वज्ञ मानिस ।।

(२६)

चिन्ताक्रान्तं धातुबद्धं शरीरं
नष्टे चित्ते धातवो यान्ति नाशम् ।

तस्माच्चित्तं सर्वतो रक्षणीयं
स्वस्थे चित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति ॥

चिन्ताले देह नासिन्छ चित्त नासिन्छ तत्क्षण ।
जोगिए चित्त सर्वांश बुद्धिको हुन्छ रक्षण ॥
(२७)

दत्तात्रेयावधूतेन निर्मितानन्दरूपिणा ।
ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेषां नैव पुनर्भवः ॥

श्रीदत्तात्रेयको गीता जल्ले सुन्छ र भन्दछ ।
अवधूत सरी ज्ञानी बन्छ संसार तर्दछ ॥
(२८)

अवधूतगीताको आठौँ अध्यायको नेपाली अनुवाद सकियो ।

भूमिका खण्ड

ज्ञान र भक्तिको भूमिका

योऽन्तःप्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां
सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्
प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥

आफैँ पसी हृदयका तह भित्रसम्म ।
शक्ति प्रसारण गरी सबतर्फ टम्म ॥
दिन्छौ प्रसुप्त जड वाक्कन शक्ति नाथ
गर्छु प्रणाम भगवन् अति भक्तिसाथ ॥

मैले २०१५ सालदेखि कविता लेख्न थालेँ । साहित्यमा रुचि लिनु र त्यसमा पनि कविता विधामा बढी आर्षित हुनु मेरो खानदानी परम्परा र घरको वातावरणले गर्दा पनि हो । भानुभक्तीय रामायण, नेपाली महाभारत, बुद्धिविनोद, सत्यकलीसंवाद र नेपाली कृष्णचरित्र आदि त्यस समयका लोकप्रिय छन्दोबद्ध कविताहरू मेरा घरमा सधैँजसो पठनपाठन भइरहन्थे । मैले वास्तवमा मेरी गुरुआमा बालकुमारीज्यूको काखमा बसेर नै भानुभक्तीय रामायण पढ्दापढ्दै अक्षर चिनेँ । त्यतिमात्रै होइन मेलापात, बिहाबारी, चाडपर्व र स्थानीय जात्राहरूमा समेत छन्दमा लेखिएका कविताहरू कण्ठस्थ गरेर जुवारीका रूपमा समेत गाउँने चलन थियो । पढेका र नपढेका महिला तथा पुरुषहरू दुःख र सुखमा समेत यिनै छन्दोबद्ध कविताहरू गुनगुनाउँथे । यी कविताहरू सबै समयमा मनका भावनाहरू अभिव्यक्त गर्ने माध्यम बनेका थिए । यसका अतिरिक्त त्यस वेला स्थानीयरूपमा प्रचलनमा आएका सँगिनै, झ्याउरे, भजन, बालुन र लोकगीत आदि गाउने व्यापक प्रचलन पनि थियो । अपठित व्यक्तिहरू खास गरेर

महिलाहरू आफूले घरमा भोगेका बुहार्तनका दुःखहरू, सासु र बुहारीका बीचका झगडाका कुराहरू, पतिसँग भएको बिछोडको विरह, पतिले हेलाँ गरेको कथाव्यथाका साथै माइतीघर सम्झेरसमेत आफैँ स्वस्फूर्तरूपमा कविता र गीतहरू कथेर गाउँथे र आफ्नो अन्तर्हृदयको भावना बाहिर अभिव्यक्त गर्दथे । मेरा पिताजी सामान्य व्यवहारमा समेत कविता लेखेर आफ्नो भावना व्यक्त गर्नुहुन्थ्यो । चिट्ठी र चिना लेख्दासमेत कवितामा नै लेख्ने उहाँको बानी थियो । उहाँले मलाई कवितामा लेख्नुभएका पत्रहरू मसँग अझै सुरक्षित छन् । मेरी गरुआमा कविता तयार गर्नमा सिद्धहस्त नै हुनुहुन्थ्यो । त्यसैगरी मेरा दिदीबहिनीहरूमा पनि त्यो परम्परागत गुण आएको छ । यही गुण मेरा दाजु श्रीपशुपतिप्रसाद भट्टराईमा पनि अझ प्रखररूपमा अभिव्यक्त भएको छ । उहाँ सानैदेखि वार्णिक छन्दमा, यदाकदा मुक्तकमा र गद्यमा पनि कविता लेख्ने गर्नुहुन्छ । दाजुले २०१७-१८ सालतिर खोटाङ जिल्लाको बुइँपामाध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक भएर बस्दा एउटा हस्तलिखित साहित्यिक पत्रिका गोरटो निकाल्नुभएको पनि थियो ।

यसरी सानैदेखि घरको परिवेश र स्थानीय वातावरणसमेतले पनि मलाई साहित्यतर्फ कलम चलाउन प्रेरित गरे । २०११ सालतिर दाजु श्रीपशुपतिप्रसाद भट्टराई काठमाडौँबाट घर जाँदा राष्ट्रकवि श्रीमाधवप्रसाद घिमिरेको अप्रकाशित शोक गौरीकाव्यको हस्तलिखित प्रति लगेर उहाँले घरमा सस्वर सुनाउनुभयो । सो कविता सुनाउँदा मेरा घरका सबै जना रोए । त्यसले पनि मेरो बालहृदयमा गहिरो छाप पार्‍यो । यी सबै कारणले गर्दा म काठमाडौँ पढ्न आएको वेलादेखि नै नेपाली साहित्यको अध्ययन र लेखनतर्फ प्रवृत्त भएँ । शुरुशुरुमा मैले निबन्धका अतिरिक्त साथै गद्य तथा पद्य दुवै विधाका कविताहरूमा कलम पनि चलाएको थिएँ । २०५१ सालमा मैले

प्रकाशित गरेको कवितासङ्ग्रह सिर्जनाका फूलहरूमा मेरा प्राथमिक कालका सिकारु अवस्थाका गद्य तथा पद्य दुवै थरी कविताहरू समाविष्ट भएका छन् ।

उपर्युक्त अनुसार मेरो काव्ययात्राको उल्लेख गर्ने सन्दर्भमा २०५१ सालसम्म पुगेकोमा म फेरि २०१८ सालतर्फ नै फर्कन लागेकोछु। मैले उत्तरमध्यमा उत्तीर्ण गरिसकेपछि मेरो इच्छा साहित्य विषय लिएर नै शास्त्री र आचार्यसमेत गर्ने थियो । साहित्यमा रुचि भएको र साहित्य विषय लिएर पढेपछि साहित्यतर्फ अघि बढ्न अत्यन्त सुगम हुन्छ भन्ने मेरो धारणा थियो । त्यतिमात्र होइन यसबाट जीवनयापन गर्न सजिलो हुनेछ, नाम चल्छ, जीवन सरस र सुगम हुन्छ भन्ने पनि मलाई लागेको थियो । यस सम्बन्धमा मम्मटाचार्यले आफ्नो साहित्यप्रकाशमा उल्लेख गर्नुभएको "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे" का साथै विश्वनाथ कविराजले साहित्यदर्पणमा "चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूप निरूप्यते" का साथै "धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति वृत्तिं प्रीतिं च साधुकाव्य निषेवणम्" भनेर उल्लेख गर्नुभएको कुरा पनि मैले सम्झिएएँ । यस्तै र यिनै खालका प्रेरणादायी भनाइहरूसमेतबाट म साहित्य विषय लिएर संस्कृततर्फको उच्च शिक्षा प्राप्त गर्ने आकाङ्क्षा लिएर अग्रसर भइरहेको वेलामा संस्कृत जगत्का मूर्धन्य विद्वान् तथा त्यस वेलाका राजकीय संस्कृत महाविद्यालयमा प्रधानाचार्य श्रीपद्मप्रसाद भट्टराईज्यूले एक दिन आफ्नो कार्यकक्षमा मलाई बोलाएर मेरो पढाइको बारेमा सोध्नुभएको थियो । वास्तवमा यसरी मलाई सोध्नुपर्ने कारण के थियो भने, २०१४ सालमा मैले संस्कृत पढ्न शुरु गरेको पनि उहाँकै प्रेरणा र निर्देशनबाट नै थियो । २०१३ सालमा रानीपोखरी

संस्कृतप्रधानपाठशातामा प्रथम पढ्दापढ्दै बेरामी भएर म सोही वर्षको श्रावण महिनामा घर फर्किएको थिएँ । २०१३ साल फागुनमा तुरुन्तै पढ्न भनेर फेरि म काठमाडौँ आएपछि संस्कृत नपढ्ने तर अङ्ग्रेजी नै पढ्ने निश्चय गरी नक्सालको रात्रिपाठशालामा भर्ना भएर मैले पढ्न पनि थालिसकेको थिएँ । त्यस वेला आदरणीय श्रीपद्मप्रसाद भट्टराइज्यू वनारसबाट काठमाडौँ आएर मैतीदेवीफाँटमा डेरा गरेर बस्नुभएको थियो । ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट हाम्रा पुर्खाहरू गुरु पद्मप्रसाद भट्टराईको गृहस्थल सालु नजिकैको सुनारपानी विर्ताबाट पूर्वतर्फ बसाईं सरेर गएका थिए भने उहाँका पुर्खाहरू चाहिँ सालुमा नै बसेका रहेछन् । बसाइका दृष्टिकोणले टाढा भए ता पनि रगतको साइनु भने उहाँसँग हाम्रो नजिकैको रहेछ । गुरुलाई बिहानको समयमा गएर डेरामा नै मैले भेटेको थिएँ । भेटघाटको क्रममा उहाँले संस्कृत पढ्ने सल्लाहा मलाई दिनुभएको थियो । त्यस समयमा चाँडै नै तीनधारा संस्कृत छात्रावासमा श्री ५ को सरकारले नयाँ विद्याथीहरू भर्ना गर्ने भएको रहेछ । भर्ना गर्नका लागि विद्यार्थीहरूको आवश्यकता परेको कुरा पनि उहाँले मलाई बताउनु भएको थियो । तीनधारा संस्कृत छात्रावासमा धेरै वर्षदेखि अवरुद्ध रहेको भर्नाको क्रम फेरि शुरु हुने कुरा सुनेपछि र गुरुको प्रेरणासमेत प्राप्त भएपछि म संस्कृत पढ्न उत्साहित भएको थिएँ । घरबाट आफ्नै खर्च खेपेर उच्च शिक्षा हासिल गर्ने म जस्तो निम्नमध्यम वर्गको दुर्गम पहाडको विद्यार्थीलाई सम्भव पनि थिएन । गुरुको प्रेरणाले मैले रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा भर्ना भई संस्कृत पढ्न थालेको थिएँ । (यस क्रममा मलाई परेका बाधाव्यवधानहरूको सम्बन्धमा र म कसरी पूर्वमध्यमाको कक्षामा भर्ना भई पढ्न सफल भएँ भन्नेसमेत कुराको विवरण मेरो पत्रैपत्र नामक किताबको भूमिकामा मैले उल्लेख गरिसकेको छु ।) पूर्वमध्यमाको अध्ययनका क्रममा एकै वर्षमा धेरै

पढ्नुपर्ने भएको हुँदा आदरणीय अग्रज श्रीश्याममणि सिग्देलबाट मैले पढाइमा सहयोग पाएको थिएँ । २०१५ सालमा मैले पूर्वमध्यमाको परीक्षा साहित्य विषय लिएर वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयबाट उत्तीर्ण गरेँ। त्यसपछि २०१५ सालमा नै तीनधारा संस्कृत छात्रावासमा भर्ना खुल्यो र म भर्ना पनि भएँ । त्यसाट मेरो भविष्यको मार्ग प्रशस्त भएको थियो । म रातमा अङ्ग्रेजी र दिनमा संस्कृत पढ्दथेँ । यसरी दोहोरो पढ्नुपर्दा मैले साह्रै मिहिनेत गर्नुपरेको थियो । यसका अतिरिक्त २०१५ सालको आम निर्वाचनमा भाग लिन पूर्वी पहाडको भ्रमणमा नेपाली काङ्ग्रेसका नेता श्रीसूर्यप्रसाद उपाध्यायकासाथ केही विद्यार्थीहरूका साथ म गएको थिएँ। पूर्वी पहाडका विभिन्न जिल्ला हुँदै खोटाङ पुगी आफूले चाहेका उम्मेदवारहरूलाई विजय गराइ ३ महिनापछि साथीहरूका साथ म संस्कृत छात्रावास काठमाडौँमा फर्किएको थिएँ । यसरी आम निर्वाचनमा भाग लिएको हुँदा मलाई राजनीतिको रङ्ग पनि चढेर आउन थालेको थियो । विद्यार्थीको नेतृत्व गरेर विभिन्न मागहरू लिई सरकारलाई ढकढक्याउनुपर्ने, हड्ताल तथा नाराजुलुससमेतको नेतृत्व गर्नुपर्ने हुँदा वेलावेलामा मैले जेल र नेलको पनि सामना गर्नुपरेको थियो। २०१७ साल पुष १ गतेको राजनैतिक परिवर्तनपछि विद्यार्थीनेताको नाताले सुरक्षाकानून अन्तर्गत काठमाडौँका तत्कालीन मेजिष्ट्रेट भुवनेश्वर नेपालीबाट थुनुवा पूर्जी पाई केही समय मैले केन्द्रीय कारागार काठमाडौँमा बस्नुपरेको पनि थियो ।

यसरी छात्रनेताको नाताले मैले नाना थरीका क्रियाकलाप गर्नुपरेको थियो ता पनि म आफ्नू दुवैतिरको अध्ययनलाई भने निरन्तर जारी राख्न सफल भएको थिएँ। मैले २०१७ सालमा साहित्य विषय लिई उत्तरमध्यमा पनि वाराणसेय संस्कृत विश्वद्यिालयबाटै उत्तीर्ण गरेँ। यसपछि मैले साहित्य विषय लिई शास्त्री र आचार्यमा

पढ्ने इच्छा गरेको थिएँ ता पनि गुरु तथा प्रधानाचार्य श्रीपद्मप्रसाद भट्टराईज्यूको आज्ञालाई शिरोपर गरी उहाँकै इच्छा अनुसार मैले शास्त्रीमा अद्वैतवेदान्त विषय लिएर संस्कृत महाविद्यालय पुतलीसडकमा अध्ययन गर्न शुरु गरेको थिएँ । मलाई पढाउने गुरु श्रीगोपालनिधि तिवारीज्यू हुनुहुन्थ्यो । उहाँ विद्वान्, सौम्य र मृदुभाषी हुनुभएकाले उहाँकै सुयोग निर्देशनमा अद्वैतवेदान्त विषय लिएर आचार्यसम्म अध्ययन गर्न म सफल भएको थिएँ । त्यसै समयमा मैले तात्कालीन नेशनल कलेजबाट बी.ए.को पढाइ पनि पूरा गरिसकेको थिएँ । तर त्यसको परीक्षा भने २०२६ सालमा दिएँ र उत्तीर्ण पनि भएँ । अद्वैतवेदान्त विषय लिएर आचार्यसम्म अध्ययन गरेता पनि म आफ्नू विषयमा निपुण हुनभने सकिन ।

श्रीपद्मप्रसाद भट्टराईज्यू जस्ता प्रसिद्ध विद्वान्को सान्निध्य पाएर पनि मैले उहाँबाट केही सिक्न सकिन । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा संस्कृत विषय लिएर एम्.ए.को अध्ययन गर्दा मैले केही दिन गुरुबाट सिद्धान्तकौमुदी पढ्ने सौभाग्य पाएको थिएँ । तर पनि पढ्नेतर्फ नलागी गुरुको अनुमतिसमेत नलिई म बीचैमा पढाइ छोडेर जागीर खान लोकसेवा आयोगमा परीक्षा दिन गएँ । विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्दा वक्तृत्वकला प्रतियोगितामा भाग लिई म प्रथम भएको थिएँ र तत्कालीन युवराजाधिराज श्री ५ वीरेन्द्रका बाहुलीबाट पुरस्कृत हुने मौका पनि थिएँ । मबाट प्रभावित भएर गुरु श्रीगोकुलचन्द्र शास्त्रीले मलाई छात्रवृत्ति दिलाएर अझ अगाडि पढ्ने मौका दिई विद्वान् बनाउन खोज्नुभएको थियो । तर मेरो प्रारब्धमा विद्वान् बन्नु थिएन, त्यसैकारण उहाँको भावनालाई पनि कत्ति वास्ता नगरी म जागीर खान गएको थिएँ । तत्कालीन नेशनल कलेजका प्रिन्सिपल श्रीशङ्करदेव पन्तज्यू पनि मलाई असाध्य नै स्नेह गर्नुहुन्थ्यो । उहाँ अङ्ग्रेजी भाषा र साहित्यका धुरन्धर विद्वान् हुनुहुन्थ्यो । कलेजका

कक्षामा पढाउँदा उहाँको सानु आवाज भएकाले पहिलो बेञ्चमा बस्ने विद्यार्थीहरू बाहेक पछाडिका बेञ्चका विद्याथीहरूले उहाँले पढाएको सुन्दैनथ्यौँ। हामी केवल हाँसेको मात्र देख्तथ्यौँ। छात्र नेता भएर हिँड्नुपर्ने हुँदा म धेरैजसो कलेजमा समयमा पुग्न सक्तिनथेँ। ढिला भएपछि सबभन्दा पछाडिको बेञ्चमा बस्नु पर्दथ्यो। उहाँले पढाएको अङ्ग्रेजी म कहिल्यै पनि राम्रोसँग सुन्न पाउँदिनथेँ। एक दिन डराउँदै डराउँदै मैले पछाडि बस्नेले नसुनेकाले माइक राखौँ कि सर ? भनेर सोधेँ। तर उहाँले मान्नु भएन। मैले पढ्न सकिन। मेरो अङ्ग्रेजी विषय कमजोर भएर गयो। परीक्षामा उत्तीर्ण हुन्थेँ तर अत्यन्त कम नम्बर आउँथ्यो। त्यो कुरा थाहा पाएर पन्तलज्यूले मलाई घरमा नै पढ्न बोलाउनु भएको थियो। २, ४ दिन गएपछि बीचैमा जान छोडिदिएको थिएँ। मलाई बोलाएर राम्रो पढ्न फेरि सल्लाह दिनुभएको थियो। उहाँले दायाँबायाँ नलागि पढ्न् र पढाइ पूरा गरेपछि नेशनल कलेजको प्रिन्सिपल भएर कलेज सम्हालिदिन पनि आग्रह गर्नुभएको थियो। राजाबाट तक्मा पाएर पनि अस्वीकार गर्ने आदर्शका प्रतिमूर्ति पन्तजी मलाई कसैको चाकडी नगर्न र सरकारी जागीर नखान बारम्बार सम्झाइरहनुहुन्थ्यो। तर उहाँको आदर्शमूलक उपदेशको अर्थ नबुझेर म चुपै लागिरहन्थेँ। उहाँले आफ्नो उत्तराधिकारीको रूपमा तत्कालीन नेशनल कलेजमा मबाट काम लिन खोज्नु भएको रहेछ। सो कुरा मैले लोकसेवा आयोगको परीक्षामा उत्तीर्ण भई नियुक्ति पाइसकेपछि एक दिन बाटोमा भेट हुँदा अत्यन्त निराश र दिदक्क भएर उहाँले मलाई भन्नुभएको थियो। त्यस्तो स्नेहपूर्वक मलाई अगाडि बढ्न प्रेरणा दिने आदरणीय गुरु श्रीपद्मप्रसाद भट्टराई, श्रीगोकुलचन्द्र शास्त्री र श्रीशङ्करदेव पन्तसमेतको अनुमति नलिई, अझ भनौँ उहाँहरूलाई थाहासम्म पनि नदिई म सरकारी जागीन खान गएको थिएँ। त्यो कुरा सम्झँदा

मलाई अहिले अत्यन्त आत्मग्लानि हुन्छ । मैले उहाँहरूले आशा गरे अनुसार पढ्न सकिन र उहाँहरूको इच्छा पूरा गर्न पनि सकिन । भाषाको दृष्टिकोणले पनि म खोक्रै रहेँ । जागीर खाइसकेपछि पनि म उहाँहरूसँग बिदा हुन जाने हिम्मत गर्न सकिन । म एक किसिमको आफ्नै कुण्ठाले कुण्ठित भएर रहेको थिएँ । उहाँहरू तीनै जना अब यस संसारमा हुनुहुन्न तर मलाई उहाँहरूले लगाएको ऋण मैले तिर्न सकेको छैन । यही नै मलाई पश्चात्ताप छ ।

काठमाडौँ पढ्न आउनुभन्दा पहिले घरमा परिआउने विभिन्न कामहरू म गर्ने गर्दथेँ । कहिलेकहीँ म आमाले नगर्नु भन्दाभन्दै पनि साह्रै अग्ला डरलाग्दा बडहर, पट्मिरा आदिका रुखहरूमा चढेर घाँस झार्ने र भयङ्कर भीरमा गएर घाँस काट्ने काम पनि गर्दथेँ । लामालामा बाँसहरू नुवाएर घाँस काट्ने र बाँसका टुप्पा समातेर पिङ खेल्ने र गहिरा खोल्साका वारिपारि गर्नेजस्तो खतरायुक्त काम पनि म गर्दथेँ । अग्ला कान्लाबाट हामफाल्ने, चिप्लेटी खेल्ने जस्ता कुराहरू मेरालागि सामान्य नै हुन्थे । त्यसरी म बाल्यकालमा विनाभय खतरापूर्ण कामहरू गर्ने गर्दथेँ । अहिले त्यो सम्झँदा मुटु नै कामेर आउँछ । म पिताजीलाई सकेसम्म घरका सबै काममा सघाउँदथेँ । मैले खेतीपाती हेर्नु, आसामी उठाउनु र ब्राह्मणले गर्ने कर्मसमेत गर्नु पर्दथ्यो । त्यति गरेर फुर्सद पाउँदा म पाठशालामा पढ्न पनि जान्थेँ । मेरो दिनचर्या यसरी नै चलिरहेको वेला काठमाडौँबाट श्रीकविप्रसाद गौतमको हरिकीर्तनमण्डली उहाँका भाइ श्रीज्योतिप्रसाद गौतमका नेतृत्वमा धर्मस्तम्भ राख्तै र कीर्तन गराउँदै मेरो गाउँमा पनि पुगेको थियो । मेरा गुरु श्रीमहाप्रसाद तिमल्सिना पनि त्यसमा सक्रिय सहभागी हुनुहुन्थ्यो । मलाई उहाँले त्यस मण्डलीमा लाग्न प्रेरित गर्नुभयो र म पनि उक्त कीर्तनमण्डलीमा समाविष्ट भएँ । गाउँका घरहरूमा वर्ष दिनामा एक दिन २४ घण्टे अखण्ड हरिकीर्तन गर्ने प्रतिज्ञाका साथ

धर्मस्तम्भहरू राखिएका थिए । "हरे राम हरे राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे" भन्ने कलिसन्तारणोपनिषद्को महामन्त्रको गुञ्जन गाउँभरि भएको थियो । म पनि घरमा धर्मस्तम्भ राखेर वर्ष दिनमा एक दिन २४ घण्टा अखण्ड हरिनामसङ्कीर्तन गराउन चाहन्थेँ । तर मेरा पिताजीले यसरी दिन तोकेर हरिकीर्तन गर्ने प्रतिज्ञा गर्दा व्यवहारिक कारणले गर्न सकिएन भने उल्टो पाप लाग्छ भन्ने तर्क दिनु भएको हुँदा धर्मस्तम्भ राखिएन । तर धर्मस्तम्भ राख्ने उत्कट चाहना ममा भएको कारण मैले मौका मिलाई धर्मस्तम्भ बनाउन उपयुक्त हुने शिला खोजेर घरमा ल्याएको थिएँ । गोठालाका साथमा गाईगोठमा नै बसी रातरातभरि कर्दले शिला खोपी श्रीकृष्णको मूर्ति सहितको धर्मस्तम्भ तयार गरी तुलसीको मठमा स्थापना गरेँ । (त्यो धर्मस्तम्भ अहिलेसम्म पनि रावा लामीडाँडाको मेरो पुर्ख्यौली घरको तुलसीको मठमा विद्यमानै छ ।) मिति तोक्ने सम्बन्धमा पिताजीको विमति रहेको हुँदा मैले ठाउँ खालि नै छाडेँ । त्यस धर्मस्तम्भलाई आमा 'हरे राम' महामन्त्रका साथ नित्य पूजा गर्नुहुन्थ्यो । भगवान् श्रीकृष्णमा आमाको अत्यन्त भक्तिभाव देखेर मैले कर्दले खोपेरै मुरलीवादक भगवान् श्रीकृष्णको मूर्ति तयार गरेर घरको मूल ढोकामाथि स्थापना गरिदिएँ । आमा त्यस मूर्तिलाई पनि महामन्त्रका साथ नित्य पूजा गर्नुहुन्थ्यो । सो मूर्ति २०२६ सालमा पहाड छोडेर मधेश इनरुवा सुनसरी जाँदा आमाले साथै लैजानु भयो । आमाले आफ्नू जीवन पर्यन्त सो मूर्तिको पूजा गर्नुभयो । मैले एक अर्को श्रीकृष्णको मूर्ति तयार गरी ठूली आमालाई पनि दिएँ । त्यस वेला जहाँजहाँ हरिकीर्तनहरू हुन्थे म सबै काम छोडेर ती ठाउँहरूमा पुगिहाल्दथेँ । प्रायः गरेर खार्पा, लामीडाडाँ र तलुवा गाउँ आदिमा हुने पुराण सुन्न र हरिकीर्तनमा सम्मिलित हुन भ्याएसम्म म पुग्थेँ । यसरी धर्मस्तम्भ र भगवान् श्रीकृष्णको मूर्तिसमेत

स्वस्फूर्तरूपमा आफैँले निर्माण गरी स्थापना गरेको र भजन मण्डलीमा समर्पितभावले संलग्न भएको खबर काठमाडौँस्थित श्रीकविप्रसाद गौतमज्यूको भागवतकुञ्जमा पुग्न गएछ । त्यताबाट उहाँका भाइ श्रीज्योतिप्रसाद गौतमज्यू अफ्ना मण्डलीका साथ (त्यस वेला मेरो नाम सूर्यप्रसाद भट्टराई थियो, पछि काठमाडौँ पढ्न आएपछि मेरो नाम शरदकुमार भट्टराई हुन गएको हो । यो कुराको विवरण पत्रैपत्रको भूमिकामा पढ्न सकिन्छ ।) श्रीकविप्रसाद गौतमज्यूले स्वर्णाक्षरले लेख्नुभएको मेरो नामको प्रशंसापत्र लिएर एक साँझ मेरो घरमा पुग्नुभयो । त्यो वेला दाजु पनि काठमाडौँबाट बिदामा घर जानुभएको थियो । पिताजी र दाजु एकातर्फ र श्रीज्योतिप्रसाद लगायत मेरा गुरु श्रीमहाप्रसाद तिमल्सिना, श्रीचेतनाथ भट्टराई, श्रीकेशवप्रसाद भट्टराई लगायत अर्कातर्फ भएर धर्मस्तम्भमा मिति राख्ने सम्बन्धमा लामू छलफल भयो । भनाभन र चर्काचर्कीसमेत भयो । दुवैतर्फको हठ बढेपछि धर्मस्तम्भ लिएर हिँड्न श्रीज्योतिप्रसाद गौतम कसिनुभएको थियो । तर मेरा पिताजी र दाजुले धर्मस्तम्भ लान अनुमति नदिएपछि दुवै पक्षका बीच सम्झौता भई धर्मस्तम्भको मैले मिति राख्न खालि छोडेका ठाउँमा काठमाडौँबाट ज्योतिप्रसाद गौतमसँगसँगै गएका कलाकारले वर्ष दिनमा एकदिन यथाशक्य हरिनामसङ्कीर्तन गर्ने भनी उत्टङ्कण गरेर छोडिदिए । म सारै कट्टर हुँदै गएकोले व्यवहारमा काम नलाग्ने ठानी मलाई व्यवहारिक बनाउन काठमाडौँ पढ्न पठाउने कुरा घरमा चलिरहेकै वेला ई. श्रीवीरेन्द्रकेशरी पोखरेल घुम्दै मेरो घरमा पुग्नुभयो । मेरो मूर्तिकला र चित्रकलातर्फको प्रवृत्ति देखेपछि उहाँले पनि सो विषयमा अध्ययन गर्न काठमाडौँ पठाउने सल्लाह पिताजीलाई दिनुभयो । त्यसै वेलामा दाजु सम्पूर्ण मध्यमाको पढाइ पूरा गरी घर फर्कनुभयो । दाजुले गाउँमा शिक्षक भएर काम गर्न घर फर्कनुभएको थियो । दाजुले गाउँमा

शिक्षकको काम गर्ने, घर व्यवहारमा पिताजीलाई सहयोग गर्ने र म चाहिँ काठमाडौँ पढ्न जाने निश्चय भयो । तदनुसार म २०१२ साल चैत्र महिनामा श्रीचक्रप्रसाद पोखरेलका साथ काठमाडौँ आएको थिएँ । रानीपोखरी संस्कृतप्रधानपाठशालामा प्रथमाको कक्षामा भर्ना भई पढ्दापढ्दै ज्वरो आएर निकै बेरामी भएँ । त्यस वेला स्व.श्री ५ महेन्द्रको शुभराज्याभिषेक समारोह थियो । म बेरामी भएका कारण त्यो समारोह हेर्न जान पनि सकिनँ । दाजु त्यसै समयमा शिक्षकको तलब लिन काठमाडौँ आउनुभयो । सोही मौका पारी दाजुका साथ म पनि घर फर्किएँ । २०१३ साल श्रावण महिनाको १३ गते हामी घर पुग्यौँ । केही दिन घरमा बसेर स्वस्थ भएपछि म पढ्नका लागि भनेर फेरी २०१३ साल फागुन महिनामा काठमाडौँ आएँ । त्यसपछि मेरो अध्ययन कसरी अगाडी बढ्यो भन्ने सम्बन्धमा मेरो पत्रैपत्र कवितासङ्ग्रहको भूमिकामा सबै उल्लेख गरिसकेको छु ।

मैले मेरो साहित्यिक यात्रा २०१५ सालदेखि शुरु गरेँ तापनि लेख्नेतर्फ त्यति ठूलो प्रगति गर्न सकिनँ । स्थानीय तथा विद्यालयीय सहित्यिक तथा वादविवाद प्रतियोगितामा भाग लिएर म पहिला र दोस्रा भइरहन्थेँ । साझाको निबन्ध प्रतियोगितामा मैले २०२० सालमा प्रथम पटक नगद पुस्कार प्राप्त गरेँ । विभिन्न प्रतियोगिताहरूमा पदक प्रमाणपत्रहरू भने मैले धेरै पटक पाएँ । ठूलाठूला प्रतियोगिताहरूका अतिरिक्त २०२१ साल मङ्सिर महिनामा मानव अधिकार दिवसका दिन त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भएको मानव अधिकार सम्बन्धी वादविवाद प्रतियोगितामा पनि प्रथम भएर तत्कालीन श्री ५ युवराजाधिराजका बाहुलीबाट प्रथम पुरस्कार पाएँ । तीनधारा संस्कृत छात्रावास छोडेर श्री ५ को सरकारको सेवामा प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले २०२० सालमा छात्रावासको छात्रकार्यसमितिका तर्फबाट प्रकाशन गरिएको अरुणोदय नामक साप्ताहिक पत्रिकाको प्रथम सम्पादक र

व्यवस्थापक भएर मैले काम गरेँ । मैले खास गरेर कविलेखकहरूसँग सम्पर्क राखेर रचनाहरू पत्रिकाका लागि सङ्कलन गर्नुपर्दथ्यो । त्यस क्रममा म धेरै पटक साहित्यकार श्रीमाधावप्रसाद घिमिरे, श्रीबालकृष्ण सम र कविशिरोमणि श्रीलेखनाथ पौड्यालसँग गएँ । उहाँहरूसँग भएको कुराकानीका सम्बन्धमा मैले "सिर्जनाका फूलहरू २०५१" को भूमिकामा लेखिसकेको छु । नेपालका मूर्धन्य कविहरूसँगको सम्पर्कले मलाई कविता र काव्यका क्षेत्रमा कलम चलाउन प्रेरणा मिलेको थियो । २०२२ सालमा श्री ५ को सरकारको सेवामा शाखाअधिकृत भएर प्रवेश गरेपछि पनि मैले निबन्ध, समसामयिक लेख र कवितासमेत लेख्ने क्रम जारी नै राखेँ । पुरातत्वविभागबाट प्रकाशित हुने संस्कृति, सूचनाविभागबाट प्रकाशित हुने नेपाल, गोरखापत्र र अन्य पत्रपत्रिकामा समेत मेरा रचनाहरू प्रकाशित हुन्थे । तीबाट केही आर्थिक लाभ हुन्थ्यो र मलाई जीवनयापन गर्न केही सहयोग पुग्थ्यो । श्री ५ को सरकारको अधिकृत भएर त्यस वेलाको मासिक तलब रु ४०० म पाउँदथेँ । त्यसमा पनि तेजारत सापटी कटाउँदा मासिक रु. २५० मात्र हात पर्दथ्यो । यसरी प्राप्त हुने रु.२५० बाट डेराभाडा, खानाखर्च, लुगाफाटो र औषधोपचारसमेत सबै कुरा धान्नुपर्दा के कस्तो समस्या आइपर्दथ्यो भन्ने कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी पारिवारिक र सरकारी जागीरको समेत उत्तरदायित्व वहन गर्दै दिन बाँकी रहेको बी.ए.को परीक्षा र एम्.ए.को. परीक्षासमेत त्यसै अवधिभित्र नै मैले पूरा गरेको थिएँ । त्यसपछि फुर्सदका क्षणमा लेखरचनाका साथै कविता पनि लेख्ने गर्दथेँ । फलस्वरूप २०२६ साल असार ९ गते नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानले आयोजना गरेको राष्ट्रिय कवितामहोत्सवमा प्रतियोगी भई म पहिला भएँ । कविताको विषय 'अधिकार र कर्तव्य' भन्ने थियो । मलाई स्वर्णपदक र नगदपुरस्कारसमेत श्री ५

महेन्द्रका बाहुलीबाट राष्ट्रिय नाचघरमा आयोजना गरिएको विशेष समारोहमा प्रदान गरिएको थियो । (सो कविता मेरो "सिर्जनाका फूलहरू २०५१" नामक कवितासङ्ग्रहमासमेत प्रकाशित भइसकेको छ।) त्यो कविताबाट प्रभावित भएर मलाई राष्ट्रकवि श्रीमाधवप्रसाद घिमिरेज्यू र नाट्यसम्राट् श्रीबालकृष्णज्यूले पनि कविता र काव्यको क्षेत्रमा कलम चलाउन त्यही समारोहमा नै प्रेरणा दिनुभयो । उक्त प्राप्त प्रथम पुरस्कारले मलाई कविता र काव्यको क्षेत्रमा कलम चलाउन अझ बढी प्रेरणा दियो।

रक्षामन्त्रालयमा काम गर्दागर्दै मलाई श्री ५ को सरकारले २०२७ साल असारमा गण्डकी अञ्चलाधीशकार्यालयको रिक्त रहेको शाखाअधिकृत पदमा सरुवा गरेर पठायो । म त्यस कार्यालयमा हाजिर हुन गएपछि पोखरामा नै २०२८ साल बैशाख २८ गते दुई छोराहरू जन्मिए । मेरो व्यवहारिक दायित्व झन् बढेर गयो । पहिले दुईओटी छोरीहरू जन्मिइसकेका थिए भने अब दुई छोराहरू जन्मिएपछि घरमा ६ जनाको परिवार भयो । दुई छोरा एकैचोटी जन्मिएका हुँदा तिनलाई हुर्काउन र लालनपालन गर्न अझ बढी उत्तरदायित्व मलाई बढ्यो। पोखरामा २ वर्ष रहँदा जतिसुकै व्यस्तता र झञ्जट भए तापनि म कविता लेख्ने गर्दथेँ। भूपी शेरचन जस्ता कविहरूको जमघट सधैँ पोखरामा भइरहने हुँदा त्यसबाट पनि मलाई कविता लेख्ने प्रेराण प्राप्त भयो । पोखरामा बस्दा मैले लेखेका कविताहरूमा "कवि शिरोमणि (१)", "पोखरा यस्तै लाग्छ" र "म टिप्पणी र आदेश" समेत छन्।

पोखराबाट २०२९ साल असारमा मेरो सरुवा गृहमन्त्रालयमा भयो। म गृहमन्त्रालयमा शाखा अधिकृतको पदमा बसेर काम गर्थें। त्यस वेला Double Degree अर्थात् Double Post Graduation नभई पदोन्नति नै नहुने भएको हुँदा मैले एम्.ए. गरिसकेको भए

तापनि सोही सरहको बी. एल्. गरेँ । त्यस वेलाको नीति अनुसार बी.ए. गरेर मात्रै बी.एल्. गर्न पाइने भएकाले बी.एल्.लाई पनि एम्.ए. सरहको नै मान्यता थियो । २०३१ साल श्रावण १३ गतेका दिन मेरो सानु छोरो सगुनकुमार भट्टराई जन्मियो । २०३१ साल श्रावण महिनामा नै उदयपुर जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीमा नियुक्ति पाई म गएँ। त्यसै वर्षदेखि श्री ५ को सरकारले जिल्लाप्रशासनयोजना लागू गरेको हुँदा जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई जिल्लास्तरीय सम्पूर्ण अधिकार र उत्तरदायित्वका साथै गाउँतर्फ राष्ट्रिय अभियानको जिम्मेवारीसमेत सुम्पिएको थियो। ती अधिकारहरूमा प्रशासनिक, राजनीतिक, विकास, शान्तिसुरक्षा, भ्रष्टाचारनिवारणसमेत थुप्रै अधिकारहरू पर्दथे । यसरी अधिकार सम्पन्न भएको प्र.जि.अ. लाई सबैतिरबाट दबाब पर्दथ्यो । ती कामका अतिरिक्त उदयपुरजिल्लाको सदरमुका गाईघाटको बरूवा खोलाको बगरमा अस्थायीरूपमा पुरानु सदरमुकाम उदयपुर डाँडाको पञ्चावतीबाट ल्याएर राखिएको थियो । कुनै खालको व्यवस्था नगरी राजनीतिक निर्णयको भरमा सदरमुकाम सारिएको हुँदा सरकारी कार्यालयका लागि भवनहरूको कुनै व्यवस्था थिएन । सुरक्षको दृष्टिकोणले विश्वास गर्न नसकिने व्यक्तिगत काठका घरहरूमा सरकारी कार्यालय र सरकारी तहबिलको तीन साँचोको सेफसमेत (जसको एउटा साँचो प्र.जि.अ.ले पनि लिनु पर्दथ्यो ।) राखिने गर्दथ्यो । हिउँदमा जसरी तसरी सरकारी कामकाज चले तापनि वर्षामा बरूवा खोलो बढेपछि खोलो कार्यालयको क्षेत्रमा पस्तथ्यो र रातविरात ज्यान जोगाउन भागाभग गर्नुपर्दथ्यो। यस प्रकारको दयनीय स्थितिबाट सदुमुकामलाई व्यवस्थित गराउने उत्तरदायित्व पनि मेरो नै थियो । सदरमुकाम व्यवस्थित नगरी उदयपुर जिल्लाबाट मलाई अन्यत्र सरुवा नगर्ने गृहमन्त्रालयको भनाइ भएपछि मैले जसरी पनि

सो काम पूरा गर्नुपर्ने भयो। सदरमुकाम बोक्सेमा तोकिएको र त्यहाँको सरकारी ऐलानी करीब १०० विगाहा जग्गा त्यहाँका स्थानीय केही ठूलाठालुहरू र सुकुम्वासीहरूसमेतले हडप गरेर आफ्नू बनाएका रहेछन् । ठूलो सङ्घर्ष गरेर सो सरकारी ऐलानी जग्गा तिनीहरूका अधीनबाट झिकी तारबाट गरी जिल्लास्तरीय सबै कार्यालयहरूका लागि भवन निर्माण गर्न छुट्याइयो । श्री ५ को सरकारबाट केही रकम निकासा गराएर जिल्लाप्रशासन, जिल्लाअस्पताल, जिल्लाकारागारसमेतका लागि केही कार्यालयभवनहरूको निर्माण शुरु गराउन पनि सफल भइयो । स्थानीय जनसहयोगसमेत प्राप्त गरी बालमन्दिरको भवन पनि निर्माण भयो। बरूवा खोलो वर्षामा बाढी आई गाईघाट क्षेत्रलाई तहसनहस सधैँ गरिरहने भएकाले त्यसको स्थायी समाधानका निमित्त जनसहयोगबाट बाँध निर्माण गरी गाईघाट क्षेत्रको बजारलाई सुरक्षासमेत गरियो। यी सबै विकास निर्माणका कामहरूमा मेरो प्रत्यक्ष सहभागिता रहन्थ्यो र मलाई सहयोग गर्नेहरूमा मुख्यरूपमा स्थानीय नेता श्रीचक्रबहादुर बस्नेत र असारी निवासी श्रीकेशवराज पोखरेलसमेत हुनुहुन्थ्यो। फलस्वरूप २०३३ सालको श्री ५ वीरेन्द्रको पूर्वाञ्चलको भ्रमणको अवसरमा मेरो कामको मूल्याङ्कन गरी कदरस्वरूप गोरखादक्षिणबाहु चौथो विभूषण सवारीकै समयमा मलाई प्रदान गरिएको थियो। विभूषणको विवरणमा “जिल्लामा भ्रष्टाचार निवारण गर्न पूर्ण सफल भए बापत्” भनेर लेखिएको थियो । उदयपुर जिल्लामा २०३१ साल साउन महिनादेखि २०३४ साल असार महिनासम्म काम गर्दा मलाई कहिल्यै पनि फुर्सद भएन । त्यसैकारण त्यस जिल्लामा बसेर मैले एउटा पनि साहित्यिक रचना गर्न सकिन। मेरा तीन वर्ष सिर्जनाविना नै बितेर गए।

२०३४ साल असार महिनाम म एक वर्षका लागि public

Administration मा Post Graduate Studies गर्न Manchester University, Great Britain तर्फ गएँ । बेलायतमा एक वर्ष बसेर अध्ययन गर्दा त्यसै समयमा बेलायतका विभिन्न ऐतिहासिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रहरूकोसमेत भ्रभण गर्ने अवसर मैले पाएँ । यस सम्बन्धमा 'यात्रैयात्रा २०५८' नामक मेरो कवितासङ्ग्रहमा उल्लेख भइसकेको छ। बेलायतमा बस्दा मैले केही कविताहरू लेखेको थिएँ। तीमध्येमा "मेरो सगरमाथा बेलायतबाट हेर्दा" र अर्को "वसन्त बेलायतमा" समेत दुई कविताहरू उल्लेखनीय छन्। ती दुवै कविताहरू श्रीईश्वर मानन्धरको सम्पादनमा लण्डनबाट प्रकाशन हुने यति नामक पत्रिकाका लागि लेखिएका थिए। मैले ती कविताहरू मेरो "सिर्जनाका फूलहरू २०५१" मा प्रकाशन गरिसकेको छु । बेलायतमा पढाइ सकेर २०३५ साल असार महिनामा म नेपाल फर्किएँ । मेरो सरुवा उदयपुरबाट धनुषा जिल्लाको प्रमुख जिल्लाअधिकारीमा भएको रहेछ । बेलायतबाट फर्कनेबित्तिकै म जनकपुर गएपछि म केही बिरामी भएँ र बनी समस्या लगायतका थुप्रै समस्याहरूले समेत घेरिन गएँ । त्यसका साथै वामपन्थीको आन्दोलन, विद्यार्थी र किसानको सङ्घर्षको तारापट्टी सिर्सिया गाउँमा प्रहरीको गोलीबाट भोला साहु तेलीको मृत्यु घटनासमेतबाट उत्पन्न भएका जनअसन्तोषसमेत थुप्रै समस्याहरूबाट म घेरिन पुगेँ। त्यहाँ बस्दा शाही आयोग लगायतका आयोग र कार्यटोलीहरूलाई मैले बयान दिनुपरेको थियो । त्यसैगरी राजनीतिक नेता मनमोहन अधिकारी जस्ता नेताहरूको बयान पनि मैले लिनुपर्‍यो । त्यसरी बयान लिने र दिने काम गर्दागर्दै धनुषा जिल्लामा बसेका मेरा १८ महिना सिर्जनाविना नै बिते ।

२०३६ साल मङ्सिर महिनामा मेरो सरुवा धनुषा जिल्लाबाट सामान्यप्रशासन मन्त्रालयको अतिरिक्त समूहको रा.प.द्वितीय

श्रेणीमा भयो । त्यसपछि त्यसै वर्षको फागुनमा गृहमन्त्रालयमा फेरि सरुवा भई दाङ जिल्लामा फैलिएको आतङ्कलाई समन गर्न मलाई राप्ती अञ्चलको सहायक अञ्चलाधीशपदमा सरुवा गरियो । दाङ जिल्लामा फैलिएको आतङ्कको समस्या शान्त गराएर जनमतको समयमा पनि म दाङमा नै बसेँ । त्यसपछि २०३७ साल मङ्सिर महिनासम्म म त्यहीँ नै रहेँ । म बस्ने आवास एकान्त स्थानमा थियो र सहायक अञ्चलाधीशको खास काम नभएकाले मैले त्यहाँ बसेर केही कविता लेख्ने मौका पाएँ । तिनमा मुख्य "पसिना माग्छ देश यो" आदि कविताहरू पर्दछन् । यी सबै कविताहरू "सिर्जनाका फूलहरू २०५१" मा प्रकाशित भइसकेका छन् ।

त्यसपछि म २०३७ साल मङ्सिरमा बर्दिया जिल्लाको प्रमुख जिल्लाअधिकारी भएर गएँ । त्यहाँ वामपन्थी, दक्षिणपन्थी, पञ्चनेता, डाका, तस्कर, भ्रष्टाचारीकर्मचारीका साथै अञ्चलाधीश मनमोहन मिश्र जस्तो खुङ्खार व्यक्तिसँगसमेत सङ्घर्ष गर्दागर्दै मेरो दुई वर्षको अमूल्य समय बितेर गएको मलाई थाहै भएन । मैले बर्दिया जिल्लामा बस्ता पनि कुनै कविता लेख्न सकिन ।

२०३९ साल असोजमा मेरो सरुवा बर्दिया जिल्लाबाट झापा जिल्लामा भयो । झापा जिल्लामा गएको दिनदेखि नै मैले विभिन्न समस्याहरूसँग जुध्नुपऱ्यो । अञ्चलाधीशदेखि लिएर जिल्लाका सबै राष्ट्रसेवकहरूका बीचमा राम्रो सम्बन्ध थियो, तर पनि स्थानीय नेता र तत्कालीन गृहमन्त्री पद्मसुन्दर लावतीको पेलाइले मैले अत्यन्त दुःख पाउनु पऱ्यो । त्यहाँ बसेर पनि मैले केही लेख्न सकिन । सिर्जनाशून्य भएर २०४० साल फागुन महिनामा गृहमन्त्री लावतीको वक्रदृष्टिमा परी पाल्पा जिल्लाको प्रमुख जिल्लाअधिकारीमा मेरो सरुवा भयो ।

२०४० साल फागुनमा म पाल्पाको सदरमुकाम तानसेन

दरबारमा रहेको जिल्लाप्रशासन कार्यालयमा गएर हाजिर भएँ । म त्यस जिल्लामा बसुञ्जेल यदाकदा बहुदलबादीहरूको नाराजुलुस, शिक्षकहरूको हड्ताल, धर्ना र विद्यार्थीहरूको घेराऊ बाहेक अरू कुराको झण्झटमा मैले पर्नुपरेन । अत्यन्त शीतल तथा शान्त ठाउँ र स्थानीय जनता अत्यन्त सौम्य भएकाले मैले आफ्ना अमूल्य ४ वर्ष पाल्पामा आनन्दैसँग बिताएँ । मैले त्यहाँ बस्ता एउटा समीक्षात्मक ग्रन्थ "ऋतु मन्थन"को प्रकाशन गरेँ । यसका अतिरिक्त केही पद्य तथा गद्य कविताहरूको लेखन गरेँ । कविताहरूमा "कवि शिरोमणि (२)", "जिन्दगी", "श्रीनगर(१)", "श्रीनगर (२)", "श्रीनगर (३)", "म अचेल यस्तै भएको छु" र "भानु" समेत पर्दछन् । यी सबै कविताहरू सिर्जनाका फूलहरू २०५१ मा प्रकाशित भइसकेका छन् । यी रचनाहरूका साथै मैले पाल्पा जिल्लामा बस्ता कर्मचारी मिलन केन्द्रको तर्फबाट दीपशिखा नामक एक साहित्यिक पत्रिकाको प्रकाशन पनि गराएँ । म पाल्पा जिल्लामा प्रमुख जिल्लाअधिकारी भएर रहँदा राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानका तत्कालीन प्राज्ञ कवि भूपी शेरचन कवि-सम्मेलनको लागि तानसेन जानुभयो । मैले त्यस अवसरमा तानसेन दरबारको प्रसिद्ध गद्दीबैठकमा कविसम्मेलनको आयोजना गरेँ र मैले पनि कविता वाचन गरेँ । त्यस अवसरमा कवि भूपी शेरचनले मेरो प्रशंसा गर्दै प्र.जि.अ.को ठाउँमा प्र.जी.क. अथात् प्रमुख जीवन्त कवि भनेर मलाई उपाधिसमेत दिनुभयो ।

२०४४ साल वैशाखमा सहसचिवमा मेरो बढुवा भएपछि म पाल्पाबाट गृहमन्त्रालयले कामको बाँडफाँड नगरिदिएकाले मैले त्यो अवधिमा मन्त्रालयमा हाजिरमात्र भएर बस्नुपऱ्यो । त्यसै अवधिमा आमा ब्रह्मलीन हुनुभएकाले मेरो त्यो समय रोग र शोकमा नै बित्यो । मैले २०४४ सालदेखि २०५१ सालसम्म खास केही लेख्न सकिँन ।

२०४९ सालमा श्री ५ को सरकारले का.मु. सचिवमा पदोन्नति दिएर मलाई भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयमा पठायो । त्यस मन्त्रालयमा राजनैतिक व्यक्तिहरूबाट सिर्जित बिसङ्गतिले गर्दा मन्त्रालयमा जन्मिएका विकृतिहरूको निराकरण गर्दागर्दै मैले सिर्जनाविना नै त्यस मन्त्रालयमा तीन वर्षको अवधि व्यतित गर्नुपऱ्यो ।। सिकारु अवस्थामा गद्य तथा पद्यमा लेखिएका कविताहरूको सङ्ग्रह "सिर्जनाका फूलहरू २०५१" यसै समयमा मैले प्रकाशन गरेँ । त्यस सङ्ग्रहबाट मेरो चित्त बुझेन । त्यसपछि भने मैले श्रीबहादुर शाहलाई नायक बनाएरर सानु खण्डकाव्य "बहादु शाह" लेखेँ र प्रकाशन समेत गरेँ । त्यो क्रम लगातार अगाडि बढ्यो । २०५२ सालमा नै आमाको सम्झनामा लेखिएको शोककाव्य "श्रद्धाञ्जलि" र "गीत तथा भजन सङ्ग्रह" पनि प्रकाशन गरिए । २०५३ सालमा वीररसयुक्त "अमरसिंहको चिट्ठी" नामक खण्डकाव्य राजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानले प्रकाशन गऱ्यो । त्यसै सालमा राजनीतिक खण्डकाव्य "क्रान्तिदूत" समेत प्रकाशनमा आयो । त्यसैगरी २०५५ सालमा "विविध यात्रा" नामक कविता सङ्ग्रह साझाले प्रकाशन गऱ्यो । त्यसरी श्री ५ को सरकारको सेवा गर्दागर्दै पनि केही कविता र काव्यको सिर्जना गर्न म सफल भएँ । दुई समीक्षात्मक ग्रन्थहरू, ४ खण्डकाव्यहरू, २ कवितासङ्ग्रहहरू र गीत तथा भजननामक एक सङ्ग्रहसमेत प्रकाशन गरेर २०५५ साल चैत्रसम्ममा मैले सेवाबाट स्वैच्छिक अवकाश लिएँ । मैले ३२ वर्ष २ महिना लामू श्री ५ का सरकारको सेवामा आफ्नू जीवनका लागि अरू धेरै महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्न सक्तथेँ । सो समयमा मैले मनमा अहङ्कार पालेर डण्डा चलाउने काम नै महत्त्वपूर्ण सम्झिएँ । शासक भएर श्री ५ को सरकारको आदेश निर्देश पालना गर्नुगराउनु, प्रचलित कानूनलाई अक्षरशः

लागू गर्नु गराउनु आदि काम नै आफ्नू परम कर्तव्य ठानेर मैले गरेँ । सरुवा, बढुवा, विदेशभ्रमण र व्यक्तित्व स्वार्थमा रङमङिँदै केवल परिवारको भरणपोषणमा नै आफूलाई सीमित गरेँ । हतियार चलाउनु, शिकार खेल्नु, खेलबाड गर्नु र भोजभतेरमा रमाउनु नै मैले आफ्नू परम पुरुषार्थ ठानेँ । म सेवाबाट निवृत्त भएपछि २०५८ सालमा मेरा एकैसाथ यात्रैयात्रा र पत्रैपत्र नाम गरेका २ कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशन भए । त्यसैगरी २०६२ सालमा पृथ्वीविजय नामक ऐतिहासिक खण्डकाव्य प्रकाशन भयो ।

मैले जानी नजानी जे जस्ता रचनाहरू गरेँ, तीमध्येमा धेरैजसो रचनाहरूमा भगवान्‌को गुणगान गरिएको थिएन । शास्त्रमा भगवान्‌को गुणानुवाद नगरिएका रचनाहरू अर्थहीन हुने भएकाले मैले अहिलेसम्म गरेका सिर्जनाहरू प्रायः अर्थहीन भएको मैले ठानेको छु । मेरा रचनाहरूमध्ये केही रचनाहरूमा अति अल्पमात्रामा भगवान्‌को भजन र गुणानुवादको प्रसङ्ग समावेश हुन गएको छ । जस्तै २०५२ सालमा प्रकाशन भएको बहादुर शाह खण्डकाव्यमा भगवान् श्रीपशुपतिनाथको स्तुति गरिएका पद्यहरू समाविष्ट छन् । जसमध्येमा 'शुभद शम्भु प्रभो' भन्ने भजन प्रायः गरेर प्रत्येक सोमबार बिहान रेडियो नेपालले आफ्नू धार्मिक कार्यक्रममा प्रसारण गरिरहेको सुनिन्छ । त्यसैगरी २०५२ सालमा प्रकाशन भएको गीत तथा भजन नामक किताबका कतिपय भजनहरू पनि विभिन्न कलाकारहरूबाट गाइए र विभिन्न रेडियो र टी.भी.हरूबाट प्रसारण भइरहेको छन् । त्यसपछि २०५५ सालमा साझाले प्रकाशन गरेको विविधयात्रा नामक कवितासङ्ग्रहमा पनि अध्यात्म सम्बन्धी विषयमा लेखिएका कविताहरू समाविष्ट छन् । तिनमा वाराणसी, गङ्गा, श्रीपशुपति आदि मुख्यरूपमा पर्दछन् । त्यसैगरी २०५८ सालमा प्रकाशित पत्रैपत्र नामक कविता सङ्ग्रहमा पनि धर्म र अध्यात्मसम्बन्धी कुराहरू परेका छन् । तर भगवान्‌कै गुणको

वर्णन गरेर छुट्टै ग्रन्थ भने मैले प्रकाशन गरेको थिइन। कवितासङ्ग्रह, खण्डकाव्य, समीक्षात्मक ग्रन्थ, गीत र भजन आदि रचनाहरू प्रकाशन गरेर मैले समय बिताइरहेकोमा एक दिन मलाई वेदान्तदर्शन पढाउने गुरुले भन्नुभएको "काव्येन हन्यते शास्त्रं काव्यं गीतेन हन्यते। योषया हन्यते गीतं योषां हन्यात् बुभुक्षया" ले मलाई झल्याँस्स पारेर मेरा आँखा खोलिदियो। त्यसैको फलस्वरूप यो "ज्ञान र भक्ति" नामक कृतिको सिर्जना भयो। यस कृतिभित्र परेका कविताहरूको बारेमा चर्चा गर्नु यहाँ सान्दर्भिका हुने म ठान्दछु । ज्ञान र भक्तिको यस भागमा जम्मा १७ कविताहरू सङ्ग्रहित छन्। श्रीमद्भागवतमहापुराण ज्ञान, भक्ति, वैराग्यका साथै साहित्य, माधुर्य र विभिन्न रसले परिपूर्ण भएको ग्रन्थ हो। "विद्यावतां भगवते परीक्षा" भनेर यसको महत्ता शास्त्रहरूमा देखाइएको छ। यस ग्रन्थका सम्बन्धमा लेखिएका केही व्याख्या र टीकाहरूसमेत पढेर यसको यथार्थतालाई सकेसम्म बुझ्ने प्रयास गरेको छु। भागवतभित्र रहेका ज्ञान, भक्ति र वैराग्यसमेतका गूढ मर्महरूलाई बुझेर तिनको यथार्थ कुरा यस अनुवादमा उतार्न भने मैले सकेको छैन। केही छानिएका स्कन्धहरूभित्रका केही अध्यायका सबै वा केही अङ्शहरूको मात्र मैले अनुवाद गरेको छु। मङ्गलाचरणमा प्रथमस्कन्धका प्रथम अध्यायका शुरुका तीन श्लोकहरूको छन्दमा अनुवादका साथै गद्यमा पनि व्याख्या गर्ने प्रयास गरेको छु। नेपालीमा अनुवाद गर्दा भर्सक सोही छन्दमा गर्ने प्रयास गरेको छु। पुष्पिताग्रा छन्दमा लेखिएको भीष्मस्तुति, इन्दिरा वा कनकमञ्जरी छन्दमा लेखिएको गोपीगीत, स्वागता छन्दमा लेखिएको भ्रमरगीत, नर्कुटक वा नर्दटक छन्दमा लेखिएको वेदस्तुति र अरू केही श्लोकहरूलाई पनि मैले उही छन्दमा अनुवाद नगरी अनुष्टुप् छन्दमा अनुवाद गरेर प्रस्तुत गरेको छु। अरू बाँकी श्लोकहरू भर्सक उही छन्दमा नै मैले अनुवाद गर्ने प्रयास गरेको छु। भविष्यमा पनि श्रीहरिको कृपादृष्टि रहिरह्यो

भने भागवतका महत्वपूर्ण अरू अङ्शहरूलाई पनि यसैगरी अनुवाद गरेर जिज्ञासु पाठकहरूका समक्ष क्रमशः प्रस्तुत गर्दै जानेतर्फ प्रयत्नरत रहनेछु। अहिले यो भण्डै सातदशकको जीवनको उत्तरार्धमा उभिएर म मेरो विगतको जीवनलाई सङ्क्षेपमा सिंहावलोकन गर्ने धृष्टता गर्न लागेको छु। अनकण्टारको दुर्गम क्षेत्रमा सामान्य ब्राह्मणपरिवारमा जन्मिएको मैले गाईबाख्रा हेर्दाहेर्दै बाल्यकाल बिताएँ। सामान्यरूपमा अक्षरारम्भ गरेर पनि विभिन्न कारणले मेरो पढाइमा विलम्ब हुनगयो। अन्जान बल्यकालमा नै विवाहबन्धनमा बाँधिएको मेरालागि पढाइ एक किसिमले असम्भव जस्तो नै भइसकेको थियो। तर त्यो विवाहबन्धन पनि अन्त्यमा गएर मेरालागि बाधक नभएर साधक नै भयो। गाउँमा नानाथरीका व्यवाहारिक काम गर्दागर्दै मेरो किशोर अवस्था बित्यो। व्यवहारमा अलमलिँदाअलमलिँदै पनि म पढ्न निरन्तर अग्रसर भई नै रहन्थेँ। काठमाडौँ पढ्न आएपछि पनि मैले एकहोरो नपढेर दशतिरको क्रियाकलापमा हात हालेकाले म पढाइमा कमजोरै भएँ। श्री ५ को सरकारको सेवामा प्रवेश गरेपछि पनि मैले सङ्घर्ष गरी नै रहनुपर्‍यो। क्रमशः माथिमाथि चढ्दै गएर मैले श्री ५ को सरकारको गृहसचिव लगायतका विभिन्न मन्त्रालयहरूहा सचिव भई काम गर्ने मौका पाएँ। राष्ट्रिय खेलकूद परिषद्को सदस्यसचिव भएर ओलम्पिक खेलमा नेपालाबाट (chef de Mission) भएर मैले सन् १९९६ मा अमेरिका जाने मौका पनि पाएँ। अमेरिकामा तत्कालीन राष्ट्रपति बिलक्लिन्टन, उनकी श्रीमती हिलारी र छोरी चेल्सीसँग समेत भेटघाट गरी कुराकानी गर्ने मौका मैले पाएँ। नेपालस्काउटको प्रमुख आयुक्त भएर पनि मैले विश्वका विभिन्न देशहरूको भ्रमण गर्ने मौका पाएँ। मेरो विदेश भ्रमण सम्बन्धी विवरण मेरो यात्रैयात्रा नामक कवितासङ्ग्रह २०५८ मा प्रकाशित भइसकेको छ। २०५५ साल चैत्र मासान्तमा मैले स्वैच्छिक अवकाश लिएर बसेपछिमात्र आफ्नू सही धरातल म सम्भिन थालेको

छु । ती पुराना बाल्यकालदेखि अहिलेसम्मका मेरा जीवनमा बितेका घटनाहरू अब मेरास्मृतिपटलमा आएर सिनेमाका रिल घुमेझैँ घुमेर देखापर्न थालेका छन् । ती सबै दृश्यहरूलाई अब म केवल उदासीन भएर द्रष्टाको रूपमा हेर्ने कोशिश गरिरहेको छु । कैयौँ दृश्यहरू मेरा मानसपटलबाट धूमिल भएर हराइसकेका पनि छन् र केही चाहिँ अति टड्कारा भएर मेरा मानसपटलमा नाचिरहेका छन् । यी सबैलाई बिर्सेर म अब शून्य भएर बाँच्न चाहन्छु । मेरा ती पुराना सम्झनाहरू मेरा भित्री अन्तःकरणमा संस्कारको रूपमा रहेर अब केवल मेरा बन्धनका कारणमात्र हुनेछन् भन्ने मैले ठानेको छु। जति सक्यो यी सबैबाट टाढा भएर म बाँकी जीवन बाँच्न चाहन्छु। यी आफैँले जमाएका र कमाएका परिवार र श्रीसम्पत्तिबाट पनि म टाढा हुन चाहन्छु। तर यिनैले मलाई सधैँ आफूतिर तानिरहन्छन् र सधैँ लुछिरहन्छन् । संसारबाट टाढा हुनु नै सार छ भन्ने बिस्तारै बुझ्दै आएको छु। आखिरी संसारमा भौतिक पदार्थहरूबाट कहिल्यै तृप्ति हुँदैन भन्ने पनि मैले बुझेको छु। भौतिक पदार्थबाट मानिस कहिल्यै पनि तृप्त हुँदैन भन्ने कुरालाई भक्त प्रह्लादले भागवतमा यसरी व्यक्त गरेका छन्–

रायः कलत्रं पशवः सुतादयो,
गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।
सर्वेऽर्थ कामाःक्षणभङ्गुरायुषः,
कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत् प्रियं चलाः ।।

सम्पत्ति पत्नी पशु पुत्र कुञ्जर,
सम्पूर्ण पृथ्वी घर कोश सुन्दर ।
पाई नवै रत्न बनेर नै धनी,
ऐश्वर्य सारा जति नै मिले पनि ।
के पाउला ? मानिस शान्ति या सुख,
जो मृत्युकातर्फ सधैँ छ उन्मुख ।।

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी,
क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः ।
तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं,
भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ॥

यो लोकका वस्तुहरू सबै थरी,
समाप्त हुन्छन् क्रमले जसोगरी ।
यज्ञादिले अर्जित लोक संयुत,
साना ठूला छन् सब दोषले युत ।
निर्दोष छन् केवल शुद्ध केशव,
दिऊँ उनैमा मन बुद्धि यी सब ॥

हरिः ॐ तत्सत् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

२०६३ नव वर्ष

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

रासपञ्चाध्यायीको भूमिका

एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ॥
(भागवत)

धार्मिक वातावरण भएको परिवारमा मेरो जनम भएको हुँदा म बालककालदेखि नै यसमा संलग्न थिएँ । श्रीमद्भागवत महापुराणको वाचन मेरा घरमा अनवरत भई नै रहन्थ्यो । अझ कुनै कुनै घरमा त ३,४ जना दाजु, भाइ र छोराहरूसमेत पण्डित हुनुहुन्थ्यो । मेरो घर पनि त्यसको अपवाद थिएन । मेरा घरमा पनि पिताजी र दाजुसमेत गरेर दुई जना पण्डितहरू हुनुहुन्थ्यो । मेरा पिताजीले प्रथमपटक घरमा पुराण भन्नुहुँदा म केही नबुझ्ने अबोध बालकै थिएँ । त्यसैगरी मेरा दाजुले प्रथमपटक घरमा पुराण भन्नुहुँदा म केही बुझ्ने भइसकेको थिएँ । त्यसरी आफ्नू घर, गाउँ र वारिपारिका गाउँघरहरूमा समेत बारम्बार श्रीमद्भागवतमहापुराणको पारायण भइरहने चलन भएको हुँदा मलाई त्यसै बेलादेखि नै त्यसतर्फ अत्यन्त चाख बढेको थियो । म त्यस बेला विद्वान् वाचकहरूले उच्चारण गरेका श्रीमद्भागवतमहापुराणका संस्कृतका श्लोकहरूको अर्थ बुझ्दिनथेँ, तर पनि पुराणको वातावरण र व्याख्याताले व्याख्या गरेको पुराणको सङ्क्षिप्त व्याख्याबाट पनि मलाई गहिरो आनन्दको अनुभूति हुने गर्दथ्यो । गाउँकै संस्कृत पाठशालामा मैले बिस्तारै संस्कृत पढ्न थालेको थिएँ । गाउँमा मलाई संस्कृत पढाउने गुरु महाप्रसाद तिमल्सिना कविप्रसाद गौतमका हरिनामसङ्कीर्तनमण्डलीका क्रियाशील सदस्य र प्रचारकसमेत हुनुहुन्थ्यो । त्यस बेला उहाँ गाउँमा श्रीमद्भागवतमहापुराण वाचन गर्नु हुन्थ्यो र साथसाथै हरिनामसङ्कीर्तन पनि गराउनु हुन्थ्यो । त्यसको बृहत्तर आयोजनाका

लागि काठमाडौँबाट ज्योतिप्रसाद गौतमको मण्डली मेरा गाउँहरूमा बारम्बार जाने गर्दथ्यो । घरघरमा धर्मस्तम्भहरूको स्थापना गराएर अहोरात्र हरिनामसङ्कीर्तन गर्ने परम्परा गाउँहरूमा चलेको थियो । यस बारेको विवरण मेरो 'ज्ञान र भक्ति' नामक ग्रन्थको भूमिकामा मैले दिइसकेको छु । म २०१३ सालमा काठमाडौँमा पढ्न आएपछि मेरो पुराणश्रवण र सङ्कीर्तनतर्फको प्रवृत्ति क्रमशः छुट्दै गएको थियो । काठमाडौँ आएर त्यस बेलाका अङ्ग्रेजीभाषा र साहित्यका प्रकाण्ड विद्वान् श्रीशङ्करदेव पन्तज्यूका सान्निध्यमा रहेर मैले अङ्ग्रेजीतर्फ बी.ए. उत्तीर्ण गरेको थिएँ । तत्कालीन समयको नेपाल र भारतमा समेत ख्यातिप्राप्त संस्कृत भाषा र न्यायदर्शनका ठूला विद्वान् गुरु श्रीपद्मप्रसाद भट्टराईज्यूको सान्निध्यमा रहेर संस्कृततर्फ शाङ्करवेदान्त विषय लिएर शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गरी आचार्यसम्म अध्ययन गर्न म सफल भएको थिएँ । अध्ययन समाप्त गरेर म सरकारी सेवामा प्रवेश गरेको थिएँ । परिवारको भरणपोषण र जागीरको चिन्तासमेतले मलाई धार्मिक चिन्तनतर्फ लाग्ने फुर्सदै दिएन । ममा त्यसको संस्कार भए तापनि संलग्नता भने छुटेर गएको थियो । सेवाको माथिल्लो तहमा चढ्दै गएपछि म त्यसबाट झन् टाढा हुँदै गएको थिएँ । लगातारको विदेशभ्रमण, त्यसको चकाचौँध र आफ्ना ओहदाको उत्तरदायित्वले मलाई आँखामा पट्टी लगाएको घोडा जस्तो बनाइदियो । आफ्नू पुरानो संस्कार बिर्सिएर म सरकारी काममा पूर्णरूपले समर्पित भएर लागेँ ।

आफ्नू केही गर्न सक्ने मुख्य उमेर सरकारी सेवामा समर्पण गरेर सेवाबाट अवकाश लिने समय नजिक आउन थालेपछि मलाई मेरो भविष्यको चिन्ताले सताउन थालेको थियो । यसका साथै बालककालको परानू संस्कारले पनि मलाई घच्घच्याउन थालेको थियो । पढ्दाखेरी म शाङ्करवेदान्तको विद्यार्थी थिएँ ।

बाल्यअवस्थाको घरको वातावरण र असल गुरुहरूको सङ्गतले मेरो अन्तःकरणमा आध्यात्मिक संस्कार अत्यन्त प्रबलरूपमा जमेर बसेको थियो । सरकारी कामले अवकाश नपाउँदा त्यस संस्कारले बाहिर प्रस्फुटन हुने अवसर पाएको थिएन । मेरो अन्तरात्माले भने सत्सङ्गगर्ने सुअवसर खोजिरहेको थियो । २०५१ सालमा (म प्रशासन अनुगमन समितिको सचिव भएको बेलामा) भारबाट कृपालुमहाराजकी प्रचारिका सुश्रीव्रजपरिकरी देवीले काठमाडौँ आएर कमलपोखरीस्थित जैनमन्दिरमा आध्यात्मिक प्रवचन दिनुभएको थियो । मैले कार्यालयको कामबाट फुर्सद निकालेर उहाँको प्रवचन पूरै सुनेँ । त्यसले मेरो भित्र अन्तःकरणमा संस्काररूपले भित्र लुकेर रहेको भावनालाई केही मुखरित हुने मौका प्रदान गरेको थियो । २०५२ सालदेखि प्रकाश संन्यासआश्रम कालिमाटीडोल, सिनामङ्गलमा महात्मा साधु सन्तहरूबाट भएका प्रवचनहरू सुन्न म जान थालेको थिएँ । त्यस बेला म युवा, खेलकूद तथा संस्कृतिमन्त्रालयमा सचिव भएर काम गर्दथेँ । त्यहाँबाट पनि म भर्सक सत्सङ्गहरूमा पुग्ने गर्दथेँ । त्यसरी सरकारी सेवामा रहँदैदेखि सत्सङ्गतर्फ लाग्ने मेरो प्रवृत्ति बढेको थियो । वासुकि आश्रममा श्यामचैतन्य बाबाको सान्निध्यमा केही विद्वान्‌हरूले वेदान्त विषयमा प्रवचन दिने गर्नुहुन्थ्यो । म पनि २०५३ सालदेखि त्यहाँ सम्मिलित हुन थालेको थिएँ । त्यहाँ डा. दीर्घराज घिमिरेले श्रीमद्‌भागवद्‌गीताका बारेमा प्रवचन दिने गर्नुहुन्थ्यो । उहाँले अत्यन्त मिहिनेत गरेर गीताका विभिन्न विद्वान्‌हरूले लेखेका टीकाहरू र अन्य शास्त्रहरूको समेत अध्ययन गरेर दिएको प्रवचन अत्यन्त मननीय ठानेर हामीहरूले आफैँ केही रकम सङ्कलन गरेर टेप गराएका थियौँ । त्यसपछि एक लेखकलाई विद्वद्‌वृत्ति श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषको तर्फबाट प्रदान गराएर टेपबाट लिपिबद्ध गर्न पनि हामीहरूले लगाएका

थियौँ । श्रीमद्भागवद्गीताको पहिलो र दोस्रो अध्यायको व्याख्या तत्त्वप्रकाश नामको ग्रन्थ श्यामचैतन्य बाबाको आशीर्वचन सहित २०५३ सालमा प्रकाशन गर्न सफलता प्राप्त भएको थियो । सो क्रम अगाडि बढिरहेकै बेलामा श्यामचैतन्य बाबा ब्रह्मलीन हुनुभयो । त्यसपछि डा. स्वामी रामानन्द गिरिको आश्रम शङ्कराचार्यमठ पशुपतिमा सरेर डा. दीर्घराज घिमिरेको प्रवचन सुन्ने र त्यसको टेप तथा लिपिबद्ध गर्ने काम पूर्ववत् हामीहरूले चालू नै राखेका थियौँ । २०६५ सालमा श्रीमद्भागवद्गीताको प्रवचन समाप्त भएको थियो । गीताको ३ अध्यायदेखि १८ अध्यायसम्मको अत्यन्त सारगर्भित व्याख्याको पाण्डुलिपि हाल राजर्षिजनकस्मृतिकोषको कार्यालयमा सुरक्षित छ । केही अंशको टाइप गराउने काम भएको भए तापनि रकमको अभावले गर्दा प्रकाशन गर्न सकिएको छैन । गीताप्रवचन समाप्त भएपछि हाल डा. घिमिरेबाट नै विभिन्न उपनिषद्हरूको प्रवचन चलिरहेको छ । त्यसमा र प्रत्येक चतुर्मासमा डा. स्वामी रामानन्द गिरिबाट हुने वेदान्तसम्बन्धी प्रवचनमा म भर्सक पुगने गर्दछु । स्वामी पुण्यानन्द गिरि, स्वामी आत्मानन्द गिरि, स्वामी महेश्वरानन्द पुरि र स्वामी ज्ञानानन्द पुरिसमेतका वेदान्तसम्बन्धी प्रवचनहरूमा म यथासक्य पुग्ने गर्दछु । त्यस्तै विद्युतीय सञ्चारका माध्यमहरू टी.भी. र रेडियोबाटसमेत प्रसारण हुने आध्यात्मिक प्रवचनहरू पनि म भर्सक हेर्ने र सुन्ने गर्दछु ।

उपर्युक्त वेदान्त र भक्तिसम्बन्धी प्रवचनहरू सुन्नुका साथै २०५२ सालदेखि मैले आफ्नै निवासमा स्वाध्यायीहरूका साथमा रहेर नियमितरूपमा ब्रह्माभ्यास गर्नेगरेको छु । ब्रह्माभ्यास भन्नाले 'तच्चिन्तनं तत्कथनं अन्योऽन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ।' भनेर शास्त्रहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसैकारणले पनि मलाई यसतर्फ प्रवृत्त हुन सुगम भएको हो । मेरो

त्यही अध्ययनको परिणाम नै यो रासपञ्चाध्यायीको अनुवाद हो ।

महाभारत, १७ पुराण, उपपुराण र अन्यान्य ग्रन्थहरूसमेत लेखिसकेपछि अन्त्यमा देवर्षि श्रीनारदको सल्लाह अनुसार पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णको अलौकिक लीलाले परिपूर्ण श्रीवेदव्यासले समाधिभाषामा रचना गर्नुभएको श्रीमद्भागवत महापुराण हो । पुराणहरूमध्येमा सबभन्दा महत्त्वपूर्ण पुराण श्रीमद्भागवतमहापुराण हो भने त्यसमा पनि भगवान्को निरोधलीलाको वर्णन गरिएको दशमस्कन्ध सबभन्दा महत्त्वपूर्ण स्कन्ध हो भनेर विद्वान्हरूको अभिमत छ । दशमस्कन्धमा पनि २९ औँ अध्यायदेखि ३३ औँ अध्यायसम्मका राससम्बन्धी ५ अध्यायहरू भागवतका ५ प्राणहरू हुन् । रास शब्दका बारेमा शास्त्रहरूमा बताइएका केही कुराहरूको यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । "रासक्रीडां रासो नाम बहुनर्तकी युक्तो नृत्य विशेषस्तां क्रीडाम्, नटैर्गृहीतकण्ठानामन्योन्यात्तकरश्रियम् । नर्तकीनां भवेद्रासो मण्डलीभूय नर्तनम् ।" भनेर उल्लेख भएको पाइन्छ । रासलाई 'रस एव रासः' भनिएको छ । 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' भनेर तै.उ.२।१ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । रासक्रीडाको सन्दर्भ श्रीमद्भागवतमहापुराणको २९ औँ अध्यायको पहिलो श्लोक 'भगवानपि ता रात्रीः' बाट शुरु भएर ३३ औँ अध्यायको अन्तिम श्लोक "विक्रीडितं व्रजवधूः" मा पुगेर समाप्त हुन्छ । रासलीला कुन ऋतुमा, कुन महिनामा र कुन तिथिमा भगवान् श्रीकृष्णले गर्नुभएको थियो भन्ने सम्बन्धमा पनि केही चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक हुने ठान्दछु । महारासक्रीडा गोलोकधाममा नित्यनिरन्तर भइरहने भगवान् श्रीकृष्णको नित्यलीला हो भनेर ब्रह्मवैवर्त र गर्गसंहिता आदि पुराणहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । पृथ्वीमा भने भगवान् श्रीकृष्ण मथुरामा अवतीर्ण हुनुहुँदामात्रै यस प्रकारको दिव्य रासलीला वृन्दावनमा हुने गरेको प्रसङ्ग पुराणहरूमा

उल्लेख भएको देखिन्छ । पहिलो रासक्रीडा भगवान् श्रीकृष्णले शरद्ऋतुको आश्विन महिनाको शुक्लपक्षको पूर्णिमाको रातमा सम्पादन गर्नुभएको कुरा श्रीमद्भागवतमहापुराणमा उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै –

भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।२९।१

भगवान् श्रीकृष्णबाट वृन्दावनमा गोपिनीहरूका साथमा गरिएको दोस्रो रासक्रीडाको वर्णन श्रीमद्भागवतमहापुराणको ३४ औँ अध्यायको २० औँ श्लोकदेखि २५ औँ श्लोकसम्म पाइन्छ । यसमा भने ऋतु र महिना उल्लेख भएको पाइँदैन । केवल शुक्लपक्षको जूनेली रातमा रासक्रीडा गरेको भन्ने वर्णनमात्र पाइन्छ । रासपञ्चाध्यायीको रासक्रीडामा गोपीहरूका साथ भगवान् श्रीकृष्णमात्रै हुनुहुन्थ्यो भने यस ३४ औँ अध्यायको रासक्रीडाको वर्णनमा भने दाजु श्रीबलराम र भगवान् श्रीकृष्ण दुवैजना सम्मिलित हुनुभएको देखिन्छ । त्यसपछि श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धको ६५ औँ अध्यायको १६ औँ देखि १८ औँ श्लोकसम्म पनि रासक्रीडाको वर्णन पाइन्छ । त्यस रासक्रीडामा भने श्रीबलराममात्र गोपीहरूका साथमा हुनुहुन्थ्यो । ब्रह्मवैवर्तपुराण र गर्गसंहितामा वर्णन गरिए जस्तै श्रीबलरामले त्यस पटक गर्नुभएको रासक्रीडा वसन्तऋतुको चैत्र र वैशाख महिनामा नै भएको देखिन्छ । यस बारेमा ब्रह्मवैवर्तपुराणमा यस्तो उल्लेख भएको छ । जस्तै –

एकदा श्रीहरिर्नक्तं वनं वृन्दावनं ययौ ।
शुभे शुक्लत्रयोदश्यां पूर्णे चन्द्रोदये मुने ॥

– श्रीब्रह्मवैवर्तपुराण कृष्णजन्म खण्ड २८।१

अर्थात् 'एक दिन भगवान् श्रीकृष्ण चैत्र महिनाको शुक्लपक्षको

त्रयोदशी तिथिका रातमा चन्द्रोदय भएपछि वृन्दावनमा गएर रासलीला गर्नुभयो ।' त्यसैगरी गर्गसंहिताका अनुसार –

माधवो माधवे मासि माधवीभिः समाकुले ।
वृन्दावने समारेभे रासं रासेश्वरः स्वयम् ॥
वैशाखमासि पञ्चम्यां जाते चन्द्रोदये शुभे ।
यमुनोपवने रेमे रासेश्वर्या मनोहरः ॥

– श्रीमद्गर्गसंहिता, वृन्दावनखण्ड, अध्याय १६।१–२

अर्थात् 'माधव (वैशाख) महिनामा माधवी लहरा र फूलले सुशोभित वृन्दावनधाममा रासेश्वर माधव (श्रीकृष्ण) ले रासलीला आरम्भ गर्नुभएको थियो । वैशाख महिनाको कृष्णपक्षको पञ्चमी तिथिका रातमा चन्द्रोदय भएपछि यमुनाको तटवर्ती उपवनमा रासेश्वरी (श्रीराधाजी) का साथ भगवान् श्रीकृष्णले रासलीला गर्नुभएको थियो ।' भनेर उल्लेख भएको पाइन्छ । यसैगरी अरू पुराण र शास्त्रहरूमा पनि रासलीलाको समय र तिथिहरू फरक फरक उल्लेख गरेको पाइन्छ । भगवान् श्रीकृष्णले रासलीला प्रारम्भ गर्ने इच्छा गर्ने बित्तिकै जुनसुकै ऋतु पनि शरद्ऋतु वा वसन्त ऋतुमा परिवर्तित हुन्छन् । जुनसुकै महिना पनि कार्तिक वा वैशाख महिनामा परिणत हुन्छन् । यसैगरी कृष्णपक्ष पनि शुक्लपक्षमा बदलिन्छ र कृष्णपक्षको रात पनि शुक्लपक्षको पूर्णिमाको रातमा परिणत हुन्छ । पूर्णसनातन परब्रह्म परमेश्वरले चिताएपछि नहुने कुरा केही छैन । श्रुतिमा भनिएको छ – "सोऽअकामयत एकोऽहं बहु स्याम् । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविसत्" आदि ।

उपर्युक्त अनुसार भगवान् श्रकिृष्णबाट सम्पन्न भएको रासलीलाको समयका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरेपछि अब त्यस दिव्य रासक्रीडामा सहभागी हुने गोपीहरू को को थिए ? कतिथरी थिए ? सहभागी हुन के कस्तो योग्यता चाहिन्थ्यो ? भन्ने कुराका सम्बन्धमा

पनि केही चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक हुने ठान्दछु। यस बारेमा विस्तृतरूपमा ब्रह्मवैवर्तपुराणको कृष्णजन्मखण्डको अध्याय २८ मा उल्लेख भएको पाइन्छ। यसैगरी गर्गसंहिताको वृन्दावनखण्डको अध्याय १६ मा पनि उल्लेख भएको देखिन्छ। गोपी शब्दलाई विभिन्न कोणबाट विद्वान् हरूले विवेचना गरेको पाइन्छ। नारदभक्तिसूत्र अनुसार गोपीहरूको प्रेमलाई 'अनिर्वचनीय प्रेमस्वरूपम्' 'मुकास्वादनवत्' भनिएको छ। वास्तवमा श्रीकृष्णदर्शनको लालसाको नाम नै त गोपी हो। गोपी कुनै स्त्रीको नाम होइन र पुरुषको नाम पनि होइन। स्त्रीत्त्व र पुरुषत्त्वको विस्मृति भएपछि मात्रै गोपीभाव जागृत हुन्छ। यो त महाभावरूपी हृदयको दिव्योन्मादमय प्रीतिको प्रकटीकरणमात्र हो। गोपीरूप जीव जब परमात्मासँग प्रेम गर्दछ तब परमात्मा मायाको पर्दा हटाएर प्रकट भइहाल्नुहुन्छ। गोपी शब्दको निर्वचनबाट पनि यही कुरा देखिन्छ। 'गो' अर्थात् इन्द्रियहरू र 'पी' अर्थात् पान गर्नु हो। 'गोभिःइन्द्रियैः, भक्तिरसं पिबति इति गोपी' जसले आफ्ना समस्त इन्द्रियहरूद्वारा केवल भक्तिरसको मात्र पान गर्दछ, त्यही गोपी हो। प्रेमको अनिर्वचनीय स्थिति नै त गोपीभाव हो। श्रीकृष्ण र श्रीराधा एउटै हुन्। यिनका लालसा नै गोपीहरू हुन्। श्रीराधाका अंशस्वरूपा अथवा कायव्यूहरूपा अपरसिद्धिहरू या शक्तिहरू नै त गोपीहरू हुन्। 'अस्या एव कायव्यूहरूपा गोप्यः।' (राधोपनिषद्) पद्मपुराण अनुसार श्रीराधा मूल प्रकृति हुन् भने गोपीहरू प्रकृतिका अंशरूपा हुन्। स्कन्दपुराण अनुसार भगवान् श्रीकृष्णकी आत्मा राधा हुन्। गाई, गोप र गोपीहरू उनका कामनाहरू हुन्। आफ्ना नित्य कामनास्वरूप गोपीहरूका साथ भएको रासक्रीडाको कारण नै भगवान् श्रीकृष्णलाई आप्तकाम भनिएको हो। श्रीमद्भागवतमहापुराणका विभिन्न अध्यायका विभिन्न श्लोकहरूमा गोपीहरूको सङ्ख्याको बारेमा "गोपीमण्डल मण्डितः १०।३३।३, ब्रजसुन्दरीभिः १०।३३।१७, व्रजस्त्रियः

१०।३३।१८, युवतिभिः १०।३३।२४, वनिताशतयूथपः १०।२९।४४ र ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः" भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ। महाकवि श्रीजयदेवले पनि 'गीतगोविन्दम्' काव्यमा हजारौँ गोपीहरू रासक्रीडामा सम्मिलित भएको कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ। जस्तै – "विपुलपुलकभुजपल्लववलयितवल्लवयुवतिसहस्रम्। रासे हरिमिह विहितविलासम्। स्मरति मनो मम कृतपरिहासम्॥" श्रीमद्भागवत र गीतगोविन्दम्मा उल्लेख नभए तापनि अरू केही पुराणहरमा श्रीकृष्णसँग रासक्रीडामा भाग लिन व्रज (गोकुल) मा धेरैथरी गोपीहरूले जन्म लिएका थिए भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। जस अनुसार भगवान् श्रीराम वनवास गएका बखत भगवान्सँग आसक्त भएका दण्डकारण्यका ऋषिहरू, जनकपुरमा रामसीताका विवाहका समयमा श्रीरामसँग आसक्त भएका युवतीहरू पनि त्यहाँ गोपी भएर जन्मिएका थिए। भगवान् श्रीरामले उनीहरूलाई वचन दिनुभएको थियो। जस्तै – 'द्वापरान्ते करिष्यामि भगवतीनां मनोरथम्। श्रद्धया परया भक्त्या व्रजे गोप्यो भविष्यथ। मा शोकं कुरुत स्त्रियः।' त्यसका अतिरिक्त भगवान् श्रीरामले सीताको त्याग गरिसकेपछि यज्ञका निमित्त विभिन्न समयमा निर्माण गरिएका सुनका सीताहरूलाई पनि गोपी भएर द्वापरको अन्त्यमा व्रजमा जन्मिने वरदान दिनुभएको थियो। भगवान्को वामनअवतारका समयमा बलि राजाका यज्ञमा जाँदा आसक्त भएका दैत्यकन्याहरू, अमृत मन्थनका समयमा आसक्त भएका मत्स्यकन्याहरू, रुचि ऋषिका पुत्र भएर जन्मिएका बेला भगवान् श्रीयज्ञद्वारा वरदान पाएका देवाङ्गनाहरू, बृहद्वामनपुराणमा उल्लेख भए अनुसार वेदका ऋचाहरू, गोलोकवासी गोपीहरू र अग्निपुत्रहरू पनि व्रजमा त्यस बेला गोपी भएर जन्मिएका थिए। श्रीमद्भागवतमहापुराण अनुसार भगवान् श्रीकृष्णका साथमा वृन्दावनमा रासक्रीडा गर्न सम्मिलित भएका धेरैजसो गोपीहरूको

उमेर भगवान् श्रीकृष्णकै उमेरसँग मिल्दोजुल्लो देखिन्छ । त्यस समयमा भगवान् श्रीकृष्णको उमेर १० वर्षको थियो । ती कुमारी गोपीहरूले भगवान् श्रीकृष्ण नै पति पाऊँ भनेर कात्यायनी देवीको व्रत गरेर वर मागेका थिए। त्यही व्रतको सन्दर्भमा भगवान् श्रीकृष्णले ती गोपीहरूको चीरहरणसमेत गर्नुभएको थियो। (हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः श्रीमद्भागवत १०।२२।१) भगवान् श्रीकृष्णसँग रासलीलामा भाग लिन प्राथमिकता पाउने तिनै व्रजकुमारी गोपीहरू नै थिए । तिनका अतिरिक्त अरू केही प्रौढा गोपीहरूले पनि रासक्रीडामा सहभागी हुने मौका पाएको देखिन्छ। ब्रह्मवैवर्तपुराणमा भने सबै गोपीहरू किशोरी नै भएको वर्णन पाइन्छ। ब्रह्मवैवर्तपुराणमा बताइए अनुसार गोलोकको महारासमा सम्मिलित हुने गोपाङ्गनाहरू श्रीराधाजकिा रोमकूपबाट आविर्भाव भएका राधाजस्तै रूप र लावण्य पनि भएका देखिन्छन् । तिनको सङ्ख्या लक्षकोटि भएको पनि वर्णन पाइन्छ । रासक्रीडामा सम्मिलित हुने गोपीहरू बुद्धिका वृत्तिहरू हुन् । ती बुद्धिका वृत्तिहरू द्रव्य, स्वभाव, आशय, कर्म र कालसँग मिलेर सैयौँ, हजारौँ र करोडौँसम्म पनि पुग्दछन् भनेर श्रीमद्भागवतमहापुराणमा वर्णन गरिएको छ। जस्तै –

द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ।
सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥
– श्रीमद्भागवत ५।११।११

श्रीमद्भागवतमहापुरण र अरू पुराणहरूमा पनि रासक्रीडामा भाग लिने गोपीहरूकँ सङ्ख्या असङ्ख्य भएको वर्णन गरिएको देखिन्छ । उपर्युक्त वर्णन अनुसार विचार गर्दा ती गोपीहरू सबै सामान्य प्राणी नभएर बुद्धिवृत्तिमा भासित ब्रह्मका प्रतिबिम्बहरू नै थिए भन्न सकिन्छ।

श्रीमद्भागवतमहापुरणमा रासलीला शुरु हुनुभन्दा पहिले

रासलीलाको भूमिका वा पूर्वरङ्गका रूपमा विभिन्न अध्यायहरूमा विभिन्न प्रसङ्गहरूको वर्णन पाइन्छ । पूतनामोक्षदेखि लिएर वरुणलोकमा गएर गरिएको रसका अभिमानी देवता वरुणको निग्रहलाई समेत यसै रासलीलाको पूर्वतयारीको रूपमा लिन सकिन्छ । वरुणको विजय भनेको रासमाथिको विजय नै हो । आफ्ना अरू सबै इन्द्रियहरूलाई जिते पनि जिब्रोलाई जितेको छैन भने इन्द्रियहरूलाई जितेको ठहर्दैन । अतः जिब्राको स्वादलाई जित्नु अति आवश्यक छ । यस सम्बन्धमा उल्लेख भएको छ । जस्तै –

तावज्जितेन्द्रियो न स्यात् विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।
न जयेत् रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥

श्रीमद्भागवत ११।८।२१

चीरहरणको प्रसङ्ग पनि यसैसँग सम्बन्धित देखिन्छ । गोपीहरूका अन्तःकरणमा रहेका वासना र आवरण हटाउनका लागि भगवान् श्रीकृष्णले गरेको लीलाको रूपमा चीरहरणलाई लिन सकिन्छ । श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धमा वर्णन गरिएको रासक्रीडा हुनुभन्दा पहिले भगवान् श्रीकृष्णबाट सम्पन्न भएका मुख्यमुख्य लीलाहरूमध्ये धेनुकासुरको वध, कालिय नागको निग्रह र प्रलम्बासुरको वध गरेको भनेको क्रमैसँग देहाध्यास, इन्द्रियाध्यास र अन्तःकरणाध्यासलाई समाप्त गरेको भनेर बुझ्नुपर्दछ । जबसम्म जीव विभिन्न अध्यासहरूबाट आबद्ध भइरहन्छ तबसम्म ब्रह्मसँग एकाकार हुनसक्तैन । गोपीहरूमा रहेका उपर्युक्त अध्यासहरू समाप्त नभएसम्म तिनीहरूलाई दिव्य रासलीलामा सम्मिलित गराउन नमिल्ने हुँदा भगवान् श्रीकृष्णबाट रासलीलाका पूर्वतयारीका रूपमा ती सबै लीलाहरू भएका हुन् भन्ने विद्वान् आचार्यहरूको भनाइ पाइन्छ ।

रासपञ्चाध्यायीका पाँच अध्याय अर्थात्, श्रीमद्भागवत-महापुरणको दशम स्कन्धको २९ औँ अध्यायदेखि ३३ औँ

अध्यायसम्मको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्नका निमित्त नै मैले उपर्युक्त पृष्ठभूमि दिएको हुँ । रासलीलाकी स्वामिनी श्रीराधाजी भएकी र उनको नाम प्रत्यक्षरूपमा भागवतमा उल्लेख नभएको सम्बन्धमा र राधाको नामको साटो राधाका पर्यायवाची अरू नामहरू उल्लेख भएको प्रसङ्ग लगायतका अरू पनि धेरै महत्त्वपूर्ण कुराहरू विद्वान् प्रा.डा. श्रीमाधवशरण उपाध्यायको प्राक्कथनभित्र अत्यन्त गहन अध्ययनका साथ परिसकेका छन् । त्यसकारण रासक्रीडाका केही अरू प्रसङ्गहरूतर्फमात्र म आफूलाई सीमित गर्न चाहन्छु ।

वैधीभक्तिको पर्यवसान रागात्मिका भक्तिमा हुन्छ । रागात्मिका भक्ति पूर्णसमर्पणका रूपमा परिणत हुन्छ । चीरहरणलीलापछि यही भएको थियो । त्यस बेला गोपीहरूलाई भगवान् श्रीकृष्णले भन्नु पनि भएको थियो । जस्तै–

न मय्यावेशितधियां कामःकामाय कल्पते ।
भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥

– श्रीमद्भागवत १०।२२।२६

भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना अनन्य प्रेमिका व्रजगोपिकाहरूलाई चीरहरणको समयमा वचन दिनुभए अनुसार उनीहरूलाई सम्मिलित गर्नको लागि नै रासक्रीडा भएको देखिन्छ। जस्तै –

याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।
यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।२२।२७

त्यसरी भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूलाई दिएको आफ्नू वचन पूरा गर्न २९ औँ अध्यायको प्रथम श्लोक “भगवानपि ता रात्रीः” देखि रासक्रीडा शुरु गर्नु भएको देखिन्छ । रासक्रीडाकै लागि मन नभएका भगवान्ले पनि आफ्नू मनको निर्माण गर्नुभएको बुझिन्छ । भगवान्को मन नहुने कुरा श्रुतिमा बताइएको छ । जस्तै

“अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः । (बृहद्. उप.३।८।८)” र “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । (मुण्डक.उप.२।१।२)” श्रीधरस्वामीले रासलीलाको उपक्रममा आफैँले शङ्का उठाएर त्यसको निराकरणसमेत गर्नुभएको छ । जस्तै –

ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकन्दर्पदर्पहा ।
जयति श्रीपतिर्गोपीरासमण्डलमण्डनः ॥

ननु विपरीतमिदम्, परदाराविनोदेन कन्दर्पविजेतृत्वप्रतीतेः । मैवम्, ‘योगमायामुपाश्रितः’, ‘आत्मारामोऽप्यरीरमत्’ ‘साक्षान्मन्मथमन्मथः’, आत्मन्यवरुद्धसौरतः’ इत्यादिषु स्वातन्त्र्याभिधानात् । तस्माद्रास-क्रीडाविडम्बनं कामविजयख्यापनायेत्येव तत्त्वम् । किञ्च शृङ्गारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरेयं पञ्चाध्यायीति व्यक्ती-करिष्यामः’ भनेर प्रतिज्ञा गरेर श्रीधरस्वामीले रासपञ्चाध्यायीको टीका लेख्न थाल्नुभएको देखिन्छ ।

विप्रयोगात्मक राग नै रासलीलाको केन्द्र हो । भगवान् श्रीकृष्णले बजाउनु भएको वेणुको स्वरबाट गोपीहरूको अन्तःकरणमा रहेको अविद्याको लेशसमेत समाप्त भएको थियो । उनीहरू ‘जहुर्गुणमयं देहम्’ को भावमा पुगेका थिए । गाई चराउन गएका बेला वृन्दावनमा भगवान् श्रीकृष्णले बजाएको वंशीको स्वर ता वनका पशु, पक्षी, चर र अचर सबैले सुनेका थिए । रासक्रीडाका लागि बजाएको वंशीको स्वर त सबैले सुनेका थिएनन् । भगवान्ले जसलाई प्रेम गर्नुभएको थियो तिनलेमात्रै त्यो रासको वंशीको स्वर सुनेका थिए । अथवा जुन प्राणीमा शुद्ध गोपीभाव जागृत भएको थियो तिनले मात्रै रातमा भगवान् श्रीकृष्णले बजाएको वंशीको स्वर सुनेका थिए । त्यस रात भगवान् श्रीकृष्णले बजाउनुभएको वंशीको स्वर गोपीहरूले सुनेका थिए । वास्तवमा त्यो वंशीको स्वर ब्रह्मनाद नै थियो । त्यो नाद अनाहत नाद थियो । त्यस रातको वंशीको नाद पहिलेको भन्दा भिन्नै थियो । केही

विद्वान्‌हरूले जीवका चार आवरणहरू हुन्छन् भन्नुभएको देखिन्छ। जस्तै महाआवरण, कारणआवरण, सूक्ष्मआवरण र स्थूलआवरण। यिनै आवरणहरूका कारणले गर्दा जीवात्मा र परमात्माको मिलन हुनपाउँदैन । जीवले परब्रह्मको अपरोक्षानुभूतिगर्न पाउँदैन । गोपीहरूका तिनै आवरणहरू बाधक थिए। तिनै आवरणहरूलाई हटाएर भगवान् श्रीकृष्णले जीव र परब्रह्मको एकत्व गर्नका लागि नै परमचैतन्य अनहद निर्गुणनादावतार वंशीको नाद गर्नुभएको थियो। त्यही अनहद नादबाट आकर्षित भएर गएका सुरत (जीवचैतन्य) गोपीको परमप्रभुका साथ साक्षात्कार हुन गएको थियो। यही नै अपरोक्षानुभूतिको पराकाष्ठा हो। गोपीहरूले यही परमपावन अवसर प्राप्त गरेका थिए। त्यसलाई मनोविज्ञान र अध्यात्मको भाषामा दूरानुभूति अथवा संवेदना पनि भनिन्छ। अङ्ग्रेजीमा यसलाई Telepathy अर्थात् Communication between mind and mind otherwise than through the known channels of the senses cyjf Instution अर्थात् the power of the mind by which it immediately perceives the truth of things without reasoning or immediate knowledge in contrast with mediate. त्यो नाद सुनेपछि अथवा अनुभूति गरेपछि सम्पूर्ण गोपीहरू आफैँलाई बिर्सिएर बाढी आएको बेलाका नदीहरूले आफ्ना किनाराहरू भत्काउँदै समुद्रमा एकाकार हुन दौडिए झैँ आफ्ना पतिपुत्रादि र लोकमर्यादासमेतलाई लत्याएर भगवान् श्रीकृष्णसँग एकाकार हुन विनासुधबुध वृन्दावनतर्फ दौडिएका थिए। प्रेमीको प्रगाढ संझनाले त्यसप्रकारको अलौकिक स्थिति पनि उत्पन्न हुनसक्ने देखिन्छ। भगवान् श्रीकृष्ण आत्मा हुनुहुन्छ भने गोपीहरू बुद्धिवृत्तिहरू हुन् । आत्मारूपी कृष्णसँग एकाकार हुन भित्रतर्फ फर्किएका बुद्धिवृत्तिरूपी गोपीहरूलाई पतिपुत्रादि र घरको बन्धनले

कसै गरे पनि रोक्न सकेको थिएन । यही मिलनलाई रास भनिन्छ । यसलाई योगीहरू समाधि भन्दछन् । ज्ञानीहरू ब्रह्मप्राप्ति भन्दछन् भने भक्तहरू भगवत्प्राप्ति भन्दछन् । भगवान्‌लाई भेट्न भक्तले मात्र चाहेर हुँदैन । भक्तलाई भगवान्‌ले पनि भेट्ने इच्छा गर्नुपर्दछ । यही कुरालाई सङ्केत गर्न "भगवानपि ता रात्रीः" मा अपि शब्द आएको हो भनिन्छ । चिरकालदेखि गोपीहरूले जुन रासलीलाका लागि तपस्या गरेका थिए उनीहरूको तपस्या पूरा भएर सम्पूर्ण रूपमा अन्तःकरण शुद्ध भइसकेपछि भगवान् श्रीकृष्णले त्यस रात गोपीहरूलाई रासलीलाका लागि अर्थात्, जीव र शिवको मिलनका लागि वृन्दावनमा बोलाउनुभएको थियो । गोपीहरूलाई श्रीकृष्णले नारीधर्मको बारेमा उपदेश दिँदै आफ्ना आफ्ना घर फर्कन आग्रह गरेर उनीहरूको परीक्षा लिनुभएको थियो । सिद्धा तथा श्रुतिरूपा ती गोपीहरूले नारीधर्मका सम्बन्धमा खुलेर भगवान्‌सँग शास्त्रार्थ गरेका थिए । परीक्षाबाट उत्तीर्ण भएपछि उनीहरूलाई भगवान् श्रीकृष्णले स्वीकार गरेर रासलीलामा सम्मिलित गराउनुभएको थियो । रासक्रीडाको शुरुमा नै भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूमा अत्यन्त घमण्ड चढेको र अर्की गोपी (श्रीराधाजी) ले अत्यन्त मान खोजेको देख्नुभयो । जस्तै –

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ।
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥

– श्रीमद्भागवत १०।२९।४८

अर्थात् 'भगवान् श्रीकृष्णले ती गोपीहरूको मान सम्मान गरेर रासलीला शुरु गरेपछि उनीहरूले संसारमा सबैभन्दा भाग्यमानी आफूहरू नै भएको ठानेका थिए ।' उनीहरूमा अत्यन्त अभिमान र घमण्ड चढेको थियो । साधक वा भक्तमा अभिमान बढेपछि अन्तःकरण अशुद्ध हुन्छ । भगवान्‌प्रतिको अभिमानलाई पवित्र

अहङ्कार भनिन्छ । यसले पनि भगवान्का भक्तलाई बाधा पुऱ्याउँछ । भगवान्को भक्ति र ज्ञान दुवै विक्षुब्ध भएर जान्छन् । त्यसबाट भक्त वा साधकको साधनामा बाधा उत्पन्न हुनजान्छ । गोपीहरूको अवस्था त्यस्तै थियो । गोपीहरूको त्यस्तो अवस्था देखेपछि तिनीहरूको घमण्ड चूर्ण गर्न र मान खोजेर ठुस्किएकी प्रियतमा (श्रीराधाजी) लाई खुशी पार्न ती गोपीहरू भएकै ठाउँमा नै भगवान् श्रीकृष्ण आफ्नी प्रियतमा (राधा) लाई साथमा लिएर अन्तर्धान हुनुभएको थियो । जस्तै –

तासां तत् सौभगमदं वीक्ष्य मानञ्च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥

– श्रीमद्भागवत १०।२९।४८

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा श्रीराधाको नाम स्पष्टरूपमा उल्लेख नभएको भए तापनि सौभगमद गोपीहरूमा चढेको र श्रीराधाले मान खोजेकी हुँदा गोपीहरूको सौभगमदलाई प्रशमन गर्न र मान खोजेकी राधालाई खुशी पार्न भगवान् श्रीकृष्ण अन्तर्धान हुनुभएको थियो भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ। यस सम्बन्धमा गर्गसंहितामा भने श्रीराधाजीको नाम स्पष्टरूपमा उल्लेख भएको छ। जस्तै –

तत्र गोप्योऽति मानिन्यो बभूवुर्मैथिलेश्वर ।
तास्त्यक्त्वा राधया सार्धं तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥

– श्रीमद्गर्गसंहिता, वृन्दावनखण्ड २।१८।१०

प्रियतम साथमा भए जङ्गलमा पनि मङ्गल हुन्छ । प्रियतम साथमा नभए दरबार पनि तरबार हुन्छ भन्ने भनाइ अनुसार भगवान् श्रकृिष्ण अन्तर्धान भएपछि गोपीहरू अत्यन्त व्यथित भएका थिए । एउटी गोपी (श्रीराधा) भने प्रियतम श्रीकृष्णसँग साथै गएकी हुँदा अत्यन्त आनन्दित थिइन् । अरू गोपीहरू भगवान् श्रीकृष्णलाई ओज्दै वृन्दावनका वृक्ष, लहरा र झारपातहरूसमेतसँग श्रीकृष्णका

बारेमा विभिन्न प्रश्नहरू गर्दै वनमा घुमेका थिए। श्रीकृष्णका विभिन्न लीलाहरूको अभिनयसमेत गर्दै जहाँसम्म चन्द्रमाको प्रकाश थियो त्यहाँसम्म गोपीहरू गएका थिए । उनीहरू भगवान् श्रीकृष्णसँग भावनात्मकरूपमा एकाकार भइसकेका हुँदा जड र चेतनको पनि उनीहरूमा भेद थिएन। त्यसैकारणले जडवस्तुलाई भेटे पनि बहुलाहा, मदान्ध वा कामान्ध जस्ता भएर तिनीहरू भगवान् श्रीकृष्णका बारेमा सोद्धै हिँडेका थिए। भक्तिको पराकाष्ठामा पुगेका भक्तहरू, ज्ञानको पराकाष्ठामा पुगेका ज्ञानीहरू, प्रेमको पराकाष्ठामा पुगेका प्रेमीहरू र मदिरा पिएर अत्यन्त मातेका मदान्धहरूसमेतको एउटै अवस्था हुन्छ। उनीहरू जड र चेतनको विभेद गर्न पनि सक्तैनन् भनेर विभिन्न पुराण र काव्यहरूमासमेत वर्णन गरेको पाइन्छ। यही कुरालाई मेघदूतको पूर्वमेघको ५ औँ श्लोकमा प्रेमिकासँगको बिछोडले विरहको पराकाष्ठामा पुगेका विरही यक्षको मुखबाट महाकवि कालिदासले निम्नअनुसार दर्शाउनुभएको छ। जस्तै –

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ?
सन्देशार्थाः क्वः पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ?
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

यस सम्बन्धमा श्रीमद्भागवतमहापुरणको तृतीयस्कन्धको २८ औँ अध्यायको ३७ औँ श्लोकमा पनि यसैप्रकारको भाव व्यक्त भएको देखिन्छ। जस्तै –

देहञ्च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥

भक्तज्ञानीको चरमावस्थामा पुगेपछिको अवस्थाको उक्त

श्लोकमा वर्णन गरिएको छ। गोपीहरू पनि त्यसै प्रकारको भक्तिको उच्च अवस्थामा पुगिसकेका थिए भन्ने कुरा थाहा हुन्छ। "तावद् रागादयःस्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम्। तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥" (श्रीमद्भागवत १०।१४।३६) गोपीहरूले आफ्ना सारा बन्धनहरू तोडिसकेका थिए। उनीहरू भय, लाज, मोह, राग, द्वेष आदि सम्पूर्ण मायिक दुर्गुणहरूबाट माथि उठिसकेका थिए। त्यसैकारण त उनीहरूले प्रेमी श्रीकृष्णलाई खोज्न मध्यरातमा पनि भयङ्कर तमोमय गहन वन वृन्दावनभित्र पस्ने हिम्मत गरेका थिए। गोपीहरू भगवान् श्रीकृष्णप्रति पूर्णरूपमा समर्पित र अत्यन्त मिलनोत्सुक पनि थिए। उनीहरू निर्भय प्रेमी पागलका सरह अनकण्टार वृन्दावनभित्र रातमा पसेका थिए। गोपीहरूले वृन्दावनको भित्रीभागसम्म भगवान् श्रीकृष्णलाई खोज्दै जाँदा श्रीकृष्णसँग अन्तर्धान हुँदा साथै गएकी एउटी गोपी (श्रीराधा) लाई भेटेका थिए। भगवान् श्रीकृष्णसँग अत्यन्त मान खोजेकी हुँदा तिनलाई पनि वनको बीचमा नै छाडेर भगवान् श्रीकृष्ण हिँड्नुभएको थियो। अनकण्टार वनको बीचमा बिलौना गरेर रोइरहेकी ती एक्ली गोपिनी (श्रीराधा)लाई समेत लिएर श्रीकृष्ण अन्तर्धान हुनुभएको ठाउँ यमुना नदीको किनारामा नै ती सबै गोपीहरू फर्किएका थिए। कुनै पनि वस्तु जुन ठाउँमा हराएको हुन्छ त्यही ठाउँमा खोजेमात्रै पाउने सम्भावना रहन्छ। हराएको ठाउँ छोडेर अरू ठाउँमा सो वस्तु खोज्न गएमा नपाउने निश्चित छ भन्ने कुरा सहजरूपमा बुझ्न सकिन्छ। गोपीहरू पनि त्यही कुरा बुझेर भगवान् श्रकिृष्ण हराउनुभएको ठाउँ यमुनाको तीरमा नै खोज्न फर्किएका थिए। यमुनाका तीरमा फर्किएपछि अति व्याकुल भएर ती गोपीहरूले समूह समूहमा मिलेर विरहगीत गाएका थिए। जुन गीत श्रीमद्भागवतमहापुराणमा गोपीगीतका नामबाट प्रसिद्ध छ। उक्त गोपीगीतमा गोपीहरूले

अद्वैतवेदान्त र भक्तिका अत्युच्च सिद्धान्तका कुराहरू व्यक्त गरेका छन् । गोपीहरूलाई नपढेका गाउँले भनेर हेप्न खोज्ने हामीहरूका लागि यो ठूलो जबाफ भएको छ । वेदका ऋचाहरू र गोलोकका नित्यसिद्धा गोपीहरूसमेत भगवान् श्रीकृष्णको लीलामा सहयोगी हुन वृन्दावनमा जन्मिएका थिए भन्ने कुराको रहस्य नबुझ्नाले नै त्यसप्रकारको नकारात्मक भावना हामीहरूमा उत्पन्न हुने गरेको छ। त्यही कुरालाई भगवान् श्रीकृष्णका परमप्रिय ज्ञानी शिष्य उद्धवजीले पनि श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धको ४७ औँ अध्यायको ५७ औँ श्लोकदेखि ६२ औँ श्लोकसम्म व्यक्त गर्नुभएको छ । गोपीगीतमा सम्मिलित गोपीहरू भक्ति र ज्ञानका उच्च कक्षामा पुगेका थिए भन्ने कुरा गोपीगीतमा व्यक्त भएका कुराहरूबाट थाहा हुन्छ । "न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक्" जस्ता अद्वैतवेदान्तपरक उपनिषद्वाक्यहरू सामान्य अनपढ गाउँका गोपीहरूले भन्नसक्ने कुरै थिएन । "प्रणतदेहिनां पापकर्शनम्" जस्ता नवधाभक्तिले आप्लावित शब्दहरू सामान्य गोपीहरूले व्यक्त गर्न सक्ने कुरै आउँदैन । अतः ती गोपीहरू माथिल्लो तहका मुक्तात्मा थिएन भन्न सकिन्छ । जस्तै –

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
तेनाटवीमटसि तद् व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥
– श्रीमद्भागवत १०।३१।१९

माथि उल्लेख भए अनुसारका श्लोकहरू गाएर भगवान् श्रीकृष्णप्रति आफ्नू पूर्ण समर्पणभाव विरही गोपीहरूले श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धको ३१ औँ अध्यायको अन्तिम श्लोकमा व्यक्त गरेका छन् । श्रीमद्भागवतमहापुरणको दशमस्कन्धको ३२ औँ अध्यायको शुरुमा नै "इति गोप्यः प्रगायन्त्यः

प्रलयन्त्यश्च चित्रधा । रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः" को कारुणिक दृश्यको वर्णन गरिएको छ । वास्तवमा गोपीहरू श्रीकृष्णसँगको विछोडबाट अत्यन्त दुःखी भएका थिए । उनीहरूले लोकको सारा लाजशर्मलाई बिर्सिएर ठूलो आवाज निकालेर रोएका थिए । उनीहरू श्रीकृष्णकै लागि बाँचेका थिए र उहाँकै लागि प्राण त्याग गर्न पनि पछि हट्तैनथे । वास्तवमा भगवान्का भक्तहरूको भगवान्का विरहमा आँखाबाट आँशु झर्ने, रोमाञ्च हुने जस्ता लक्षणहरू देखा पर्दछन् भने त्यस्तो नहुने भक्तलाई ढुङ्गाको हृदय भएको भनेर श्रीमद्भागवतमा विभिन्न भङ्गीबाट विभिन्न प्रसङ्गमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जस्तै –

तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनाम धेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥

– श्रीमद्भागवत् २।३।२४

क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥

– श्रीमद्भागवत ११।३।३२

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकवाहयः ॥

– श्रीमद्भागवत ११।२।४०

त्यसपछि भगवान् श्रीकृष्णको भावुक हृदय पनि पग्लिएको देखिन्छ । त्यसपछि तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः । पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः" भएर विरही गोपीहरूका माझमा भगवान् श्रीकृष्ण आविर्भाव हुनुभयो । अर्थात्, जुन ठाउँमा भगवान् श्रीकृष्ण अन्तर्धान हुनुभयो, त्यही ठाउँमा नै फेरि आविर्भाव हुनुभयो । श्रीमद्भागवतमहापुराणको २९ औँ अध्यायको अन्तिम श्लोकमा 'तासां तत् सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः । प्रशमाय

प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत' भनेर वर्णन गरिए अनुसार गोपीहरूमा देखापरेको सौभगमदलाई प्रशमन गर्न र भगवान् श्रीकृष्णकी प्यारी अर्की युवती (श्रीराधा) ले खोजेको मानलाई पूरा गर्न नै श्रीकृष्ण रासलीलाको स्थान यमुनाको किनारामा नै अन्तर्धान हुनुभयो । गोपीहरूमा बढेको घमण्डलाई बिछोडको विरहव्यथाबाट निस्केका आँसुद्वारा धोएर उनीहरूको अन्तःकरण स्वच्छ भएपछि र अर्की प्रेयसी (राधा) ले खोजेको मानलाई पनि मर्दन गरेपछि ती सबै गोपीहरूको अन्तःकरण शुद्ध भएको थियो । भक्त वा प्रेमीका शुद्ध अन्तःकरणमा मात्रै भगवान् प्रकट हुनुहुनेहुँदा उनीहरूको अन्तःकरण शुद्ध भएपछि उनीहरूका बीचमा भगवान् "साक्षान्मन्मथमन्मथः" भएर आविर्भाव हुनभएको थियो । त्यसपछिमात्र गोपीहरूको विरहव्यथा समाप्त भएको थियो । अनि तिनीहरूको अवस्था "जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः" जस्तो भएको थियो भनेर श्रीशुकदेव मुनिले वर्णन गर्नुभएको छ ।

त्यसरी एकपटक हराएर भगवान् श्रीकृष्ण फेरि भेटिएपछि गोपीहरू अत्यन्त खुशी भएका थिए । ती सबै गोपीहरूले भगवान् श्रीकृष्णको हृदय खोलेर स्वागत गरेका थिए । भगवान् श्रीकृष्णलाई चारैतिरबाट ढपक्कै ढाकेर विराजमान गराएका थिए । भगवान् श्रीकृष्णसँग लाडिँदै ती गोपीहरूले चारैतिरबाट ढाकेर आफ्नू उत्तरीयवस्त्रको आसन दिएर उनीहरूले आफ्ना बीचमा अत्यन्त विद्धत्तापूर्ण कूटप्रश्नहरू पनि गरेका थिए । त्यसबाट पनि ती गोपीहरू अत्यन्त उच्च तहका विदुषी थिए भन्ने प्रमाणित हुन आउँछ । भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूका कूटप्रश्नहरूको जबाफ अत्यन्त तार्किक र शास्त्रसम्मत हुनेगरी दिनुभयो । ती उत्तरहरूबाट गोपीहरूको चित्त बुझेको थियो । भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना प्रेयसी गोपीहरूप्रति आफू जन्मजन्मान्तरसम्म ऋणी हुने कुरा श्रीमद्भागवतमहापुराणको

३२ औँ अध्यायको अन्तिम श्लोकमा व्यक्त गर्नुभएको छ। जस्तै-
न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ।
या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य तद् वः प्रतियातु साधुना ॥
यसरी भगवान् श्रीकृष्ण गोपीहरूको बीचबाट हराएर फेरि भेट्टिनुभएकोमा गरीबले हराएको धन फेरि भेटेपछि (यथाधनो लब्ध धने विनष्टे) जसरी प्रेम गर्दछ, त्यसैगरी एक पटक हराएर फेरि भेटिएका भगवान् श्रीकृष्णरूपी अमूल्य धनलाई पनि गोपीहरूले अत्यन्त प्रेम गरे । श्रीमद्भागवतमहापुराणमा भगवान् श्रीकृष्णले रासक्रीडा शुरु गरिसक्नुभएको थियो । सो कुरालाई निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ। "आत्मारामोऽप्यरीरमत्" को प्रसङ्ग उठाएर अर्को ४६ औँ श्लोकमा वर्णन गरिएको छ। जस्तै-
बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु -
नीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥
त्यसरी त्यस अवस्थासम्म पुगिसकेको रासक्रीडाको उत्कर्षलाई भगवान् श्रीकृष्णले बीचैमा रोकेर 'प्रशमाय प्रसादाय'को लीला गर्नुभएको थियो । विप्रलम्भशृङ्गारको वर्णन गरेर सम्भोगशृङ्गाररसको परिपाकको लागि रासपञ्चाध्यायीका ३०, ३१ र ३२ अध्यायहरू खर्च भएका देखिन्छन् । प्रशमाय र प्रसादायको लीला पूरा भएपछि भगवान् श्रीकृष्णले रासपञ्चाध्यायीको अन्तिम अध्याय अर्थात् श्रीमद्भागवतमहापुराणको ३३ औँ अध्यायको प्रारम्भदेखि "तत्रारभत गोविन्दो राससक्रीडामनुव्रतैः । स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्या बद्धबाहुभिः" देखि फेरि रासक्रीडा शुरु गरेको देखिन्छ। त्यसरी रासक्रीडा शुरु गर्दा भगवान् योगेश्वर श्रीकृष्णले जति गोपीहरू थिए त्यति नै विग्रहहरू लिनु भयो ।

त्यस बारेमा श्रीमद्भागवतमहापुराणको ३३ औँ अध्यायको तेस्रो श्लोकमा यस्तो उल्लेख गरिएको पाइन्छ। जस्तै-

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।
योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ।
प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ॥

श्रीधरस्वामीले "तासां मण्डलरूपेणावस्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तेनैव कण्ठेगृहीतानामुभयत आलिङगितानाम् । कथंभूतेन । यं सर्वा :स्त्रियः स्वनकटं मामेवातिष्टवानिति मन्येरंस्तेन एतदर्थ द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन इत्यर्थः । ननु एकस्य कथं तथा प्रवेशः, सर्वसन्निहितत्वे वा कुतः स्वैकनिकटत्वाभिमानस्तासामित्यत उक्तं योगेश्वरेण इति, अचिन्त्य शक्तिना इति" भनेर यसको व्याख्या गर्नुभएको छ। रासक्रीडा गर्दा भगवान् श्रीकृष्णले एउटी गोपीका साथमा एक श्रीकृष्णको अनुपात मिलाएर रासक्रीडा गर्नुभयो । त्यस बेला उहाँको शोभा पँहेलो सुनका बीचमा जडिएको नीलो महामरकतमणिको जस्तो देखियो । यस कुरालाई श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धको ३३ औँ अध्यायको ७ औँ श्लोकमा यसरी वर्णन गरिएको छ –

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥

रासक्रीडाका बेलामा थरीथरीका नृत्यहरू सङ्गीतशास्त्र अनुसार भएका देखिन्छन् । जस्तै-

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासै-
भज्यन्मध्यैश्चलकुचपदैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।
स्विद्यन्मुख्यः कबररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघ चक्रे विरेजुः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।३३।८

यस श्लोकको व्याख्या श्रीधरस्वमीले यसरी गर्नुभएको छ- "भुजविधुतिभिःकरचालनैः, भज्यमानैर्भध्यैश्चलद्भिः कुचैश्च पटैश्च । गण्डलोलैर्गण्डेषु चञ्चलैः । स्विद्यन्मुख्य स्विद्यन्ति स्वेदमुद्गिरन्ति मुखानि यासां ताः । कवरेषु रशनासु च ग्रन्थयो दृढा यासाम् । यद्वा तेषु तासु चाग्रन्थयः, शिथिलग्रन्थयः इत्यर्थः । तत्र नाना मूर्तिः कृष्णो मेघचक्रमिव, तास्तु बहुविधास्तडित इव स्वेदस्तुषार इव, गीतं गर्जितमिवेति यथासम्भवमूह्यम् ।"

रासक्रीडाको अत्यन्त उल्लासमय, चिन्मय तथा दिव्यातिदिव्य आनन्दको अवसर गोपीहरूले पाए । भगवान् श्रीकृष्णसँग अङ्गसङ्ग गर्ने, चुम्बन गर्ने, विभिन्न अङ्गहरूको स्पर्श गर्ने, सँगै नृत्य गर्ने, सँगै गीत गाउने, जलकेलिका अवसरमा पानी छ्यापाछ्याप गर्ने, श्रीकृष्णले चबाएको पान भक्षण गर्ने आदि नानाथरीका हासविलास र रङ्गरउस गोपीहरूले गरे । वास्तवमा उक्त रासक्रीडा भगवान्को आफ्नै आत्मक्रीडामात्र थियो । आफैँ आत्माराम भएर पनि भगवान् श्रीकृष्णले सामान्य मानिसले जस्तो गोपीहरूकासँग लीला गर्नुभयो । 'नेह नानास्ति किञ्चन' भनेर उपनिषद्ले उद्घोष गरेजस्तै भगवान् श्रीकृष्ण बाहेक बाहिर देखिने सम्पूर्ण यो दृश्य संसार मिथ्या हो । श्रीमद्भागवतमहापुराणमा रासक्रीडाको वास्तविक स्वरूपलाई श्रीशुकदेवस्वामीले यसरी वर्णन गर्नुभएको छ । जस्तै-

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ।
सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वा शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।३३।२६

अर्थात् 'शरद्ऋतुको त्यस रात्रीको रूपमा अरू पनि धेरै रात्रीहरू पुञ्जीभूत भएका थिए । ती रातहरू अत्यन्त सुन्दर थिए । चारैतिर चन्द्रमाको उज्ज्वल ज्योत्स्ना फैलियो । काव्यमा शरद्ऋतुको जुन रससामग्रीहरूको वर्णन पाइन्छ, ती सबै सामग्रीहरूबाट रासक्रीडा

सम्पन्न भएको थियो ।' रासत्रीडाका सन्दर्भमा भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना प्रेयसी गोपीहरूका साथमा यमुनाका किनारामा, यमुनामा र यमुनाका उपवनहरूमा समेत विहार गर्नुभयो । भगवान् सत्यकाम र सत्यसङ्कल्प हुनुहुन्छ । त्यो रासत्रीडा भगवान् श्रीकृष्णको चिन्मय सङ्कल्पको नै चिन्मय क्रीडा हो । त्यस क्रीडामा भगवान् श्रीकृष्णले कामभाव, कामचेष्टा र कामक्रियालाई समेत सर्वथा आफ्ना अधीनमा राख्नुभयो । अर्थात्, भगवान् श्रीकृष्णले सम्पूर्ण विकारहरूलाई आफैँभित्र सीमित गरेर राख्नुभयो । यस सम्बन्धमा श्रीधर स्वामीको व्याख्या यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । "रासक्रीडां निगमयति एवमिति । स कृष्णः सत्यसङ्कल्पोऽनुरागिस्त्रीकदम्वस्थ एवं सर्वा निशाः सेवितवान् । शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमाना ये निशाः रसास्तेषामाश्रयभूता यद्वा निशा इति द्वितीयान्त संयोगे । शृङ्गार रसाश्रयाः शरदि प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथास्ताः सिषेवे इति । (शरत्काव्यकथाः शरदि सर्वदेशकालकविभिर्यावत्यो वर्णयितुं शक्यन्ते तावतीः कथाः सिषेवे आचचार) एवमप्यात्मन्येवावरुद्धः सौरतश्चरमधातुर्न तु स्खलितो यस्येति कामजयोक्तिः ।" माथि वर्णन गरिए अनुसार त्यो शरद् ऋतुको पूर्णिमाको रातमा लागेको टहटह जूनको प्रकाशमा सत्यङ्कल्प भगवान् श्रीकृष्णले रासक्रीडाबाट कामलाई विजय गर्नुभयो । शास्त्रमा "स्त्रीसङ्गेऽपि न पतितं रेतो यस्य परेच्छया । स धन्यः पुरुषो लोके कामजेता स कथ्यते" भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यसकारण रासक्रीडा भगवान् श्रीकृष्णको चिन्मय दिव्य लीला हो र कामदेवमाथि गरिएको विजयलीला पनि हो भन्ने प्रमाणित हुन आउँछ । त्यस स्थितिमा पुगिसकेपछि कुनै पनि सांसारिक पदार्थले साधकलाई बाधा पुऱ्याउन सक्तैन । कुनै सांसारिक वस्तुको भान रहँदैन । त्यस अवस्थामा पुगिसकेको साधकलाई कुनै पनि विधिनिषेधले छुन सक्तैन । रासक्रीडाको चरमावस्था भनेको यही नै

हो। तन्त्रशास्त्रमा यसलाई ‘कुलाचार’ भनिएको छ। रास र कुलाचार भनेको एउटै हो । त्यस स्थितिमा पुगिसकेका जीवन्मुक्त पुरुषका बारेमा शास्त्रहरूमा यसरी वर्णन गरिएको छ – ‘भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे । मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तिः । शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधम् । निस्त्रैगुण्ये पथिविचरतां को विधिः को निषेधः ॥’ भगवान् श्रीकृष्णसँग गोपीहरूको भएको त्यो रासक्रीडाको वर्णन आनन्दको चरम अवस्थाको वर्णन हो । त्यस समग्र प्रसङ्गको सरस वर्णन श्रीमद्भागवतमहापुराणको रासपञ्चाध्यायीको अन्तिम अध्याय अर्थात्, दशमस्कन्धको ३३ औँ अध्यायको १५ औँ श्लोकदेखि २६ श्लोकसम्ममा पाइन्छ।

उपर्युक्त अनुसार रासलीलाको पावन प्रसङ्ग चलिरहेको समयमा राजा परीक्षित्‌ले स्वयं भगवान् श्रीकृष्णमाथि नै शङ्का गर्नु भएको देखिन्छ। जस्तै-

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥
स कथं धर्मसेतूनां वक्ताकर्ताभिरक्षिता ।
प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥

यसरी भगवान्‌कै बारेमा शङ्कायुक्त प्रश्न राजा परीक्षित्‌ले श्रीशुकदेवस्वामीसँग गरेपछि यो रासलीलाको पावन प्रसङ्ग श्रीशुकदेवस्वामीले अगाडि नबढाएर यहीँ नै समाप्त गर्नुभयो भन्ने भनाइ श्रीमद्भागवतमहापुराणका ज्ञाताहरूको पाइन्छ । राजा परीक्षित्‌ले यसै प्रकारको नकारात्मक प्रश्न गोपीहरूका सम्बन्धमा पनि रासपञ्चाध्यायीको शुरुमै अर्थात्, दशम स्कन्धको २९ औँ अध्यायको १२ औँ श्लोकमा पनि गर्नुभयो। जस्तै–

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।
गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥

राजा परीक्षित्को उक्त प्रश्नको उत्तर श्रीशुकदेव मुनिले सहजरूपमा नै दिनुभयो। जस्तै–

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः।
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः॥
– श्रीमद्भागवत १०।२९।१३

यसरी राजा परीक्षित् जस्ता भगवान् श्रीकृष्णका परम भक्तले पनि रासक्रीडाको शुरुमा नै भगवान् श्रीकृष्णका अनन्या प्रयसी गोपीहरूका सम्बन्धमा उक्त प्रकारको नकारात्मक प्रश्न गर्नुभएपछि श्रीशुकदेव मुनिलाई राजाले गोपीहरूलाई बुझ्न सकेनन् भनेर खल्लो अनुभव गर्नुभयो होला। राजा परीक्षित्ले पछि बुझ्दैजानेछन् भन्ने विश्वासले श्रीशुकदेव स्वामीले रासलीलाको दिव्य प्रसङ्गलाई अगाडि बढाउँदै जानुभयो भन्ने धेरै विद्वान्हरूको राय छ। रासक्रीडाको वर्णन चरमोत्कर्षमा पुगेको बेलामा भगवान् श्रीकृष्णको चरित्रमाथि नै औँलो उठाएर राजा परीक्षितेले प्रश्न गरे पछिभने राजा परीक्षित्को अन्तःस्करणको मालिन्य अझै हटिसकेको रहेनछ भन्ने ठानेर रासक्रीडाका अरू प्रसङ्गहरू राजा परीक्षित्लाई श्रीशुकदेव स्वामीले नसुनाउनु भएको हुनसक्तछ भन्ने केही आचार्यहरूको भनाइ पाइन्छ। रासक्रीडाको अरू विस्तृत पावन प्रसङ्गलाई यहीँ समाप्त गरेर राजा परीक्षित्बाट भगवान्प्रति सोधिएका नकारात्मक प्रश्नहरूको सकारात्मक उत्तर श्रीशुकदेव स्वामीले यसरी दिनुभयो। जस्तै–

धर्म व्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम्।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा॥
नैतत् समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः।
विनश्यत्याचरन् मोढ्याद्यथारुद्रोऽब्धिजं विषम्॥
ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित्।
तेषां यत् स्ववचोयुक्तंबुद्धिमांस्तत् समाचरेत्॥

कुशला चरिते नैषामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण वानर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ॥
किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥
– श्रीमद्भागवत १०।३३।३०-३४

यसरी राजा परीक्षित्लाई श्रीशुकदेव स्वामीले जबाफ दिनुभयो । भगवान् श्रीकृष्णका व्रजका लीलाहरू केवल चिन्तनीय हुन् तर अनुकरणीय भने होइनन् । त्यसैगरी भगवान् श्रीकृष्णले द्वारकामा गर्नुभएका केही लीलाहरू भने अनुकरणीय हुन् भनेर विद्वान्हरूको भनाइ पाइन्छ । भगवान् श्रीकृष्णले गर्नुभएका विभिन्न क्रीडाहरूको महत्ताको वर्णन गर्दै श्रीशुकदेवस्वामी भन्नुहुन्छ । जस्तै–

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षःक्रीडनेनेह देहभाक् ॥
अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥

अर्थात् भगवान् श्रीकृष्ण गोपी, गोपीका पति र सम्पूर्ण प्राणीमात्रका आत्मा हुनुहुन्छ । प्राणीमात्रको कल्याण गर्न विभिन्न युगमा विभिन्न अवतार लिएर पृथ्वीमा अवतीर्ण हुनुहुने भगवान्ले धर्मको रक्षा, दुष्टहरूको संहार र साधुहरूको संरक्षण गर्नुहुन्छ । भगवान्का यसप्रकारका चिन्मय तथा अलौकिक लीलाहरू सुनेर मानिसहरू भगवान्का भक्त हुन्छन् र यस संसारबाट मुक्ति पाउँछन् । श्रीशुकदेव स्वामीले रासक्रीडाको प्रसङ्गलाई समाप्त गर्ने क्रममा यस्तो कुरा उल्लेख गर्नुभएको छ । जस्तै–

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः॥

'ब्रह्मरात्रे उपावृत्ते' भन्ने वाक्य प्रयोग भएको सम्बन्धमा विद्वान्

रसिकहरूले धेरैथरी अर्थ लगाएका छन्। केही रसिकहरूले भगवान्‌ले गोपीहरूका साथमा वृन्दावनमा गरेको रासक्रीडा 'ब्रह्मरात्रे' भनेको हुँदा ब्रह्माजीको एक रातभरिको नै भएको हो भनेर अर्थ लगाएका छन्। ब्रह्माजीको एक रात्रिका बारेमा श्रीमद्भगवद्गीता र हरिवंशपुराणमा निम्नअनुसार उल्लेख भएको पाइन्छ। जस्तै-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगासहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥

– श्रीमद्भगवद्गीता ।८।१७

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ।
सहस्रयुगपर्यन्ता सा निशा प्रोच्यते बुधैः ॥

– श्रीहरिवंशपुराण, अध्याय ८।२१

त्यति लामो समयसम्म गोलोक बाहेक मर्त्यलोकको वृन्दावनमा रासक्रीडा हुन सम्भव नभएको केही विद्वान् रसिकहरूको मत छ। रासक्रीडाको वर्णन गर्ने क्रममा श्रीशुकदेव स्वामीले निम्न अनुसार वर्णन गर्नु भएको छ। जस्तै–

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ।
कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोःभवत् ॥

– श्रीमद्भागवत १०।३३।१९

दिव्य रासक्रीडा देखेर चन्द्रमा आफ्ना गण तारा ग्रहहरूसहित मोहित भए भन्ने प्रसङ्गलाई रसिकहरूले आकाशमा चन्द्रमा र ताराहरूसमेत स्तम्भित भएर बसेका हुँदा असीमित रातसम्म त्यो रासक्रीडा चल्यो भन्ने अर्थसमेत निकालेका छन्। तर श्रीधरस्वामीले भने ब्रह्मरात्रे उपावृत्तेको अर्थ आफ्नू टीकामा- 'ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते उपावृत्ते प्राप्ते' भनेर लेख्नु भएको छ। यो भनाइ नै सान्दर्भिक देखिन्छ। अतः वृन्दावनमा रासक्रीडा भगवान् श्रीकृष्णले शरद्ऋतुको शुक्ल पक्षको पूर्णिमाको एक रातमात्र गर्नुभएको थियो। ब्राह्मे मुहूर्ते

अर्थात् उषाकाल भएपछि रासक्रीडा समाप्त गरेर भगवान् श्रीकृष्णले सम्पूर्ण गोपीहरूलाई आ-आफ्ना घरमा मर्यादापूर्वक पठाउनुभएको छ। रातभरि घरबाट हराएका गोपीहरूलाई घरका आफ्ना पतिहरूले अन्यथारूपमा किन लिएनन् ? भन्ने सम्बन्धमा श्रीशुकदेव स्वामीले रासपञ्चाध्यायीको अन्तिम अध्यायको अन्त्यतिर गएर वर्णन गर्नु भएको छ। जस्तै-

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकसः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।३३।३८

यसको श्रीधरस्वामीले यसरी अर्थ गर्नुभएको छ- नन्वन्येऽपि भिन्नाचाराः स्वचेष्टितमेवमेवेति वदन्ति तत्राह- नासूयन्निति। एवं भूतैश्वर्याभावे तथा कुर्वन्तः पापा ज्ञेया इति भावः। यसका अतिरिक्त 'न जातु व्रजदेवीनां पतिभिःसह सङ्गमः' भनेर शास्त्रहरूमा उल्लेख भएको छ। वास्तवमा व्रजका ती गोपीहरूको एकक्षणका लागि पनि आफ्ना मायिक पतिहरूका साथ अङ्गसङ्ग भएकै थिएन भन्ने कुराको उक्त भनाइबाट पुष्टि हुन आउँछ। व्रजका एक रसिक विद्वान्ले ज्ञानका सात भूमिका शुभेच्छा, सुविचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थभावनी र तुर्यगा जस्तै रासका पनि सात भूमिका भएको कुरा बताउनु भएको छ। यी सात भूमिकाहरूमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, प्रेम, रास र ऋतरस छन्। भगवान् श्रीकृष्णको वंशीको आवाज सुनेपछि व्रजका गोपिनीहरू चारौँ भूमिकाबाट प्रेमरूपी पाँचौँ भूमिकामा उठेर प्रेमी भगवान् श्रीकृष्णलाई भेट्न वृन्दावनको वंशीवटमा गए। त्यसरी पाँचौँ भूमिकामा प्रवेश गर्न सफल भएपछिमात्रै प्रेमी रासको छैटौँ भूमिकामा प्रवेश गर्न सक्तछ। त्यसमा प्रवेश गरेर भगवान्सँग एकाकार भएपछिमात्रै भक्तिको अत्युच्च सातौँ भूमिका ऋतरस अर्थात् निवृत्तकुञ्जमा भक्तले प्रवेश पाउँछ।

यस भूमिकामा श्रीराधाजी र उहाँका केही सखीहरूमात्र पुग्न सफल भएका देखिन्छन् । राजा परीक्षित् छैटौँ भूमिका अर्थात् राससम्म पनि पुग्न सक्नुभएको थिएन भन्ने भनाइ विद्वान् रसिकहरूको छ ।

रासक्रीडाको अन्तिम अध्यायको अन्तिम श्लोकमा रासक्रीडाको फलश्रुति देखाउँदै श्रीशुकदेव स्वामी राजा परीक्षित्लाई सुनाउनु हुन्छ । जस्तै-

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।३३।४०

यसको अर्थ श्रीधरस्वामीले यसरी गर्नुभएको छ – भगवतः कामविजयरूपरासक्रीडाश्रवणादेः कामविजयमेव फलमाहवि-क्रीडितमिति । अचिरेण धीरः सन् हृद्रोगं काममाशु अपहिनोति इति । रासक्रीडाको फलश्रुतिमा यसको श्रवण र कथनबाट काममाथि विजय प्राप्त हुने स्पष्ट देखिन्छ । यस चिन्मय अलौकिक रासक्रीडाको रहस्य नबुझ्ने सामान्य सांसारिक मान्छेले यसको अपव्याख्या गरेर भगवान् श्रीकृष्णलाई समेत लाञ्छित गर्ने दुष्प्रयास गरेका छन् । अतःपूर्वाग्रहीपना त्यागेर यस दिव्य रासक्रीडाको रहस्य राम्रोसँग बुझेर यसलाई आत्मसात् गर्ने प्रयास गरेमा मनुष्यमात्रको कल्याण हुने निश्चित छ ।

यो पावन रासक्रीडालाई वेद, महाभारत, पुराण आदि ग्रन्थहरूमा कसरी वर्णन गरिएको छ । सो सम्बन्धमा पनि सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरेको छु । रासक्रीडाको वर्णन महाभारतमा पनि पाइन्छ । जस्तै-

ता वार्यमाणाः पतिभिर्मातृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ मृगयन्ते रतिप्रियाः ॥

तास्तु पङ्क्तीकृताः सर्वा रमयन्ति मनोरमम् ।
गायन्तः कृष्णचरितं द्वन्दशो गोपकन्यकाः ॥
कृष्णलीलानुकारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणाः ।
कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तरुण्यस्ता वराङ्गनाः ॥
तासां ग्रथितसीमन्ता रतिं नीत्वाकुलीकृताः ।
चारु विस्रंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम् ॥
एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः ।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥

– हरिवंशपुराण, विष्णुपर्व, अध्याय २०।२४,२५,२६,३४,३५

यो वर्णन पनि श्रीमद्भागवतमहापुराणमा भएजस्तै सरल र सरस छ । रासक्रीडाका सम्बन्धमा श्रीमद्गर्गसंहितामा पनि वर्णन गरेको पाइन्छ । जस्तै-

माधवी माधवे मासि माधवीभिः समाकुले ।
वृन्दावने समारेभे रासं रासेश्वरः स्वयम् ॥
वैशाखमासि पञ्चम्यां जाते चन्द्रोदये शुभे ।
यमुनोपवने रेमे रासेश्वर्या मनोहरः ॥

– श्रीमद्गर्गसंहिता, वृन्दावनखण्ड, अध्याय १६।२-३

यसरी गर्गसंहिताको वृन्दावनखण्डको १५ औँ अध्यायदेखि २२ औँ अध्यायसम्म रासक्रीडाको वर्णन पाइन्छ । उक्त रासक्रीडामा विभिन्न थरीका गोपीहरूका समूहले भाग लिएको देखिन्छ । राधाको विशेष स्वरूपको वर्णन गर्नुका साथै राधा र कृष्णका बीचमा भएको सम्भोगशृङ्गारको पनि वर्णन पाइन्छ । उक्त वर्णन श्रीमद्भागवत महापुराणको जस्तो लालित्यपूर्ण र शालीन नभए तापनि ब्रह्मवैवर्तपुराणमा वर्णन गरिए जस्तो उत्तेजक पनि छैन ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणको श्रीकृष्णजन्मखण्डको २८ औँ अध्यायदेखि

लिएर ५४ औँ अध्यायसम्म रासक्रीडाको वर्णन पाइन्छ । देवर्षी श्रीनारद र श्रीनारायणको संवादको रूपमा वर्णन गरिएको रासक्रीडाका सन्दर्भमा चीरहरणको प्रसङ्गपछि देवर्षि श्रीनारद श्रीनारायणलाई सोध्नुहुन्छ । जस्तै-

त्रिषु मासेष्वतीतेषु तासां च हरिणा सह ।
वद केन प्रकारेण बभूव तनुसङ्गमः ॥

– श्रीब्रह्मवैवर्तपुराण कृष्णजन्मखण्ड, अध्याय २८।१

त्यसपछि श्रीनारायण श्रीनारादलाई बताउनु हुन्छ । जस्तै-

एकदा श्रीहरिर्नक्तं वनं वृन्दावनं ययौ ।
शुभे शुक्लत्रयोदश्यां पूर्णे चन्द्रोदये मुने ॥

– श्रीब्रह्मवैवर्तपुराण, कृष्णजन्मखण्ड

उपर्युक्त अनुसार रासक्रीडाको वर्णन शुरु गरिएको छ । श्रीमद्भागवतमहापुराण अनुसार भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूको चीरहरण गरेको १ वर्षपछि रासक्रीडा गर्नुभएको देखिन्छ । तर श्रीब्रह्मवैवर्तपुराणमा भने भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूको चीरहरण गरेको ३ महिना बित्ने बित्तिकै रासक्रीडा गर्नुभएको पाइन्छ । यस पुराणमा रासक्रीडामा भाग लिन आएका धेरैथरी गोपीहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको पाइन्छ । तिनीहरूको जम्मा सङ्ख्या ९ लाख नै भएको देखिन्छ । रासक्रीडामा गोपीहरू र गोपरूपधारी श्रीकृष्णको सङ्ख्यासमेत गरेर जम्मा १८ लाख भएको देखिन्छ । यस रासक्रीडामा भगवान् श्रीकृष्ण बाहेक अरू सबै नारीहरूमात्रै भएको देखिन्छ । भक्तिको उच्च तहमा पुगेका पुरुषहरूमा स्त्रैणभाव बढेर पूर्ण कोमलताको भाव शरीर र स्वभावमा पनि व्याप्त भइसकेको हुन्छ । बाहिरबाट हेर्दा पुरुषको नै आकारप्रकार देखिए तापनि अन्तःकरणको भाव भने स्त्रैण भइसकेको हुन्छ भनेर भक्तिका आचार्यहरूको

भनाइ पाइन्छ । त्यसैकारणले नै भक्तिको साम्राज्य रासमण्डलमा भगवान् श्रीकृष्ण बाहेक अरू सबै स्त्रीहरूमात्रै थिए भनिएको हो । ब्रह्मवैवर्तपुराणमा वृन्दावनको रासक्रीडाको क्षेत्रफल ३३ वन र उपवन भएको पनि वर्णन गरिएको छ। रासक्रीडाको समयमा भगवान् श्रीकृष्ण नित्यनिवृत्तकुञ्ज र सेवाकुञ्जहरूमा राधासँग बस्नुहुन्छ भनेर वर्णन गरिएको छ। त्यस प्रकारका दिव्य कुञ्ज, लताकुञ्ज, निभृत (एकान्त) निकुञ्ज र निकुञ्जहरूसमेत गरेर असङ्ख्य भएको कुरा पनि श्रीब्रह्मवैवर्त पुराणमा उल्लेख भएको पाइन्छ। रासक्रीडाको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा श्रीव्यासले अरू पुराणहरूमाभन्दा फरकरूपमा यस पुराणमा वर्णन गर्नुभएको देखिन्छ । ब्रह्मवैवर्तपुराणको कृष्णजन्मखण्डको २८ औँ अध्यायमा श्रीराधाजी र गोपाङ्गनाहरूका साथमा भगवान् श्रीकृष्णबाट भएको क्रीडा वात्स्यायनको कामसूत्रमा वर्णन गरिएको भन्दा पनि विशदरूपमा वर्णन भएको पाइन्छ। श्रीवेदव्यासले सो सम्बन्धमा निम्नअनुसार उल्लेख गर्नुभएको छ। जस्तै–

निरूपितं कामशास्त्रे चकारेशस्ततोऽधिकम् ।
क्रीडारम्भे च मध्ये च विरतौ कर्म योषिताम् ॥
– श्रीब्रह्मवैवर्तपुराण, कृष्णजन्मखण्ड, अध्याय २८।१४१

यहाँ उपर्युक्त कुराको धेरै चर्चा गर्दा प्रसङ्ग लामू हुने भएको हुँदा केवल जिज्ञासु पाठकहरूका लागि सङ्केतसम्म गरिएको हो । रासक्रीडाको वर्णन विष्णुपुराणमा निम्न अनुसार गरेको पाइन्छ । जस्तै–

ताभिः प्रसन्नचित्ताभिर्गोपिभिः सह सादरम् ।
ररास रासगोष्ठीभिरुदारचरितो हरिः ॥
रासमण्डलबन्धोऽपि कृष्णपार्श्वमनुज्झता ।
गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ॥

हस्तेन गृह्य चैकैकां गोपीनां रासमण्डले ।
चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥
ततः प्रववृते रासश्चलद्वलयनिस्वनः।
अनुयात शरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥

– श्रीविष्णुपुराण पञ्चमोंःश अध्याय १३।४८-५१

यसरी विष्णुपुराणमा पनि श्रीमद्भागवतमहापुराणमा जस्तै साहित्यिक शैलीमा शालीनतापूर्वक रासलीलाको वर्णन गरेको पाइन्छ । श्रीमद्भागवतमा रासक्रीडालाई 'सर्वाःशरत्काव्यकथा रसाश्रयाः' भनेर उल्लेख गरेजस्तै विष्णुपुराणमा पनि 'अनुयात शरत्काव्य गेयगीतिरनुक्रमात्' भनेर उस्तै शब्दावलि र भावसमेत समावेश गरिएको हुँदा अत्यन्त सरस र सुन्दर बन्न पुगेको छ। यसैगरी श्रीब्रह्मपुराणमा पनि रासक्रीडाको वर्णन गरेको पाइन्छ। जस्तै-

गोपीपरिवृतो रात्रीं शरच्चन्द्रमनोरमम् ।
मानयामास गोविन्दो रासारम्भरसोत्सुकः ॥
ततः प्रववृते रम्या चलद्वलयनिस्वनैः ।
अनुयात शरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥

(यो श्लोक विष्णुपुराणमा पनि छ। माथि उल्लेख गरिसकिएको छ।)

स तदा सह गोपीभी रराम मधुसूदनः ।
स वर्षकोटिप्रतिमः क्षणस्तेन विनाऽभवत् ॥
ता वार्यमाणाः पितृभिः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ रमयन्ति रतिप्रियाः ॥

(यो श्लोक हरिवंशपुराणमा पूर्णरूपमा र श्रीमद्भागवतमहापुराणमा भने आंशिकरूपमा पाइन्छ।

सोः पि कैशोरकवया मानयन्मधुसूदनः ।
रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः ॥

– श्रीविष्णु पुराण अध्याय ५।१३।५०

उक्त रासक्रीडा हेर्न देवताहरू आफ्ना पत्नीहरूसहित विमानमा चढेर गएको वर्णन पुराणहरूमा पाइन्छ। यसैगरी संस्कृतसाहित्यका विभिन्न काव्यकृतिहरूमा पनि कविहरूले रासक्रीडाको वर्णन अत्यन्त मनोरम ढङ्गले गर्नुभएको छ। तीमध्येमा संस्कृतसाहित्यका महाकवि जयदेवद्वारा रचित गीतगोविन्दकाव्यम् अत्यन्त सरस छ। भक्तिसाहित्य र सन्तसाहित्यमा पनि यसको वर्णन प्रशस्तरूपमा पाइन्छ। भारतका आधुनिका भाषाहरूमा पनि रासक्रीडाको प्रसङ्गलाई अत्यन्त प्राथमिकताका साथ स्थान दिइएको छ। अझ खास गरेर वैष्णवसन्तहरूले यसको खूब प्रचारप्रसार गर्नुभएको छ। भारतका मथुरावृन्दावन लगायतका धामहरूमा अझ खास गरेर व्रजभूमिमा रासलीलालाई अभिनयसहित अत्यन्त भक्तिका साथ प्रस्तुत गरिन्छ। व्रजभाषामा रासलीलाको वर्णन अत्यन्त सरसरूपमा गरेको पाइन्छ। रासलीला, होली र झूलामहोत्सवसमेत व्रजभूमिमा अत्यन्त उल्लासका साथ मनाउने गरिन्छ। यस परम्परालाई श्रीमद्भागवतमहापुराणका कथाकार, वाचक र प्रचारकहरूले पनि सरसरूपमा जीवन्त राख्नुभएको देखिन्छ। नेपाली भाषामा पनि यसको लेखन र अनुवाद कवि गुमानीकै पालादेखि भएको पाइन्छ। भगवान् श्रीकृष्णले दिव्य रासक्रीडामा आफैँ रस र अरू अनन्त रसका रूपमा पनि परिणत भएर गोपीहरूलाई रसास्वादन गराउनु भएको थियो। अनन्त रसहरूको पुञ्जीभूतस्वरूप नै रासलीला हो। जहाँ भगवान् श्रीकृष्णकी आह्लादिनी शक्ति राधा र अन्तरङ्गलीलानिजस्वरूपभूता असङ्ख्य गोपीहरू सम्मिलित थिए। यो रासलीला वास्तविकरूपमा परम रसको एक साकार विग्रह नै हो। यस परम रसको अनुभूति ता भगवान् श्रीकृष्णका प्रेयसी, सिद्धस्वरूपा, परमभक्तिमती गोपाङ्गनाहरूलाई मात्रै हुनसक्तछ। भगवान् श्रीकृष्णकी प्रथमपट्टमहिषी लक्ष्मीस्वरूपा स्वयं श्रीरुक्मिणीजीसमेतलाई पनि

यसको अनुभूति हुन सकेको थिएन भने सामान्य जीवलाई अनुभूति हुने त कुरै छोडौँ कल्पनासम्म पनि हुन सक्तैन । धेरै जन्मदेखिको तपस्या र सुकर्मको परिणामस्वरूप चीरहरणबाट भगवान्‌ले ती गोपीहरूको देहाध्यास र अन्तःकरणमा अनन्त जन्मदेखि सञ्चित भएर रहेको वासनालाई पनि हटाइदिएपछिमात्रै तिनीहरूले दिव्य रासलीलामा सम्मिलित हुने सुअवसर पाएका थिए । वास्तवमा रासलीला कुनै मानवीय लीला होइन । भगवान्‌ले आफ्नी निजी अन्तरङ्गा शक्ति योगमाया (राधा) लाई आदेश दिएर रारलीलाका निमित्त सम्पूर्ण दिव्य सामग्री र अलौकिक गोपीहरूको समेत सिर्जना गर्नुभएको थियो । त्यहाँ कुनै पनि वस्तु लौकिक थिएनन् । सबै वस्तुहरू लोकोत्तर नै थिए । 'स ऐक्षत एकोऽहं बहु स्याम्' भनेर अनन्तकोटि ब्रह्माण्डको रचना गरेर 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविसतु' गर्नुहुने परब्रह्मपरमात्माले मायाद्वारा सम्पूर्ण संसारलाई नचाउनुभएको छ भने उहाँका लागि वृन्दावनमा रासमण्डलको रचना गरेर केही गोपीहरूको सिर्जना गरी नचाउनु कुनै ठूलो कुरा होइन । वास्तवमा सच्चिदानन्दघन सर्वान्तर्यामी प्रेमरसरूप, रसावतार भगवान् श्रीकृष्णले आफ्नै ह्लादिनी शक्तिस्वरूपा र आफ्नै प्रतिबिम्बरूपा गोपीहरूसँग आत्मक्रीडा गर्नुभएको हो । पूर्णसनातनब्रह्म रसस्वरूप रसराज रसिकशेखर रसपरब्रह्म अखिलरसामृत भगवान् श्रीकृष्णको यो चिदानन्द रसमयी दिव्य क्रीडाको नाम नै रास हो" भनेर हनुमानप्रसाद पोद्दारले आफ्नो भाव व्यक्त गर्नुभएको छ। आप्तकाम, आत्माराम र आत्मकाम भगवान् श्रीकृष्णले आफ्नै प्रतिबिम्बस्वरूपा गोपीहरूसँग खेल्नुभएको हो । सो कुरा रासपञ्चाध्यायीभित्र भएका 'आत्मारामोःप्यरीरमत् (भा.१०२९।४२)' रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः (भा.१०।३३।१७)' आदि श्लोकहरूबाट थाहा हुन्छ । श्रीमद्भागवतमहापुराणको १३औँ

अध्यायमा ब्रह्माजीले भगवान् श्रीकृष्णका बाछा र साथीहरू समेत अपहरण गरेपछि भगवान् श्रीकृष्णले एक वर्षसम्म बाछा, साथी र तीसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सामग्री आफैँ हुनु भएर लीला गर्नुभएको थियो। सो कुरा निम्नअनुसार वर्णन गरेको पाइन्छ। जस्तै–

यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत् कराङ्घ्र्यादिकम्
यावद् यष्टिविषाणवेणुदलशिग् यावद् विभूषाम्बरम् ।
यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद् विहारादिकम्
सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥
स्वयमात्माऽऽत्मगोवत्सान् प्रतिवार्यात्मवत्सपैः ।
क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद् व्रजम् ॥

– श्रीमद्भागवत १०।१३।१९-२०

त्यसरी सम्पूर्ण आफैँ हुनसक्ने सर्वसमर्थ भगवान् श्रीकृष्णले उक्त रासक्रीडाका लागि केही गोपीहरूको सिर्जना गरेर खेल्नसक्नु कुनै ठूलो कुरो होइन । यो सम्पूर्ण चराचर सृष्टि नै भगवान्‌को केवल आत्मक्रीडामात्र हो। यही कुरा ब्रह्मसूत्रमा लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्, (२।१।११।२३) भनेर श्रीवेदव्यासले उल्लेख गर्नुभएको छ । 'तु' भनेको परब्रह्मले यो संसारको रचना गर्नु, 'लोकवत्' भनेको संसारमा मुक्त अर्थात् आप्तकाम पुरुषहरूले जस्तै 'लीला कैवल्यम्' केवल लीलामात्र गर्नु हो। यसको भाष्यमा आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले यस्तो लेख्नुभएको छ । जस्तै– तु शब्देन आक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति । एवमीश्वरस्यप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्र-योजनान्तरं स्वभावदेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयम्। अपरिमित शक्तित्वात्।

'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् एतमेव प्रव्राजिनो

लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' भन्ने श्रुतिवाक्य अनुसार आफ्ना घरबार सारा तुरुन्तातुरुन्तै परित्याग गरेर महाभावमा पुगिसकेका जीवात्मारूपी सिद्धा गोपीहरू ब्रह्मरूपी परमात्मासँग एकाकार हुनका लागि रातारात वृन्दावन पुगेका थिए। यही नै रासलीलाको तात्त्विक अर्थ हो। यस्ता नित्यसिद्धा गोपीहरू परब्रह्म श्रीकृष्णमा एकाकार हुन गएका थिए भने उनीहरूले भगवान् श्रीकृष्णलाई जारभावका रूपमा अथवा औपपत्यका रूपमा लिएका थिए भन्नु हामीहरूले आफ्नू अज्ञानताको प्रदर्शन गर्नुमात्रै हो । 'रासलीलाका सन्दर्भमा प्रयोग भएका काम, रति आदि शब्दहरूमध्ये काम शब्दको अर्थ भगवान् श्रीकृष्णप्रति गोपीहरूले व्यक्त गरेको प्रेम शब्दको पर्यायवाची शब्द हो भने रति भनेको भगवान् श्रीकृष्णको आत्मरमण अथवा उहाँको दिव्य क्रीडा जनाउने शब्द हो' भनेर पनि ज्ञानी भक्तहरूले अर्थ लगाएको पाइन्छ । रासलीलामा सम्मिलित भएका गोपीहरू धेरै तहका र धेरै थरीका थिए भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिसकिएकै छ। एकथरी सखीभाव भएका र गोलोकबाट आएका श्रीकृष्णको माहात्म्यसमेत बुझेका गोपीहरू थिए भने अर्काथरी समर्थारतियुक्त गोपीहरू पनि थिए । ती दुवैथरी गोपीहरू निष्कामभाव राखेर श्रीकृष्णप्रति नै सम्पूर्णरूपमा समर्पित भएर प्रेम गर्दथे। यिनै उच्च महाभावमा पुगेका गोपीहरूका पाउको धूलो पाउन श्रुति र ब्रह्माजी लगायतका देवताहरू पनि सधैँ लालायित रहन्छन् । यसै कुरालाई उद्धवजीले श्रीमद्भागवतमहापुराणको ४७ औँ अध्यायको ६१ औँ श्लोकमा व्यक्त गर्नुभएको छ। जस्तै–

आसामहो चरणरेजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथञ्च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम्॥

गोपीहरूको श्रीकृष्णप्रतिको प्रेम अपरिमित प्रेमानन्दको अभिव्यक्ति थियो । आफूले आनन्द नचाहेर भगवान्लाई नै सधैँ

आनन्द भइरहोस् भन्ने भाव उच्च महाभावमा पुगेका ती गोपीहरूमा मात्र विद्यमान हुनसक्तछ । केही गोपीहरू अन्यपरा र अरू केही अनन्यपरा पनि थिए । यी दुवैथरी गोपीहरू श्रुतिरूपा गोपीहरू थिए । वास्तवमा गोपीहरूले श्रीकृष्णसँग गरेको प्रेम कसैले पनि बुझ्न नसक्ने अनिर्वचनीय प्रेम थियो । एकथरी गोपीहरू मौका पर्ने बित्तिकै श्रीकृष्णलाई भेट्न चाहन्थे भने अर्काथरी मुग्धा गोपीहरू भने श्रीकृष्णसँग अत्यन्त प्रेम गर्दथे तर भेट्न जाँदैनथे । तिनीहरूलाई भेट्न भगवान् श्रीकृष्ण स्वयं नै जानुहुन्थ्यो । भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना प्रेयसी गोपीहरूको प्रशंसा गर्दै भन्नुभएको छ । जस्तै–

ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्त दैहिकाः ।
मामेव दयितं प्रेष्ठमात्मानं मनसा गताः ॥

– श्रीमद्भागवत १०।४६।४

अर्थात्, 'ती गोपीहरूले ममा नै मन अर्पण गरेका थिए, ममा नै प्राणसमेत अर्पण गरेका थिए र मेरै लागि नै आफ्नू शरीरलाई समेत बिर्सिएका थिए । मलाई नै आफ्नू सबैभन्दा प्रिय ठानेर तिनीहरू ममा नै एकाकार भएका थिए ।' ती गोपीहरू गोलोकबाट आएका समर्थारतियुक्ता गोपीहरू थिए । सबभन्दा ठूलो भाव माधुर्य भाव हो । ती गोपीहरू माधुर्यभावका प्रतिमूर्ति थिए । यस सम्बन्धमा देवर्षि श्रीनारदजीले आफ्नू भक्तिसूत्रमा 'यथा व्रजगोपिकानाम्' भनेर ती गोपीहरूको उदाहरण दिनुभएको छ । श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धमा भगवान् श्रीकृष्णको निरोधलीलाको वर्णन गरिएको छ । रासपञ्चाध्यायी दशस्कन्धको केन्द्रबिन्दु भएको हुँदा भगवान् श्रीकृष्णको रासक्रीडा नै निरोधलीलाको चरमस्थिति हो भनिन्छ । यसलाई प्राप्त गर्ने भक्तिमती गोपीहरू नै चरम अवस्थामा पुगेका मुक्तात्माहरू थिए ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा श्रीव्यासजीको रचनाचातुर्य, शब्दविन्यास, अलङ्कारयोजना, रससञ्चार, विषयसंयोजन, कथानक,

शिल्पविधान आदि सम्पूर्ण कुराहरू वर्णनातीत छन् । यस अनुपम ग्रन्थभित्र काव्यका समस्त गुणहरू ठसाठस भरिभराउ भएर रहेकाछन् । मधुराधिपति भगवान् श्रीकृष्ण यस ग्रन्थ (काव्य) का नायक हुनुभएको हुँदा उहाँलाई 'मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्' भनेर भनिएको छ । समस्त श्रीमद्भागवतमहापुराण नै रससागर हो । यसै कारण नै 'माधुर्यभावो हि रसः समग्रः' भनेर भनिन्छ । रसज्ञहरूका दृष्टिले श्रीमद्भागवतमा शृङ्गाररस भए तापनि यसलाई विरहकाव्यको रूपमा हेरिएको छ । केही विद्वान्हरूले यस पुराणमा वात्सल्यरस नै प्रधानरस भएको बताउनु भएको छ । यस पुराणको कलापक्ष अत्यन्त परिपुष्ट छ र भावपक्ष पनि उत्कर्षमय छ । शब्दसंयोजन, छन्दविधान, प्रतीक तथा बिम्बसंयोजनसमेत सबै पक्षहरू अद्भुतरूपमा मनोहारी देखिएका छन् । वर्णविन्यासका दृष्टिकोणले यो महापुराण अनुपम देखिन्छ । अब श्रीमद्भागवतमा विद्यमान काव्यात्मकताको सङ्क्षिप्त विवेचना गरिन्छ ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा वर्णित रासक्रीडालाई अत्यन्त शिष्ट र साहित्यिक भाषाका श्रीवेदव्यासले प्रस्तुत गर्नुभएको छ । सुमधुर, सरस तथा प्राञ्जल भाषामा लेखिएको जस्तोसुकै कठिन विषय भए पनि सामान्य व्यक्तिले पनि सुगमताका साथ बुझ्न सक्ने हुन्छ । त्यसरी बुझेको विषय सुपाच्य र स्वीकार्य हुनसक्नेहुँदा यस रासलीलाभित्र परेका भक्ति र ज्ञानका प्रसङ्गहरूलाई श्रीवेदव्यासले सुन्दर काव्यात्मक शैलीको माध्यमबाट प्रस्तुत गरेर सबैका लागि ग्रहणीय बनाउनु भएको छ । यही नै यसको विशेषता हो । काव्य र काव्यात्मक शैलीका सम्बन्धमा जिज्ञासु पाठकहरूमा जिज्ञासा उत्पन्न हुनसक्ने भएकाले केही चर्चा गरिन्छ । काव्य भनेको के हो ? र यसको स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्ने कुराको सामान्य विवेचना गर्नु प्रासङ्गिक ठान्दछु । काव्यको आत्मा र काव्यको स्वरूपको बारेमा

लक्षणशास्त्रहरूमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न विचारहरू व्यक्त गर्नुभएको छ । ती सबै विचारहरूलाई केलाउनेतर्फ नलागेर यस प्रसङ्गमा साहित्यदर्पणमा विश्वनाथ कविराजले व्यक्त गर्नुभएको काव्यको स्वरूप र त्यससँग सम्बन्धित प्रासङ्गिक कुराहरूमा मात्रै सीमित हुनु सान्दर्भिक हुने देख्तछु। साहित्यदर्पणमा 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' अर्थात्, रसात्मक वाक्यलाई नै काव्य भनिन्छ भनेर उल्लेख गरिएको छ। यहाँ रसात्मक पदको अर्थ रस नै जहाँ सबैभन्दा प्रधान हुन्छ र जुनविना काव्यको रचना हुनसक्तैन त्यसै वाक्यलाई लिनुपर्छ। यहाँ रस भन्नाले 'रस्यते इति रसः' भनेर लिइएको छ। अझै रसका बारेमा केही विशदरूपमा लिनु पर्दा रस भन्नाले सहृदय पुरुषहरूका अन्तःकरणमा रहेका वासनारूप रति आदि स्थायी भावव नै विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावहरूका माध्यमद्वारा अभिव्यक्त भएर रसका स्वरूपमा परिणत हुनु हो । काव्य सुन्दा वा नाटक हेर्दा आलम्बन र उद्दीपन विभावहरू मुख्यरूपमा रहन्छन् । भ्रूविक्षेप र कटाक्ष आदि अनुभाव हो र निर्वेद, ग्लानि आदिलाई सञ्चारी भाव भनिन्छ । यिनीहरूको माध्यमद्वारा अभिव्यक्त भएर सहृदय श्रोता वा पाठकका अन्तःकरणमा रहेको वासना, रति आदि स्थायी भावहरू जस्तै, शृङ्गार, हास्य र करुण आदि रसका रूपमा परिणत हुन्छन्। रति आदि स्थायी भावका उद्बोधकलाई नै विभाव भनिन्छ । विभावका आलम्बन र उद्दीपन गरेर दुई भेदहरू पाइन्छन् । आलम्बन विभाव भन्नाले काव्यको मूल पात्र अर्थात्, नायकलाई लिइन्छ। उद्दीपन विभाव भन्नाले रति आदि स्थायी भावलाई उद्दीप्त गराउने वस्तुहरूलाई लिइन्छ । शृङ्गाररसमा रतिलाई उद्दीप्त गराउने एकान्तस्थल, वन, उपवन, जूनेली रात, भमरा आदिलाई लिइन्छ।

रस स्थायी भावका आधारमा नौ प्रकारका हुन्छन्। ती रसहरू शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र , वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भूत र शान्त

हुन् । साहित्यदर्पणमा वात्सल्यलाई पनि १० औँ रसका रूपमा लिएको देखिन्छ । काव्यमा भने धेरैजसो यिनै ९ रसहरूकै बारेमा वर्णन गरेको पाइन्छ । आजको यो प्रसङ्ग शृङ्गाररसको नै भएको हुँदा यसतर्फ नै सीमित हुन चाहन्छु ।

शृङ्गाररसमा रति अन्त्यसम्म अविच्छिन्नरूपले रहने भएको हुँदा नै रतिलाई स्थायी भाव भनिएको हो । यसमा हास्यरस बीचबीचमा देखा पर्ने र हराउने भएकाले यसलाई सञ्चारी भाव भनिन्छ । शृङ्गाररसका विप्रलम्भ र सम्भोग गरेर दुई भेद छन् । जहाँ अनुराग र प्रेम उत्कटरूपमा रहन्छन् तर प्रियसमागम भने हुनसक्तैन, त्यसलाई विप्रलम्भ अथवा विप्रयोगशृङ्गार भनिन्छ । यो विप्रलम्भशृङ्गार पूर्वराग, मान, प्रवास र करुणासमेत गरेर ४ प्रकारको हुन्छ । धेरै समयको बिछोडपछि प्रेमी र प्रेमीकाको भेटघाट, दर्शन, स्पर्शन आदि हुनुलाई सम्भोगशृङ्गार भनिन्छ । यसम सङ्केत, अभिसार, ऋतुको वर्णन, चन्द्रमाको वर्णन, नायक र नायिकाको बातचित, हाँसखेल, जलविहार, वनविहार, रात्रीक्रीडा, चन्दनादिलेपन, भूषणधारण आदि पर्दछन् । विप्रलम्भशृङ्गारविना सम्भोगशृङ्गार परिपुष्ट नहुनेहुँदा बीचमा प्रेमी र प्रेमिकाको वियोग पनि देखाइन्छ । “न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।” भनेर काव्यशास्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । कोरा कपडामा राम्रो रङ नचढ्नेहुँदा कलाकारले रङ भर्नु अघि क्यान्भास वा कपडामा अर्कै रङ लगाएर पक्का पारेपछिमात्रै चित्रकारले चित्र लेख्तछ वा कलाकारले रङ भर्दछ । त्यसो गर्दा रङ वा चित्रले स्थायित्व पाउँछ । काव्यको भाषामा त्यसलाई कषायित गर्ने भनिन्छ । त्यसै गरी सम्भोगशृङ्गारमा पुग्नुभन्दा पहिले विप्रलम्भशृङ्गार स्थायी र परिपुष्ट हुन्छ । मान, ईर्ष्या र प्रवासादिजन्य वियोगको पछिबाटमात्रै सम्भोगशृङ्गारमा विशेष चमक आउँछ । यसलाई पूर्वराग पनि भनिन्छ । यसको उदाहरणकारूपमा

प्रकृत रासक्रीडालाई नै लिन सकिन्छ । यही कुरा भगवान् श्रीकृष्ण अन्तर्धान भएर फेरि प्रकट भएपछि उहाँले गोपीहरूलाई भन्नुभएको कुराबाट थाहा हुन्छ । जस्तै-

एवं मदर्थोज्झितलोकवेद स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबला: ।
मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत् प्रियं प्रिया: ॥
– श्रीमद्भागवत १०।३२।२१

यसरी काव्यमा वर्णित शृङ्गाररसको सङ्क्षिप्तरूपमा सङ्केत गरिसकेपछि यी लक्षणअनुसार श्रीमद्भागवतमहापुराणको दशमस्कन्धको २९ औँ अध्यायदेखि ३३ औँ अध्यायसम्म वर्णन गरिएको रासक्रीडाको आद्योपान्त सम्पूर्ण वर्णन काव्यशास्त्रको सिद्धान्त अनुसार भएको पाइन्छ । अत्यन्त सरस, प्राञ्जल, सुन्दर तथा शालीन उच्च साहित्यिक भाषामा वर्णन गरिएको यो रासक्रीडा अत्यन्त मनोहारी हुनगएको छ । भगवान् श्रीकृष्णको वंशीध्वनि अथवा चिन्मय ब्रह्मनादको सङ्केत पाएर रातको बीचमा कसैलाई थाहै नदिई सुटुक्क एक्लाएक्लै आफ्ना प्रेमी भगवान् श्रीकृष्णलाई भेट्न वृन्दावनमा गोपीहरूले जानुलाई काव्यको भाषामा अभिसार भनिन्छ। गोपीहरूको त्यो अभिसार काव्यको सिद्धान्त अनुसार मुग्धा नायिकाको अभिसारभित्र पर्ने मर्यादित अभिसार हो । त्यसरी मर्यादितरूपमा गोपीहरू आफ्ना प्रेमी भगवान् श्रीकृष्णलाई भेट्न जाँदा शरद्ऋतुको शुक्लपक्षको पूर्णिमाको रात थियो । चन्द्रमाको ज्योत्स्नाले सारा वृन्दावन जाज्ज्वल्यमान हुनु, फूलहरू फुलेर ढकमक्क हुनु, फूलको वासना चलिरहेको हुनु र फूलमा भमराहरू गुञ्जायमान गरेर घुमिरहेका हुनुसमेत यी सबै उद्दीपन विभावमा पर्दछन् । वृन्दावनमा पुगेपछि आफ्ना प्रेयसी गोपीहरूलाई प्रेमी भगवान् श्रीकृष्णले स्वागत गर्नु, भगवान् श्रीकृष्ण र गोपीहरूका बीचमा बातचित हुनु, नारीधर्मका बारेमा शास्त्रार्थ हुनु, प्रेमी प्रेमीकाका बीचमा दिव्य रासक्रीडाको

प्रसङ्ग शुरु हुनु, गोपीहरूमा सौभगमद चढ्नु, मान खोज्नु, घमण्ड चढ्नु आदि कुराहरू काव्यशास्त्र अनुसार विप्रलम्भशृङ्गारका लागि आवश्यक देखिन्छन् । विप्रलम्भशृङ्गारको अभावमा सम्भोगशृङ्गार परिपुष्ट नहुनेहुँदा विप्रलम्भशृङ्गारको वर्णनपछि सम्भोगशृङ्गारको वर्णन गर्न श्रीवेदव्यासले त्यसरी रासलीलाको उपक्रमको शुरुमा नै गोपीहरूमा चढेको सौभगमदको निहुँ पारेर प्रशमाय र प्रसादायका लागि भगवान् श्रीकृष्ण अन्तर्धान हुनुभएको प्रसङ्ग देखाउनु भएको छ । त्यस प्रकारको विप्रलम्भशृङ्गारको वर्णन रासक्रीडाको शुरुमा नदेखाइएको भए उनीहरूको अन्तःकरणरूपी पट कषायित हुने थिएन र कषायित नभएको भए रासक्रीडामा वर्णित सम्भोगशृङ्गार त्यति उत्कर्षमा पुग्ने पनि थिएन । विप्रलम्भशृङ्गारबाट खारिएको गोपीहरूको स्वच्छ तथा निर्मल अन्तःकरणमा भगवान् श्रीकृष्णको प्रेमाभक्तिको छाप अत्यन्त उच्चश्रेणीको भएर लागेको देखिन्छ ।

विप्रलम्भशृङ्गाररसको वर्णन रासपञ्चाध्यायीभित्र अत्यन्त उच्चस्तरको परिष्कृत साहित्यिक भाषामा श्रीवेदव्यासले गर्नुभएको पाइन्छ । आफ्नै बीचबाट अन्तर्धान भएर हराएका आफ्ना प्रेमी भगवान् श्रीकृष्णको खोजी गर्न ती गोपीहरू वृन्दावनभित्र पसेका थिए । वृन्दावनभित्र भगवान् श्रीकृष्णलाई खोज्ने क्रममा वनका वृक्ष, लहरा, र झारपातहरूसँग पनि उनीहरूले प्रश्न गरेका थिए । उनीहरूले श्रीकृष्णका लीलाहरूको अभिनय गर्नुका साथै विरहगीत पनि गाएका थिए । गोपीहरूका ती सबै चेष्टाहरू विप्रलम्भशृङ्गारलाई परिपुष्ट गर्ने क्रियाकलापहरू हुन् । त्यसपछि भगवान् श्रीकृष्ण प्रकट हुनु, गोपीहरूले स्वागत गर्नु, ठुस्किनु, नानाथरीका कूट प्रश्नहरू गर्नु पनि विप्रलम्भशृङ्गारपछि सम्भोगशृङ्गारलाई सुदृढ बनाउन दर्शाइएका कुराहरू हुन् । बीचमा हराएर फेरि भगवान् श्रीकृष्ण भेटिनुभएपछि गोपीहरूमा बढेको भगवान् श्रीकृष्णप्रतिको अत्युत्कट

प्रेम र भक्तिको अलौकिकभाव, स्थिति र परिणति नै दिव्य रासक्रीडा हो । परस्पर अङ्कमाल गर्नु, श्रीकृष्णले चबाएको जुठो पान खानु, नखक्षत गर्नु, नानाथरीका क्रीडा गर्नु, नृत्य गर्नु, गीत गाउनु, वनविहार गर्नु, जलविहार गर्नु आदि धेरै थरीका क्रीडाहरू गरेको देखाउनु काव्यशास्त्रमा बताइए अनुसार विप्रलम्भशृङ्गारपछि देखाइने यी सबै सम्भोगशृङ्गाररसका अङ्गहरू हुन् । शृङ्गाररसका सहयोगी रसका रूपका शान्त, करुण र हास्य रसलाई समेत यहाँ लिएको देखिन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार रासपञ्चाध्यायीभित्र प्रयुक्त शृङ्गाररसको सङ्क्षिप्त चर्चा गरियो । रासपञ्चाध्यायीमा शृङ्गाररसको वर्णन गोपीहरूमा भएको भगवान् श्रीकृष्णप्रतिको भक्तिलाई परिपुष्ट पार्न नै गरिएको देखिन्छ । अन्यथा गोपीहरूको भक्ति कुन स्तरको थियो सो कसैलाई पनि थाहा हुने थिएन । त्यसै कारण नै अहैतुकी तथा निष्काम भक्तिको जगत्मा गोपीहरूको स्थान सर्वोत्कृष्ट भएको देखिन्छ । श्रीशङ्कर, श्रीब्रह्मा, श्रीइन्द्रादि देवताहरूदेखि लिएर देवर्षि श्रीनारदले पनि गोपीहरूको पराभक्तिको प्रशंसा गर्नुभएको छ । देवर्षि श्रीनारदले आफ्नू भक्तिसूत्रमा 'यथा व्रजगोपिकानाम्' भनेर भक्तिको उच्च कक्षामा पुगेका गोपीहरूको उदाहरण नै दिनुभएको छ । ज्ञानी उद्धवले पनि श्रीमद्भागवतमहापुराणमा त्यसैगरी मुक्तकण्ठले भक्तिमती गोपीहरूको प्रशंसा गर्नुभएको छ । रासपञ्चाध्यायीभित्र भक्तिको उच्च तहको स्थान छ भने ज्ञानको पनि त्यसै प्रकारको उच्चस्थान छ । भक्तिको परिपाकबाट अन्तःकरण शुद्ध भएपछिमात्रै ज्ञानको उद्रेक हुनेहुँदा ज्ञानको अत्युच्च स्थान हुनु स्वाभाविकै हो । 'भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते' भन्ने उक्ति र 'ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः' भन्ने श्रुतिवाक्य अनुसार पनि भक्तिको पराकाष्ठापछिमात्रै ज्ञानको अधिकारी हुन सकिने कुरा रासपञ्चाध्यायीमा वर्णित गोपीहरूको स्थितिबाट थाहा हुन्छ । रस नै रास हो । 'रस भनेको उही परब्रह्म हो । जसलाई पाएर साधक

आनन्दी हुन्छ' भनेर उपनिषद्मा वर्णन गरेको पाइन्छ। एतावता रस नै रास हो, रस ब्रह्म हो र ब्रह्म प्राप्ति गरेपछिमात्र साधक मुक्त हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ। सारांशमा भन्ने हो भने रासक्रीडामा प्रयुक्त शृङ्गाररसबाट अन्तःकरण शुद्ध भएर महाभावमा पुगेका भक्तिमती सिद्धा गोपीहरू अन्त्यमा ज्ञानद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सफल भएका देखिन्छन्। यसरी जीव र ब्रह्मको एकता गराउनु नै यस रासक्रीडाको उद्देश्य भएको देखिन्छ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा वर्णित रासपञ्चाध्यायी साहित्य-विधाको सर्वोत्कृष्ट शृङ्गाररस, भक्तिविधाको पराभक्ति र अद्वैत वेदान्तविधाको ब्रह्मज्ञानको चरमावस्थाको पवित्र त्रिवेणी हो भन्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

काव्यका अभिन्न अङ्ग मानिने छन्द र अलङ्कारका दृष्टिले पनि रासपञ्चाध्यायी अति उत्कृष्ट देखिन्छ। यसमा अनुष्टुप्, वसन्ततिलका, उपजाति, इन्दिरा वा कनकमञ्जरी, मन्दाक्रान्ता जस्ता अत्यन्त प्रचलित र सुन्दर छन्दहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ। अलङ्कारहरूमा अर्थालङ्कारका रूपमा उपमा, रूपक, अतिशयोक्ति, उत्प्रेक्षा, व्याजस्तुति, व्याजोक्ति, गूढोक्तिसमेत देखापर्दछन् भने शब्दालङ्कारहरूमा वक्रोक्ति, अनुप्रास, यमक, श्लेष र अन्तरालापआदि अलङ्कारहरू परेका छन्। गुणमा प्रसाद गुण यस रासपञ्चाध्यायीका श्लोकहरूमा पाइन्छ।

अन्त्यमा भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूका बारेमा स्वयं भन्नुभएको छ। जस्तै-

तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण।
क्षणार्धवत्ताःपुनरङ्ग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥

ता नाविदन् मय्यनुसङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमतस्तथेदम्।
यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥

मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गात्सतसहस्रशः ॥

– श्रीमद्भागवत ११।१२।११-१३

उपर्युक्त अनुसार रासक्रीडाका बारेमा चर्चा गर्दा यसको अलौकिकता प्रष्ट थाहा हुन्छ । किनभने त्यो दिव्य रासक्रीडा त ब्रह्मसँग जीवको मिलनको चिन्मय क्रीडा थियो भन्ने बुझिन्छ । यसको व्याख्या गर्दा दूषित भावना राखेर व्याख्या गर्नुहुँदैन । त्यसो गरेमा ठूलो पाप लाग्ने कुरा शास्त्रहरूमा बताइएको छ। भक्तिशास्त्रको भाषामा यसैलाई नामापराध भनिन्छ । यो नामापराध कहिल्यै पनि नपखालिने महाअपराध हो । यसले जीवलाई जन्मजन्मान्तरसम्म अधोगतिमा लगी नै रहन्छ भन्ने कुरा पनि भक्तिशास्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । अन्त्यमा –

रास हो ब्रह्मका साथ जीवको दिव्य सङ्गम ।
रास हो रससद्ब्रह्म अरू सम्पूर्ण हुन् भ्रम ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

मिति : २०६४ साल श्रीकृष्णजन्माष्टमी

निवेदक –
शरत्कुमार भट्टराई

मणिरत्नमालाप्रश्नोत्तरीको भूमिका

यो मणिरत्नमालाप्रश्नोत्तरी जगद्गुरु आद्य श्रीशङ्कराचार्यद्वारा रचित अमूल्य ग्रन्थ हो । उपजाति छन्दमा लेखिएको यस मणिरत्नमालाप्रश्नोत्तरीमा अत्यन्त सुन्दर र प्रसादगुणले युक्त जम्मा ३२ ओटा श्लोकहरू छन् । यसको अनुवाद आदिकवि श्रीभानुभक्त आचार्यले प्रश्नोत्तरमालाका नामबाट धेरै अघि गर्नुभएको थियो । मैले सानै उमेरमा त्यो अमूल्य रत्नको उच्चारण मेरी गुरुआमा बालकुमारीज्यूबाट सुनेको थिएँ । त्यसले मेरो बालमस्तिष्कमा ठूलो प्रभाव पारेको थियो ।

उपर्युक्त कुरा धेरै अघिको हो । म काठमाडौँ पढ्न आएपछि त्यो मणिलाई मैले बिर्सिसकेको थिएँ । यसलाई धेरै रसिक विद्वान् हरूले अनुवाद गरेर जिज्ञासु पाठक समक्ष पुऱ्याउँदै गएका छन् । यसैक्रममा एक वर्ष अघि मेरा मित्र हेमराज ज्ञवालीले अनुवाद गरेर गीता समुदय प्रकाशन संस्थाद्वारा लोकार्पण गराउनुभएको थियो । त्यसले मलाई बाल्यकालमा गुरुआमाबाट सुनेको प्रश्नोत्तरीको पुनः स्मरण गराएको छ ।

श्री १००८ डा.स्वामी रामानन्द गिरिज्यूको प्रवचन श्रवण गर्ने क्रममा मलाई उहाँले आद्य शङ्कराचार्य विरचित मणिरत्नमाला-प्रश्नोत्तरीको समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद गर्न भन्नुभएको थियो । सो अनुसार मैले यसको यथाशक्ति र यथामति अनुवाद गरेर स्वामीज्यूमा समर्पण गरेको छु ।

योभन्दा अघि भक्ति र ज्ञान, रासपञ्चाध्यायी, अन्य फुटकर श्लोकहरू, कालियदमन समेत भागवतका केही श्लोकहरू, उपनिषद्का केही मन्त्रहरू, पञ्चदशीका केही श्लोकहरू र स्वामी

मधुसूदन सरस्वतीप्रणीत केही श्लोकहरूको पनि समछन्दमा अनुवाद गरेर मैले प्रकाशन गरिसकेको छु । त्यही कुरा थाहा पाएर होला सायद स्वामीज्यूले मणिरत्नमालाप्रश्नोत्तरीको अनुवाद गर्न मलाई अह्राउनुभएको हुनसक्तछ भन्ने सम्झेर मैले तुरुन्तै उहाँको भनाइ मानेर अनुवाद गरी प्रकाशित गरेको हुँ । प्रेरणाका र शुभाशीर्वादका लागि स्वामीज्यूमा म हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पये । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

श्रीकृष्णाय वयन्नुमको भूमिका

आफ्नै कृतिका बारेमा आफ्ना भनाइ मैले राखेको यो २८ औँ पटक भएछ । समीक्षात्मक कृतिबाट मैले २०२६ सालबाट शुरु गरेको ग्रन्थ लेखन र प्रकाशनको काम आज २०६९ सालमा आइपुग्दा ४३ वर्ष भएछ । यस अन्तरालमा मैले आफ्नू व्यस्तताका बीचमा समय निकालेर समीक्षा, काव्य, गीतिकाव्य, कवितासङ्ग्रह, अनुवाद, भक्ति, ज्ञान र अद्वैत दर्शन लगायतका २८ ओटा ग्रन्थहरू लेखेर प्रकाशन गरिसकेको छु । त्यसैकारण नै मैले आजसम्मका २८ प्रकारका भूमिका लेखिसकेको छु । वस्तुतः लेख्तालेख्तै मैले लेख्नुपर्ने कुरा नै समाप्त भएजस्तो मलाई लागेको छ ।

यस कविता सङ्ग्रहमा २१ ओटा केही अनुदित र केही मौलिक कविताहरू समाविष्ट छन् । जसमा प्रायजसो श्रीमद्भागवतबाट केही महत्त्वपूर्ण श्लोकहरू लिएर समछन्दमा अनुवाद गरिएको छ । त्यसैगरेर केही कविताहरू उपनिषद्का मन्त्रहरूको सार लिएर, केही श्लोकहरू श्रीमधुसूदन सरस्वतीका श्लोकहरूको समछन्दमा अनुवाद गरेर, केही कविताहरू विभिन्न फुटकर श्लोकहरूको अनुवाद गरेर र केही मौलिक कविताहरू पनि समावेश गरेर यो सङ्ग्रह प्रकाशन गरिएको हो ।

केही वर्षदेखि लौकिक साहित्य, काव्य, कविता, अनुदित श्लोकहरू लेख्ने काम क्रमशः घटाउँदै लगेर हाल म अद्वैत वेदान्तका केही प्रकरण ग्रन्थहरूको सार र अरू केही ग्रन्थहरूको नेपालीमा अनुवाद गरेर प्रकाशन गर्ने काम गरिरहेको छु । लौकिक साहित्यको लेखन बिस्तारै छोडेर ज्ञान र भक्तिपरक ग्रन्थहरूको लेखनमा मैले हाल आफूलाई समर्पित गरेको छु । फलतः श्रीमद्भागवत महापुराण

भित्रका केही श्लोकहरूको समछन्दमा र केहीको विषमछन्दमा अनुवाद गरेर २०६३ सालमा ज्ञान र भक्ति, त्यसपछि २०६४ सालमा रासपञ्चाध्यायी, २०६५ सालमा ज्ञान र भक्तिपरक निबन्ध सङ्ग्रह ब्रह्मसाक्षात्कार, २०६९ सालमा परमसत्य नामक निबन्ध सङ्ग्रह र यो अनुदित कविता सङ्ग्रह श्रीकृष्णाय वयन्नुमः समेत पाठक समक्ष आउन सकेका हुन् । यो क्रम अगाडि पनि चल्दै जाने छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०६९ पुत्रदा एकादशी

विनीत–
शरत्कुमार भट्टराई

अन्तिम उपदेशको भूमिका

यस अन्तिम उपदेशमा परम उपदेश समेतका पाँच ओटा रचना समाविष्ट छन् । जसमा परम उपदेश, गूढ उपदेश, येन चेतयते विश्वम्, स्तुति र अन्तिम उपदेशसमेत छन् । मैले २०६३ सालमा नै भागवतको जडभरतरहूगणसंवादलाई समछन्दमा अनुवाद गरेर ज्ञान र भक्तिनामक ग्रन्थमा प्रकाशित गरेँ । भागवतमा आएका अद्वैतपरक प्रसङ्गमा यो मलाई मन पर्दछ । त्यसमा रहेका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अद्वैतवेदान्तपरक सिद्धान्तलाई कविताहरूको केवल समछन्दमा अनुवाद गरेर मात्रै जिज्ञासु पाठकहरूको जिज्ञासा शान्त गर्न पर्याप्त नहुने हो कि ! भन्ने मलाई यदाकदा लाग्दथ्यो । अहिले यस उमेरसम्ममा पनि मेरो ग्रन्थ लेख्ने जाँगर चलिरहेकोले यस संवादलाई पनि पुनः छोएँ र पद्यको समछन्दको अनुवादका साथै अन्वयार्थ, स्वामी श्रीधरको संस्कृतटीका र नेपालीमा सरल अर्थ पनि दिएको छु । प्रत्येक श्लोकमा आएको अद्वैतवेदान्तलाई परिपुष्ट गर्न उपनिषद्का सान्दर्भिक मन्त्रहरूलाई पनि भर्सक दिने प्रयास गरेको छु ।

पहिलो रचना परम उपदेश अत्यन्न पठनीय छ । दोस्रो गूढ उपदेश पढ्दा सामान्य जस्तो लागे पनि नारदजीबाट अभिव्यक्त उपदेश अत्यन्त मननीय छ । तेस्रो 'येन चेतयते विश्वम्' झन् सारगर्भित अद्वैतसिद्धान्तका अर्थले आप्लावित देखिन्छ । चौथो स्तुति पनि उति नै महत्त्वपूर्ण लागेर मैले कलम चलाउने धृष्टता गरेको हुँ । पाचौँ 'अन्तिम उपदेशले पनि सबै जिज्ञासुहरूलाई सांसारिक माया र ममताबाट केही माथि उठ्ने प्रेरणा दिन्छ । यो अन्तिम उपदेश हामीहरू सबैका लागि अन्तिम उपदेश बन्न सके सबैको कल्याण हुने छ । अन्तिम बेलामा सय भाइ छोराहरूलाई अन्तिम उपदेश दिँदै चक्रवर्ती राजा श्रीऋषभदेवले भनेका थिए –

गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्
पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्या–
न्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥

ती ता हुँदैनन् गुरु बन्धु दारा ।
मातापिता वा स्वजनै सहारा ।
द्यौता हउन् वा पति हुन् अवश्य,
हुँदैन मृत्य जुबाट वश्य ॥

केही वर्षदेखि विहान स्वाध्याय गर्दा मैले नित्य पाठ गर्ने गरेका ग्रन्थहरूमा शुक्लयजुर्वेद, श्रीमद्भगवद्गीता र श्रीमद्भागवतमहापुराणसमेत पर्दछन् । त्यसरी पाठ गर्दा सबै ग्रन्थहरू म अर्थ बुझेर पाठ गर्ने गर्दछु । बुझ्न गारो परेमा भाष्य र टीका आदि पनि तुरुन्त नै त्यसै बखत हेरेर म स्पष्ट बुझ्न खोज्दछु । यसै क्रममा मलाई अत्यन्त मन परेका मन्त्र, श्लोक र सन्दर्भहरूको टिपोट गरेर म तिनलाई आफ्ना लेख र निबन्धहरूमा सन्दर्भ अनुरूप सन्निवेश गर्ने प्रयास गर्दछु । कहिलेकहीँ भने लामा सन्दर्भहरूलाई विविध प्रकारले नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर छुट्टै ग्रन्थका रूपमा पनि पाठकसमक्ष मैले प्रस्तुत गर्नेगरेको छु । त्यसैको परिणति नै यो अन्तिम उपदेश पनि हो । यो क्रम मैले 'ज्ञान र भक्ति २०६३' देखि नै शुरु गरेको हुँ र यो क्रम परमात्माको कृपा रहुञ्जेल चली नै रहने छ ।

अन्त्यमा यसको प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सबैमा सादर कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । धन्यवाद । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०७० वैशाख १३ गते

विनीत–
शरत्कुमार भट्टराई

अजातवादको भूमिका

अद्वैत वेदान्तको अध्ययनका सन्दर्भमा २०१८ सालमा लेखकले आदरणीय गुरु प्राध्यापक गोपालनिधि तिवारीज्यूबाट माण्डूक्योपनिषद् श्रवण गरेको थियो । परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि वेदान्तको श्रवण, मनन, निदिध्यासन गर्न छोडेर जीविकोपार्जनका लागि सरकारी सेवामा लेखक प्रविष्ट भयो । समयको तीन दशक लामु अवधिसम्म यतातिर सोच्ने अवकाशसम्म नपाएको लेखक सं. २०५० सालमा सरकारी सेवामा कार्यरत छँदाछँदै आफ्नू संस्कारअनुसार पुनः अद्वैतवेदान्तको श्रवण, मनन, निदिध्यासन र लेखनका साथै ब्रह्माभ्यासतर्फ प्रवृत्त हुन पुग्यो । तदुपरान्त यस दुई दशकको अन्तरालमा वेदान्तका गुरु, महात्मा, ज्ञानी संन्यासी र विद्वान्हरूबाट अद्वैतवेदान्तका गुह्य तथा महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरू सुन्ने र बुझ्ने अनुपम मौका लेखकले पायो । जसमा अद्वैतवेदान्तका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शास्त्रहरू माण्डूक्योपनिषद् र माण्डूक्यकारिका पनि पर्दछन् ।

माण्डूक्योपनिषद् १२ मन्त्रहरूमात्र भएको सङ्क्षिप्त उपनिषद् हो । यसको व्याख्याका रूपमा माण्डूक्यकारिका आएको देखिन्छ । जसमा आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यको प्राञ्जल तथा विशद भाष्यसमेत छ । यसबाट उपनिषद् र कारिकाको समेत महत्त्व थाहा हुन्छ । माण्डूक्योपनिषद् अथर्ववेदीय ब्राह्मणभागअन्तर्गत पर्दछ । माण्डूक्यकारिकाका लेखक गौडपादाचार्य श्रीशुकदेव स्वामीका शिष्य भएको भनाइ अद्वैतवेदान्तको [१]गुरूपरम्परामा पाइन्छ । उहाँका कारिकाहरू अद्वैतवेदान्तको परम्परामा अत्युत्तम मानिन्छन् र

---

१. व्यासं शुकं गौडपदम् । – माण्डूक्योपनिषद्को भूमिकाबाट

अरूहरूका लागि पनि आदरणीय देखिन्छन् । कारिकाहरू अत्यन्त उदात्त र मर्मस्पर्शी छन् । कविता र साहित्यका दृष्टिकोणले पनि यिनको ठूलो महत्त्व देखिन्छ । यी कारिकाहरू अद्वैतसिद्धान्तका आधारशिला मानिन्छन् । कारिकामा सङ्क्षेपमा साधन, सिद्धान्त, परमतनिराकरण र स्वमतप्रतिष्ठापन समेतको शास्त्रसम्मत र सयुक्तिक वर्णन पाइन्छ । यो ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षुका लागि अत्यन्त ग्रहणीय भएको कुरामा विद्वान्हरू एक मत देखिन्छन् ।

माण्डूक्यकारिकामा चारओटा प्रकरणहरू छन् । प्रथम आगमप्रकरणमा २९ कारिका, द्वितीय वैतथ्यप्रकरणमा ३८ कारिका, तेस्रो अद्वैतप्रकरणमा ४८ कारिका र चौथो अलातशान्तिप्रकरणमा १०० कारिका छन् । स्वरूपका दृष्टिकोणले स्वल्पकाय भए पनि सिद्धान्तका दृष्टिले यसको अत्यन्त ठूलो महत्त्व छ ।

प्रथम आगमप्रकरण हो । यसमा सम्पूर्ण माण्डूक्योपनिषद् र त्यसका व्याख्यात्मक कारिकाहरूका अतिरिक्त जगत् उत्पत्तिका धेरैथरी मतहरू देखाएर तिनको खण्डनसमेत गरिएको छ । अद्वैतसिद्धान्तअनुसार [२]पूर्णकाम भगवान्को सृष्टि गर्नुमा कुनै प्रयोजन छैन र यो चाहिँ उहाँको स्वभाव नै भएको हो भन्ने सिद्धान्त स्थापना कारिकामा गरिएको छ । त्यतिमात्रै होइन, यो जुन सृष्टिप्रपञ्च देखिन्छ त्यो वास्तविक नभएर भ्रमले देखा परेको भनिएको छ ।

अत्यन्तविश्लेषणात्मकरूपमामाण्डूक्योपनिषद्माओङ्कारकातीन मात्रा 'अ', 'उ' र 'म्' द्वारा स्थूल, सूक्ष्म र कारणशरीरका व्यष्टिअभिमानी विश्व, तैजस र प्राज्ञको वर्णन गरिएको छ, त्यसैगरेर समष्टिअभिमानी वैश्वानर, हिरण्यगर्भ र ईश्वरका साथ अभेदरूपमा पनि वर्णन गरिएको छ । यिनीहरूको अभिव्यक्तिका अवस्थाहरूको पनि वर्णन गरिएको छ । जसमा क्रमिकरूपमा जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्थाहरू पर्दछन् ।

२ देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा । – माण्डूक्यकारिका १।९

यिनीहरूका भोग स्थूल, सूक्ष्म र आनन्द क्रमैसँग हुन्छन् । यी सबैमा अनुस्यूत भएर चेतनतत्त्व रहेको छ । यही नै सबैको अधिष्ठान हो र यही साक्षी पनि हो । यसै साक्षीलाई उपनिषद्ले ओङ्कारको चतुर्थपाद अमात्र भनेको छ । यसैलाई तुरीय आत्माका रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तुरीय आत्मा नित्य, शुद्ध, आनन्दरूप, सर्वात्मा र सर्वसाक्षी हो । ऊ प्रकाशस्वरूप हो जसमा अन्यथाग्रहणरूप स्वप्न र तत्त्व अग्रहणरूप सुषुप्तिको सर्वथा अभाव छ । जुन समयमा [३]अनादि मायाद्वारा सुतेको जीव जागा हुन्छ त्यसै समयमा उसलाई अजन्मा, स्वप्न र निद्राबाट रहित यस अद्वैततत्त्वको बोध हुन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार आगमप्रकरणमा वस्तुको निर्देशन गरेर जीव र ब्रह्मको एकता र प्रपञ्चलाई मायामय भनेर प्रतिपादन गरिएको छ । दोस्रो वैतथ्यप्रकरणमा त्यसलाई युक्ति र उपपत्तिपूर्वक पुष्ट गरिएको छ । धेरैथरी युक्तिहरू दिएर सपनालाई मिथ्या भनेर सिद्ध गरिएको छ । यसैका आधारमा जाग्रत्कालीन दृश्यलाई पनि मिथ्या भनेर प्रतिपादन गरिएको छ । यसका साक्षीका रूपमा कुनै शाश्वत तथा अविनाशी चेतनतत्त्वको विद्यमानता हुनु आवश्यक छ, अन्यथा यो भनाइ कोरा कपोलकल्पना मात्र ठहरिने छ र अन्ततोगत्वा वैनाशिकको प्रलाप जस्तै ठहरिने छ । अतः यस्तो नभएर अद्वैत वेदान्तमा यो जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिसमेत सम्पूर्ण प्रपञ्च स्वयं प्रकाश आत्मा आफ्ना [४]मायाद्वारा स्वयं नै कल्पना गर्दछन् र उनै परमब्रह्म सबै सांसारिक प्रपञ्च र भेदलाई समेत जान्दछन् भन्दै गौडपादाचार्यले यही नै वेदान्तको निश्चय हो भन्नुभएको छ ।

---

३ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ – माण्डूक्यकारिका १।१६

४ कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ – माण्डूक्यकारिका २।१२

उपर्युक्त अनुसार यसमा प्रपञ्चको प्रतीति मायाकै कारण भएको भनेर प्रतिपादन गरिएको छ। यसै मायाबाट नै भेदको प्रतीति हुन्छ। मायाको परिचय दिँदै मायालाई न सत्, न असत्, न सदसत्, न भिन्न, न अभिन्न, न भिन्नाभिन्न, न सावयव, न निरवयव र न उभयरूप नै हो भनिएको छ। वास्तवमा आफ्नू निजी स्वरूपको विस्मृति माया हो भनिएको छ। स्वरूपज्ञान वा स्वस्वरूपानुभूतिबाट नै बहुरूपा मायाको निवृत्ति हुने कुरा पनि कारिकाको वैतथ्यप्रकरणमा आएको छ। किनभने मायामोहित जीवको ब्रह्मज्ञानद्वारा मायाको आवरण नासिन्छ र एउटै मात्र अखण्ड, शाश्वत तथा अद्वैत वस्तु ऊ आफूमात्रै अवशिष्ट रहन्छ।

यसमा प्राणात्मवाद, भूतात्मवाद, गुणात्मवाद, तत्त्वात्म-वाद, पादात्मवाद, विषयात्मवाद, लोकात्मवाद, देवात्मवाद, वेदात्मवाद, यज्ञात्मवाद आदि अनेकौँ मतवादहरूको उल्लेख गरिएको छ। अन्त्यमा यी सबै मतवादहरू मिथ्या र भ्रान्ति भन्दै [५]न प्रलय छ, न उत्पत्ति छ, न कोही बद्ध छ, न कोही साधक छ, न कोही मुमुक्षु छ, न कोही मुक्त छ भन्दै यही नै परमार्थ भएको कुरा बताइएको छ।

परमार्थतत्त्व एक, अखण्ड, चिद्घन वस्तुलाई छोडेर उत्पत्ति, प्रलय, बद्ध, साधक, मुमुक्षु, मुक्त आदि द्वैतप्रपञ्च नभएको हुँदा अरू सबै मिथ्या हुन्, मायाको विलासमात्र हो। वस्तुतः सांसारिक द्वैत जन्मेकै छैन। अतः देखिएको सबै मिथ्या हो भन्दै यस वैतथ्यप्रकरणमा युक्तिपूर्वक द्वैताभावको प्रतिपादन गरिएको छ। जुन कुरा आगम-प्रकरणमा शास्त्रप्रमाणबाट अद्वैतमात्र भएको कुरा उल्लेख गरिएको थियो। यसमा आगमप्रमाण र युक्तिसमेतबाट द्वैतवादी कृपण र अद्वैतवादी अकृपण भएको कुरा देखाउन खोजिएको छ। किनभने

---

५ न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ – माण्डूक्यकारिका २।३२

समभावमा स्थित अजाति अर्थात् अजन्मा वस्तु नै अकार्पण्य हो ।

वैतथ्यप्रकरणमा सारा प्रपञ्च मिथ्या र खरायोको सीङ जस्तै अत्यन्त असत् भन्न खोजिएको छ । वस्तुतः जुन वस्तु [६]आदि र अन्त्यमा हुँदैन अर्थात् भूतकालमा र भविष्यत्कालमा जुन असद्रूप हो त्यो वर्तमान कालमा देखिए पनि असत् नै हो । किनभने सांसारिक मायिक वस्तुहरू असत् भएर सत् जस्ता देखिएका हुन् ।

कारिकाको तेस्रो प्रकरण अद्वैतप्रकरण हो । यसमा अद्वय तत्त्वको प्रतिपादन गरिएको छ । श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदिको लामु ब्रह्माभ्यासबाट कालान्तरमा जब मुमुक्षुलाई आत्मतत्त्वको बोध हुन्छ त्यसपछि चित्त सङ्कल्परहित हुन्छ । त्यसपछि मन अमनस्क हुन्छ । उसले संसारको कुनै वस्तुको ग्रहण गर्दैन । त्यो अग्रह निरोधजनित नभएर बाहिरी ग्राह्य वस्तुका अभावका कारणले नै भएको हो । यसलाई शास्त्रले बह्माकाराकारित वृत्ति भनेको हो । यसैलाई [७]'अस्पर्शयोग' पनि भनिएको छ । अस्पर्शयोग भनेको निश्चय पनि योगीहरूलाई अत्यन्त मुस्किलले देखापर्दछ । अभयपदमा भय देख्ने योगीहरू यसबाट त्रस्त बन्दछन् । अद्वैत प्रकरणको अन्त्यमा गएर कुनै पनि [८]जीव उत्पन्न हुँदैन, किनभने उत्पन्न हुनुपर्ने कारण नै छैन । जुन अजन्मा ब्रह्ममा कुनै कुराको उत्पत्ति हुँदैन त्यही नै सर्वोत्तम सत्य हो भन्दै अद्वैतप्रकरणको उपसंहार गरिएको छ ।

माण्डूक्यकारिकाको चौथो र अन्तिम प्रकरण अलात-शान्तिप्रकरण हो । संस्कृतशब्द अनुसार अलात भनेको भुङ्ग्रो वा

---

६ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥– माण्डूक्यकारिका २।६

७ अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ – माण्डूक्यकारिका ३।३९

८ न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न विद्यते ॥ – माण्डूक्यकारिका ३।४८

बल्दो [९]अगुल्टो हो । अलात शब्दको प्रयोग संस्कृत साहित्य र दर्शनशास्त्रहरूमा प्रशस्त भएको पाइन्छ । महाकवि कालिदासले आफ्नू महाकाव्य [१०]'कुमारसम्भवम्'मा अलात शब्दको प्रयोग गर्दै यमराज पनि आफ्नू त्यस तेजहीन दण्डले भुइँ कोतर्दछन्, जुन अमोघ भएर पनि आज आगो निभेको अगुल्टो जस्तो तुच्छ र व्यर्थ जस्तो भएको छ भनिएको छ ।

यस प्रकरणमा बलेको अगुल्टाको प्रतीक दिएर आचार्यले यो दृश्यमान प्रपञ्च आगाको बल्दो अगुल्टाबाट निस्केको झिल्का जस्तै क्षणिक, मिथ्या र अस्तित्वहीन भनेर देखाउन खोज्नुभएको देखिन्छ । सृष्टिचक्र पनि आगोबाट निस्कने क्षुद्र झिल्काहरू जस्तै भएको वर्णन [११]पुराणहरूमा पनि पाइन्छ ।

अलातशान्तिप्रकरणमा प्रमाण र युक्तिसमेत दिएर प्रपञ्च मिथ्या हो भनिएको छ । आगाको बल्दो अगुल्टो घुमाउँदा आगाका नानाथरीका आकृतिहरू देखा पर्दछन् । साँच्चै भन्ने हो भने न त्यस अगुल्टाबाट कुनै आकृति निस्कन्छ न त त्यसमा फेरि गएर लीन नै हुन्छ । अगुल्टो घुमाउन छोडेपछि निस्कन बन्द हुन्छ । यदि अगुल्टाबाट निस्कने र फेरि त्यसैभित्र पस्ने भए घुमाउन छोडेपछि पनि निस्कनु र पस्नु पर्ने थियो । यस कुरालाई अद्वैतवेदान्तका दृष्टिले हेर्ने हो भने अगुल्टाका स्पन्दनबाट मात्रै सबै भएको हो । त्यसको खास अस्तित्व देखिँदैन । त्यसैगरेर यो सारा दृश्य प्रपञ्च केवल मनका स्पन्दनका कारण प्रतीत भएको हो । जब मन अमनीभावमा

---

९ अलातमुल्मुकं ज्ञेयम् – हलायुधकोशः ।
अङ्गारोऽलातमुल्मुकम् – अमरकोशः ।
अङ्गारमुल्मुकम् – विश्वकोशः ।

१० यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालतलाघवम् ॥ – कुमारसम्भवम् २।२३

पुग्दछ तब यो सारा प्रपञ्च कपूर हावामा उडेझैँ गरेर हराएर जान्छ।
यो सम्पूर्ण प्रपञ्चको प्रतीति र अप्रतीति भ्रान्तिजनित हो। पारमार्थिक दृष्टिले न प्रपञ्चको उत्पत्ति हुन्छ न लय नै हुन्छ। सम्पूर्ण भ्रान्तिजन्य प्रपञ्चको आधार परब्रह्म नै हो। किनभने कुनै पनि भ्रान्ति अधिष्ठानविना निराधार रहन सक्तैन। जस्तै रज्जुविना सर्पको भ्रान्ति र शुक्तिविना रजतको भ्रान्ति हुन सक्तैन।

अलातशान्तिप्रकरणमा विभिन्न वादहरूको खण्डन गरेर आचार्यले अजातवादको स्थापना गर्नुभएको छ। सयुक्तिक र सप्रमाण खण्डन गरिएका वादहरूमा सद्वाद, असद्वाद, बीजाङ्कुरसन्ततिवाद, विज्ञानवाद, शून्यवाद समेत प्रमुख-वादहरू पर्दछन्। तिनको निराकरणपछि अजातवादको कुरा बुझ्न सुगम हुन्छ। त्यस कुरालाई एउटै कारिकामा सङ्क्षिप्तरूपले लोहोटामा महासमुद्र भरेझैँ गरेर आचार्यले भर्नुभएको छ। वस्तुतः कुनै पनि वस्तु न ता आफैँबाट [१२]उत्पन्न हुन्छ, न ता कुनै अरूबाट उत्पन्न हुन्छ। जसरी कुनै घट अहिलेसम्म उत्पन्न भएको छैन भने उसैबाट उही घटको कसरी उत्पत्ति हुनसक्तछ ? त्यसैगरेर तयार भएको घटबाट पनि अर्को कुनै घट कसरी उत्पन्न हुन्छ ? त्यतिमात्रै होइन सत् असत् अथवा सदसत्रूपबाट पनि कुनै वस्तुको उत्पत्ति हुन सक्तैन। जुन वस्तु छ त्यसको उत्पत्ति कसरी हुने ? जसको अत्यन्ताभाव छ, त्यसको पनि कसरी उत्पत्ति हुने ? र अत्यन्ताभावबाट पनि भावको कसरी उत्पत्ति हुने ? कुनै पनि वस्तुलाई छ र छैन पनि भन्न मिल्दैन। किनभने एउटै वस्तु छ र छैन हुन सक्तैन। यसरी विचार गर्दा कुनै प्रकारको कुनै

---

११ यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो।
निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः॥ – श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ८।२३

१२ स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते।
सदसत्सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते॥ – माण्डूक्यकारिका ४।२२

पनि वस्तुको उत्पत्ति हुने सम्भावना नै छैन । अतः अजातवाद सिद्ध हुन्छ ।

उपर्युक्त भनाइलाई सशक्तरूपमा अघि बढाउँदै कारिका अगाडि भन्दछ – न ता [१३]असत्पदार्थ असत्‌को कारण हुनसक्तछ, न सत् पदार्थ नै असत्‌को कारण हुनसक्तछ, त्यसैगरेर सत् पदार्थ पनि सत्‌को कारण हुँदैन भने फेरि असत् नै सत्‌को कारण कसरी हुनसक्तछ ? अर्थात् हुनसक्तैन ।

निरालम्ब स्थितिको वर्णन गर्दै आचार्य फेरि अगाडि भन्नुहुन्छ कि जुन जुन धर्मको आग्रह हुन्छ त्यस सर्वविशेष-शून्य परमार्थतत्त्व अनायास नै आच्छादित हुन्छ । त्यसरी आच्छादित भएपछि त्यस आवरणलाई भङ्ग गर्न कठिन हुन्छ । यसकारण ब्रह्म अत्यन्त दुदर्श हो । ब्रह्मलाई आच्छादन गर्ने मतमतान्तरहरू धेरैथरी छन् । तीमध्येमा कसैले [१४]ब्रह्म छ भन्दछ, कसैले छैन भन्दछ । कसैकसैले भन्दछन् ब्रह्म छ पनि छैन पनि । कसैकसैले जोड दिँदै छैन छैन भन्दछन् । यी सबै भनाइहरूमध्ये अस्तिभाव चल हो । किनभने घटादि अनित्य पदार्थहरू भन्दा यो विलक्षण हो । नास्तिभाव भने स्थिर हो । किनकि त्यसमा कुनै विशेषता छैन । अस्ति र नास्तिभाव उभयरूप हो भने नास्ति नास्तिभाव अभावरूप हो आदि भनाइहरूबाट मूर्खहरू परमात्मालाई आच्छादित गर्दछन् र जान्न सक्तैनन् । किन्तु ब्रह्म यी सबै भावदेखि विलक्षण हो । माथि आएका मतमतान्तरहरू मायिक हुन् भने ब्रह्म मायातीत र सर्वभावातीत हो । जसले परमार्थतत्त्वलाई यसरी जान्दछ त्यो नै सर्वज्ञ हो ।

---

१३ नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।
सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।४०

१४ अस्ति नास्त्यति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष बालिशः ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।८३

सम्पूर्ण वादीहरूका अल्पज्ञतापूर्ण कुदृष्टिहरूलाई खण्डन गर्दै श्रीगौणपादाचार्यले अन्त्यमा अजातवादको स्थापना गर्नुभएको छ । जुन अत्यन्त दुरूह र सामान्य वेदान्तीका लागि दुर्बोध पनि छ । अन्तिम परमार्थतत्त्व त्यो विशुद्ध ब्रह्म [15]दुदर्श, अत्यन्त गम्भीर, अज, निर्विशेष र भेदशून्य हो भन्ने जानेर हामीहरू त्यस परमसत्तालाई बारम्बार नमस्कार गर्दछौँ भन्दै परमगुरु गौडपादाचार्य माण्डूक्यकारिकाको अलातशान्तिप्रकरणको उपसंहार गर्नुहुन्छ ।

अद्वैतवेदान्तको महाकाशमा माण्डूक्यकारिकाको ठूलो स्थान छ । यसलाई अद्वैतसिद्धान्तको परिष्कृत, सुस्पष्ट, सशक्त, सुसङ्गठित तथा सारगर्भित प्रथम निबन्ध भनिन्छ । कारिकाकार आचार्य गौडपादको जीवनी, देश, वंश र जीवनकालका बारेमा इदमित्थंरूपमा विद्वानूहरूले भन्न सकेका छैनन् । बङ्गालमा वेदान्तदर्शनको इतिहास भन्ने ग्रन्थका लेखक स्वामी प्रज्ञानानन्द सरस्वतीले उहाँलाई गौडदेशीय अर्थात् बङ्गाली भनेर लेखेका छन् । उनले प्रमाणका रूपमा नैष्कर्म्यसिद्धि ग्रन्थका ग्रन्थकार आचार्य सुरेश्वरको उक्त ग्रन्थबाट एउटा श्लोक दिएर प्रमाणित गर्न खोजेका छन् । त्यस श्लोकमा 'यसप्रकार हाम्रा पूज्य [16]गौडपादाचार्य र द्राविड भगवत्पूज्यपाद श्रीशङ्कराचार्यले पनि अज्ञानमात्र उपाधि भएको अहङ्कारादिको साक्षी भएर जीवरूपले ब्रह्म रहेको छ' भनिएको छ । मुक्तिकोपनिषद्मा 'माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये' भनिएको छ । यसबाट पनि यसको महत्त्व र प्राचीनता थाहा पाइन्छ ।

---

१५ दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।
बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।१००

१६ एवं गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरर्थः प्रभाषितः ।
अज्ञानमात्रोपाधिः सन्नहमादिदृगीश्वरः ॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः ४।४४

वस्तुतः अद्वैतसिद्धान्त औपनिषद सिद्धान्त हो र अनादि पनि हो । आचार्यहरूले यसै परम्परालाई अगाडि बढाएका हुन् । त्यसै शृङ्खलामा गौडपादाचार्यको पनि अद्वैताकाशमा जाज्वल्य नक्षत्रका रूपमा उदय भएको देखिन्छ । आफ्ना परमगुरुद्वारा प्रणीत यसै माण्डूक्यकारिकालाई समेत आधार बनाएर आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले अद्वैतसिद्धान्तलाई जोडदार र सशक्तरूपले अगाडि बढाउन सफल हुनुभएको हो भन्ने विद्वान्हरूको धारणा देखिन्छ ।

गौडपादीय माण्डूक्यकारिकालाई अद्वैतसिद्धान्तको परम्परामा एउटा कोसेढुङ्गा वा प्रकाशस्तम्भका रूपमा उदारमना विद्वान्हरूले लिएका छन् । किन्तु केही सम्प्रदायका सीमित सीमाभित्र सीमित पूर्वाग्रहपीडित विद्वान्हरू भने यसमाथि कुदृष्टि राख्ने गर्दछन् । गौडपादको यो माण्डूक्यकारिका यद्यपि औपनिषद् ब्रह्मवादको स्थापनाका लागि प्रणीत हो तापनि भाव र भाषाका दृष्टिकोणले आदिदेखि अन्त्यसम्म माध्यमिक दर्शनको प्रभाव परेको स्पष्टै देखिन्छ भन्दै उनीहरूले यसको प्रमाणका लागि माण्डूक्य-कारिकामा आत्माका विषयमा आएको [१७]अस्ति, नास्ति, अस्तिनास्ति र नास्तिनास्ति भन्ने चतुष्कोटियुक्त कारिकालाई अगाडि सारेका छन् । जसमा आत्मा सत्, असत्, सदसदुभ-यात्मक तथा सदसद्विलक्षण यी चारै कोटिमा कुनै कोटिबाट पनि स्पृष्ट छैन भनिएको छ ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्त आत्मालाई जसले साक्षात्कार गरेको छ त्यो नै सर्वदर्शी र सर्वज्ञ हो भन्ने कारिकाहरूले देखाउँछन् । किनभने यी कारिकाहरूमा आएको चतुष्कोटिविनिर्मुक्त आत्माको कुरा

---

१७ अस्ति नास्त्यति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष बालिशः ॥
कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।८३,८४

गौडपादाचार्यभन्दा धेरै पहिले नागार्जुनबाट लेखिएको [18]माध्यमिक कारिकामा आइसकेको हुँदा गौडपादाचार्यको माण्डूक्यकारिकामा उपर्युक्त भनाइ नागार्जुनका कारिकाको प्रतिध्वनिमात्र हो, उनको त्यो आफ्नो मौलिक भनाइ होइन भन्ने समालोचकको मत पाइन्छ । त्यतिमात्रै होइन, समालोचकले फेरि दुवै [19]कारिकाहरूबाट एउटा एउटा कारिकाको उद्धरण गर्दै शून्यवादीको शून्य अथवा तत्त्व र गौडपादाचार्यको आत्मा प्रायः एकै प्रकारको देखिन्छ भनेका छन् । यस तुलनाबाट ती आलोचकहरूको विचारमा गौडपादाचार्यको अजातवाद पनि नागार्जुनरचित माध्यमिककारिकामूलक नै हो भन्ने देखिन्छ ।

कुन कारिकाको प्रभाव कुन कारिकामा परेको हो अथवा केवल काकतालीमात्र हो भन्ने सम्बन्धमा यस भूमिकाको उपान्ततिर गएर दुवै कारिकाहरूको रचनाकालसमेतको विवेचनाबाट पनि समीक्षा गर्ने प्रयास गरिने छ । त्यसभन्दा अघि ती आलोचकहरूका केही विचारको यहाँ उद्धरण गर्नु अझै सान्दर्भिक हुनेछ । अद्वैत वेदान्तमा आएको व्यावहारिक सत्ता र पारमार्थिक सत्ताको विभाग वा सत्ताभेद बौद्धदर्शनका अति प्राचीन पालिसाहित्यहरूमा पाइन्छ । यो भेद अरू दर्शनहरूमा पाइँदैन भन्दै त्यसको प्रभावका साथै माण्डूक्य-कारिकामा आएका केही पारिभाषिक शब्दहरू केवल बौद्धदर्शनका ग्रन्थहरूमा मात्रै पाइन्छन्, अन्यत्र पाइँदैनन् पनि उनले भनेका छन् । यसकारण

---

१८ न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ – माध्यमिककारिका १।६

१९ न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नप्यहेतुतः ।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥ – माध्यमिककारिका १।७
स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।
सदसत् सदसद्वापि नकिञ्चिद्वस्तु जायते ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।२२

पनि बौद्धदर्शन र आचार्य नागार्जुनरचित [20]मध्यमकारिकाको प्रभाव गौडपादको माण्डूक्यकारिकामा परेको हो भन्ने उनीहरूको भनाइ पाइन्छ।

नागार्जुनको [21]मध्यमकारिका अनुसार बौद्धदर्शनको शून्यवादी सिद्धान्तले दुईओटा सत्यलाई आधार मानेर उपदेश गर्दछ। ती हुन् लोकसंवृत्ति सत्य अर्थात् व्यावहारिक सत्य र पारमार्थिक सत्य।

उपर्युक्त सम्बन्धमा कुन कारिकाको प्रभाव कुन कारिकामा परेको हो वा खालि त्यस्तो संयोग मिल्न गएको हो भन्ने सम्बन्धमा दुवै आचार्यको आविर्भाव भएको समय, रचना र प्रभाव समेतको विश्लेषणबाट छुट्याउनु न्यायोचित हुने देखिन्छ। कालक्रम र गुरूपरम्पराअनुसार गौडपादाचार्यलाई श्रीशुकदेव स्वामीका साक्षात् शिष्य मानिन्छ। यसबाट भगवान् बुद्धभन्दा गौडपादाचार्यको समय प्राचीन मान्न सकिन्छ। बुद्धको समय गौडपादाचार्यको समयभन्दा पछाडि मानिएपछि बुद्धका अनुयायी नागार्जुनको समय बुद्धभन्दा प्राचीन हुने कुरै भएन। बुद्धका सिद्धान्तका आधारमा लेखिएको आचार्य नागार्जुनको मध्यमकारिका भगवान् बुद्धभन्दा निकै पछि लेखिएको इतिहासबाट थाहा हुन्छ। गौडपादाचार्यप्रणीत माण्डूक्यकारिकामा आचार्य नागार्जुनप्रणीत मध्यमकारिकाको प्रभाव नपरेर बरू त्यसको उल्टो मध्यमकारिकामा माण्डूक्यकारिकाको प्रभाव परेको हुनसक्तछ भन्ने तथ्य उपर्युक्त छोटो विश्लेषणबाट अनुमान गर्न सकिन्छ। अथवा कुनै प्रभाव कुनैमा पनि नपरेर केवल शब्दावली र भावनासमेत मिल्न जानु काकताली वा संयोगमात्र हुनसक्तछ। दुवै

---

२० उक्त समीक्षा, महामहोपाध्याय पं. गोपीनाथ कविराजद्वारा लेखिएको ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यको भूमिकामा आधारित छ।

२१ द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोकसंवृत्ति सत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थता॥ – मध्यमकारिका १११

आचार्यहरू आफ्नाआफ्ना दर्शनका मूर्द्धन्य विद्वान्हरू भएकाले उच्छृङ्खल प्रलाप गरेर कुनै आचार्यको पनि मानमर्दन गर्नु विद्वान्, समीक्षक र समालोचकको कर्तव्य होइन ।

व्यावहारिक सत्ता र पारमार्थिक सत्ताको विभाग वा भेद अरू दर्शनमा नभएर बौद्धदर्शनका अति प्राचीन पालिसाहित्य र ग्रन्थहरूमा मात्र पाइन्छ, तिनैको प्रभाव अद्वैत दर्शनमा, त्यसमा पनि खास गरेर गौडपादाचार्यका कारिकामा र शङ्कराचार्यका भाष्यहरूमा समेत परेको हो भन्ने आलोचकको जुन भनाइ छ त्यो भनाइ अध्ययनको अत्यन्त कमी र पूर्वाग्रहजन्य हो भन्ने स्पष्टै देखिन्छ । किनकि यी कुराहरू वेद, उपनिषद्, ब्राह्मण र आरण्यक ग्रन्थहरू समेतमा भएको तथ्य अध्ययनशील, गुणग्राही र पूर्वाग्रहरहित विद्वान्हरूले थाहा पाउनुभएकै विषय हो । जानकारीका लागि केही उदाहरण उपनिषद्बाट दिनु सान्दर्भिक ठान्दछु । जस्तै – व्यावहारिक सत्ता केवल [२२]वाणीमाथि अवलम्बित मायिक सत्ता हो । वस्तुतः पारमार्थिक सत्ता नै परम सत्ता हो । त्यतिमात्रै होइन परमार्थ अर्थात् पारमार्थिक सत्ता भूमा[२३] हो, महान् हो । व्यावहारिक सत्ता अल्प हो, जुन मायिक हो र त्रिपुटीको पेटभित्र पर्दछ । अतः भूमा अर्थात् पारमार्थिक सत्ताको जिज्ञासा गर्नुपर्दछ इत्यादि ।

उपर्युक्त अनुसार पूर्वाग्रहहीन भएर स्वच्छ र स्वस्थ बुद्धिले शास्त्रहरूको अध्ययन र आलोडन गर्ने हो भने अद्वैत दर्शनको विचार, पारिभाषिक शब्दावली र सिद्धान्तको बौद्धदर्शनमा, आचार्य नागार्जुन आदि आचार्यहरूका साथै सम्पूर्ण बौद्ध वाङ्मयमा परेको सजिलै थाहा पाइन्छ । केवल २५०० वर्षको छोटो अवधिमा सिर्जित

---

२२ वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।४

२३ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखं भूमात्वेन विजिज्ञासितव्यः ।
– छान्दोग्योपनिषद् ७।२३।१

बौद्धदर्शनको प्रभाव शाश्वत तथा अनादि वेदान्तदर्शनमा परेको भन्नु कुवाको अल्प पानीको प्रभाव अगाध समुद्रको जलमा पऱ्यो भन्नुजस्तै हो । अथवा वृद्ध हजुरबामा भर्खरै जन्मेको बालकको संस्कार पऱ्यो वा घटाकाशको प्रभाव महाकाशमा र एक अल्पज्ञ वा अज्ञको प्रभाव ब्रह्मज्ञानीमा पऱ्यो भन्नुजस्तै हास्यास्पद कुरा हो । किनभने अद्वैतदर्शन भनेको अपौरुषेय, शाश्वत र अनादि ब्रह्मका निःश्वासभूत वेद, उपनिषद् आदि आकर ग्रन्थमा अवलम्बित र अनुप्राणित शाश्वत दर्शन हो । बौद्धदर्शन जस्तो लामु परम्परा र आकरग्रन्थशून्य एउटा अवतारी पुरुषको उपदेश र देशनामा अवलम्बित यो अद्वैतदर्शन होइन । यो दर्शन मुक्तिका लागि सुन्नुपर्ने, मनन गर्नुपर्ने र निदिध्यासन गर्नुपर्ने दर्शनहरूमध्येको अत्यन्त दर्शनीय[२४] र सर्वश्रेष्ठ दर्शन हो ।

वनमा जसरी स्याल आदि [२५]क्षुद्रजन्तुहरू त्यति बेलासम्म हल्ला मच्चाइरहन्छन्, जतिबेलासम्म सिंहले गर्जना गर्दैन । सिंहको गर्जना सुनेपछि स्याल आदि क्षुद्र जन्तुहरू कुनामा गएर लुक्छन् । त्यसै गरेर त्यति बेलासम्म यी आस्तिक र नास्तिक दर्शनहरू मनगढन्त तथा कपोलकल्पित सिद्धान्त बोकेर वादविवाद मच्चाइरहन्छन्, जबसम्म अद्वैतवेदान्तरूपी सिंह गर्जंदैन । वेदान्तरूपी औपनिषद् दर्शन जब गर्जन थाल्दछ तब अरू क्षुद्रदर्शनहरू चुप लागेर भाग्दछन् । यसै कुरालाई गर्वोक्तिसाथ आचार्य [२६]श्रीश्रीहर्षले भन्नुभएको छ – जुन योद्धाले आफ्ना हातमा ब्रह्मतत्त्व नामको एउटा अमोघ ब्रह्मास्त्र लिएको छ र ऊ धीरवीर पनि छ भने उसले युद्धभूमिमा आफ्नू

---

२४ सर्वेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमं दर्शनं वेदान्तदर्शनम् । – आचार्य श्रीवाचस्पति मिश्रः

२५ तावद् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
नगर्जति महासिंहो यावद् वेदान्तकेशरी ॥ – समयोचितपद्यमालिका

२६ एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥ – खण्डनखण्डखाद्य १।१५

प्रतिद्वन्द्वीलाई भुसुनो जति पनि गन्दैन । त्यसै गरेर ब्रह्मज्ञानरूपी अस्त्र धारण गरेका ब्रह्मज्ञानीले अरू क्षुद्र दर्शनहरूलाई केही कत्ति नसम्झिएर शास्त्रार्थको रणभूमिमा सबैलाई जित्तछ ।

कतिपय [२७]विद्वान्हरू अजातवादपरक योगवासिष्ठ महा-रामायणको हजारौँ पटक अध्ययन गरेर अद्वैतसिद्धान्तको शिखरमा पुगेका गौडपादाचार्यले अद्वैतवेदान्तको अत्यन्त निचोड अर्थात् सारमात्रैको सङ्ग्रह गरेर माण्डूक्योपनिषद्को छत्रछायामा माण्डूक्यकारिकाको रचना गर्नुभएको हो भन्दछन् । वस्तुतः उक्त भनाइ सत्य देखिन्छ । यसै कारण यस ग्रन्थको नाम अजादवाद रहन गएको हो ।

यस माण्डूक्यकारिकाको अनुवाद गर्न डा.स्वामी रामानन्द गिरिज्यूको प्रेरणा र मार्गदर्शन मैले पाएको हुँ । यसका साथै यस ग्रन्थलाई आफ्नू आशीर्वादयुक्त मन्तव्य समेत प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँमा श्रद्धापूर्वक हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। कार्यकारी सम्पादक सहप्राध्यापक ध्रुवप्रसाद भट्टराई, कम्प्युटर सेटिङ गर्ने श्रीखड्गप्रसाद खनाल र प्रकाशक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषलाई समेत धन्यवाद अर्पण गर्दछु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०७१ आश्विन, विजयादशमी

विनीत–
शरत्कुमार भट्टराई

---

२७ सहस्रधा गौडपादो वासिष्ठमनुचिन्तयन् ।
माण्डूक्यकारिकां चक्रे शुद्धाद्वैतविभासिनिम् ॥
माण्डूक्यवार्तिकैवैषा वासिष्ठाख्या महामतिः ।
सर्वोपनिषदां सूत्रं माण्डूक्योपनिषच्छिवा ॥ – पञ्चदशी ४

श्रीमद्भागवतमहापुराणको अवतरणिकाको भूमिका

सन् १२२० मा प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकाकार चित्सुखाचार्यको समय हो भनिन्छ। चित्सुखाचार्य भगवान् श्रीनृसिंहका भक्त उपासक हुनुहुन्थ्यो। त्यसका प्रमाणका रूपमा चित्सुखी अर्थात् तत्त्वप्रदीपिकामा आएको मङ्गलाचरण श्लोकलाई लिन सकिन्छ। जस्तै –

स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावनिगदव्याख्याततद्वैभूवो,
यः पाञ्चाननपाञ्चन्यवपुषा व्यादिष्टविश्वात्मनः।
प्रह्लादाभिहितार्थतत्क्षणमिलद्दृष्टप्रमाणं हरिः,
सोऽव्याद्वः शरदिन्दुसुन्दरतनुः सिंहाद्रिचूडामणिः॥

त्यसै गरी सन् १४०० तिरका श्रीश्रीधर स्वामी पनि श्रीनृसिंह भगवान्का भक्त उपासक हुनुहुन्थ्यो। उहाँले श्रीमद्भागवतमहापुराणको भावार्थदीपिकाटीकाको रचना गर्दा चित्सुखाचार्यले जस्तै त्यसै गरेर मङ्गलाचरण श्लोकमा भगवान् श्रीनृसिंहको स्तुति गर्नुभएको छ। जस्तै –

वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि।
यस्याऽऽस्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे॥

यसरी विचार गर्दा चित्सुखाचार्य र श्रीधरस्वामी दुवै एउटै विचार, गुरूपरम्परा र सम्प्रदायका अनुयायी भएको उहाँको भावार्थदीपिका नामक टीकामा आएको प्रतिज्ञा वाक्यबाट व्यक्त भएको अनुमान गर्न सकिन्छ –

सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः।
श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयं प्रतन्यते॥

यस अनुसार विचार गर्दा श्रीधरस्वामी पनि चित्सुखाचार्य

जस्तै अद्वैत सम्प्रदायका सन्न्यासी भएको देखिन्छ। यसैकारणले नै भागवतको उहाँको भावार्थदीपिकाटीका प्रामाणिक अद्वैतवेदान्तपरक व्याख्या भएको कुरामा भागवतका सबै अध्येता विद्वान्हरू सहमत देखिनुहुन्छ। स्वामीजीको जन्मभूमि, माता, पिता र अन्य विवरणका सम्बन्धमा 'भक्तमाल ग्रन्थ'को कल्याण पत्रिकाद्वारा सन् २०१३ को विशेषङ्कमा केही तथ्य प्रकाशन गरेको छ। जसको सारसङ्क्षेप यस अनुसार छ –

दक्षिण भारतको कुनै नगरमा एउटा बालकको गृहस्थ ब्राह्मणको घरमा जन्म भएको थियो । तर उनका मातापिताको चाँडै मृत्यु हुनगएछ । त्यस समयका राजाका मन्त्रीले अनाथ तथा टुहुरो ब्राह्मणबालकमाथि दया र स्नेह गरेर भगवान् श्रीनृसिंहको दीक्षा दिएर आराधनामा लगाएछन् । उनको आराधना र भजनबाट अत्यन्त सन्तुष्ट भएर भगवान् नृसिंहले ब्राह्मण बालकलाई वरदान दिँदै भन्नुभएछ – "तिमीलाई वेद, वेदाङ्ग, दर्शनशास्त्र आदिको सम्पूर्ण ज्ञान होला र मेरो भक्ति तिम्रो हृदयमा निवास गर्ला" आदि। त्यस प्रकार अलौकिक तथा दिव्य वरदान भगवान्बाट प्राप्त गर्ने भाग्यमानी बालक, जो पछि गएर असामान्य प्रकाण्ड विश्वप्रसिद्ध विद्वान् भए तिनै श्रीश्रीधरस्वामी हुनुहुन्थ्यो । विद्वान् तथा राजा समेतबाट सम्मानित भएर धनधान्य सम्पन्न समेत उहाँ हुनुभएछ। उहाँको विवाह पनि भएछ, तर केही समयपछि प्रथम सन्तानको जन्म दिएपछि उहाँकी पत्नीको मृत्यु भएछ।

यसलाई उहाँले भगवान्को कृपा नै संझिनुभएछ । यसबाट उहाँमा वैराग्य झन् प्रबल भएछ । आफ्नो नवजात बालकलाई भरणपोषणको अभिभारा कुनै दयालु मानिसको जिम्मामा सुम्पेर उहाँ काशी जानुभएछ।

काशी गएर भगवान्को भक्ति, भजन र आराधनामा

श्रीश्रीधरजी झन् सघनरूपमा संलग्न हुनुभएछ। अध्ययन, अध्यापन र टीकालेखन समेतका ग्रन्थहरूको प्रणयनमा पनि संलग्न उहाँ भएको देखिन्छ। उहाँका रचनाहरूमा श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीविष्णुपुराण र श्रीमद्भागवत महापुराणका टीकाहरूसमेत लेख्नुभएको पाइन्छ। जुन टीकाहरू अत्यन्त विद्वत्तापूर्ण, शास्त्रसम्मत र सबै सम्प्रदायबाट आदृत समेत भएको मानिन्छ। केही व्यक्तिहरूबाट विरोध भएकोमा टीकाको स्वयम् श्रीनृसिंह भगवान्‌बाट नै स्वीकृति आएपछि सबै नतमस्तक भएका थिए भनिन्छ। श्रीधरस्वामीले श्रीमद्भागवतको भावार्थदीपिकाटीका लेख्ने सन्दर्भमा कतै कुनै श्लोकमा अर्थ स्पष्ट गर्न नसकेमा त्यस अंशलाई अपूर्ण छोडेर रातमा उहाँ सुत्नुहुन्थ्यो अरे, तर त्यस अपूर्ण अंशलाई भगवान् श्रीनृसिंहले रातमा नै लेखेर पूर्ण गरिदिनुहुन्थ्यो भनिन्छ। त्यसका साथै श्रीधरस्वामी भगवान् व्यास र श्रीशुकदेव स्वामी जस्तै भागवतका परम ज्ञाता भएको प्रमाणित गर्दै एउटा श्लोकको रचना पनि स्वयं भगवान् श्रीनृसिंहबाटै भएको हो भन्ने भनाइ पनि विद्वान्‌हरूको पाइन्छ। जुन यस प्रकार छ –

व्यासो वेत्ति शुको वेत्ति राजा वेत्ति न वेत्ति वा।
श्रीधरः सकलं वेत्ति श्रीनृसिंहप्रसादतः ॥

श्रीधरस्वामीका सम्बन्धमा अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको टिप्पणीबाट पनि उहाँको सम्बन्धमा केही बढी जानकारी हुनसक्ने ठानेर यहाँ दिइन्छ। जुन यसप्रकार छ –

"A number of Commentaries supporting different schools of philosophical thought have written commentaries upon the Bhagavata Purana. Each of the commentators has tried to show that the Bhagavata Purana supports his school of thought. Of these Shreedhar Svamin is the commentator most celebrated in the Bhagavata circles. According to his own statement, he has given us the traditional interpretation of the Bhagavata, implying that he followed Chitsukha commentary on the

Bhagavata. By the consensus of opinion among schoolars, Chitsukha lived in 1220-84 A.D. If by Paramparya Shreedhara refers to the tradition of Chitsukha, then Shreedhara's date falls some time in the middle of the forteenth century A.D.

Shreedhara is regarded as the commentator par excellence. He is said to have full knowledge of the Bhagavata (Shreedharah sakalam vetti). He is not merely a literal interpreter but a well versed exegist, who understands the working of Souksma-Shareera better than any philosopher, like a yogi who has realized soul. Commenting on Bh. XI.22.39 Shreedhar regards man's as the linga-shareera and holds that self follows manasinfested with egoism. He further holds that through the destiny of karma and manas meditates over things seen and heard and gradually loses memory with regard to him. When manas enters into another body it ceases to remember the experiences of previous existence. Death is but an absolute forgetfulness of things seen and heard by manas."

श्रीश्रीधर स्वामीको भावार्थदीपिकाटीका र उहाँका समयका सम्बन्धमा एकजना विद्वान्‌ले भगवतको भूमिकाका रूपमा संस्कृत भाषामा लेख्नुभएको टिप्पणी निम्न अनुसार दिइन्छ –

श्रीधरीटीकायाः प्रामाण्यप्रसङ्गः –"नेयं टीका कपोलकल्पना-कल्पिताऽन्तःकरणमात्र, अत्र चत्वारो वेदाः स्मृतयः पुराणानि' दर्शनानि 'शिक्षाकल्पादीनि वेदाङ्गानि', विविधकोषोद्धरणानि च प्रमाणत्वेन पदे पदे प्रदत्तानि सदेतस्या टीकाया माहात्म्यं स्थाने समुद्भावयन्ति। श्रीधरीनाम्नीयं टीका क्लिष्टस्थलविशेषेषु सङ्क्षेप-विस्ताराभ्यां लिखिता यथास्थानं विलसति । अनया एव टीकया परवर्तिटीकाकाराः स्वस्वटीकाकरणे समर्था जाताः। यथा महाकविः कालिदासः कथितवान्– 'मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः'। (रघु.प्रथमसर्गेः)। श्रीधरीटीकाया अनन्तरमेतादृशी एव स्थितिः परवर्तिटीकाकाराणां समजनि, तथाप्यत्र कतिपयधार्मिकसम्प्रदाय-वताम् अमुष्यव्याख्यानसम्बन्धे समर्थनं तदितराणां कतिपयानां

विरोधेऽपि चक्षुषोरग्रे परिस्फुरति ।

तत्र विरोधहेतुः स्पष्टीक्रियते – धार्मिकक्षेत्रे बहुविधाः सम्प्रदायाः सन्ति ते स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् स्वीकृत्य स्वे स्वे पथि प्रवृत्ता भवन्ति, अयमेव मूलतो विरोधहेतुः । श्रीमद्भागवतं पुराणम् अद्वैतज्ञानस्य भक्तिरसस्य च मधुरं सरसं कर्णपेयञ्च रसायनं पाययति भुवि भक्तिभावभरितान् भावुकान् । अद्वैतसिद्धान्तविरोधकसम्प्रदायानुसारिणस्ते त आचार्य एनां टीकां परिहसन्ति, ते कामं हसन्तु नाम, नैतेन मनागपि टीकाकर्तुः स्खलनं सिद्ध्यति ।

दशमस्कन्धान्तर्गताः श्रीकृष्णस्य पूतनादिवधरूपाया रहस्यमय्यः कथा विलसन्ति ताः सर्वा अपि तत्तदर्थप्रतिपादिकाः श्रुतिसम्मता एव, येषां विवरणं यथास्थानं टीकाकारेण समुपन्यस्तम् । अस्मिन् दशमस्कन्धे ब्रह्मस्तुतिः, युगलगीतं, रासोपक्रमः, तत्र श्रीकृष्णस्य सहसाऽन्तर्धानप्रकारः, एते विषया विशेषतया महत्त्वपूर्णाः सन्ति, एतेषां रसास्वादनकारयित्री मूलतः श्रीधरीटीका एव वर्वर्ति, तदनु लिखिता वंशीधरीटीका तमेव विषयं सविशेषं विशदयति । अस्य दशमस्कन्धान्तर्गते सप्ताशीतितमे वेदस्तुतिनामकेऽध्याये यदनेकविधं व्याख्यानमुपलभ्यते तदपि महन्महत्त्वपूर्णमेव ।

श्रीधराचार्यस्य परिचयः – श्रीमद्भागवते भावार्थदीपिका-टीकायाः कर्ता स्वनामधन्यो भक्तिमतां हृदयेषु कृतावासः श्रीमान् श्रीधरःस्वामी देशकालादिभिर्न तथा प्रसिद्धो यादृशी अमुष्यटीका प्रसिद्धेः पराङ्कोटिमाटीकते । अयमदसीयटीकाया एव प्रभावो यदेनं केचन वङ्गप्रदेशीयम्, अपरे उत्कलदेशालङ्करणम् इतरे गुर्जरदेशमौलिमाणिक्यभूतं तदितरे च महाराष्ट्राभिजनमा–मनन्ति । यदयं महानुभावो वाराणस्यां विन्दुमाधवमन्दिरस्य नातिदूरे वसतिं चकारेति । अमुष्यनाम्नैव श्रीधरमठस्तत्र श्रीमन्नृसिंहस्य मूर्तिरपि विराजते मणिकर्णिकाघट्टपरिसरे, यतो हि श्रीधरस्वामी

भगवतो नृसिंहस्य परमोपासकेष्वन्यतमो बभूवेति, अमुष्यटीकायां बहुत्र विषयस्यास्य समर्थकोद्धरणानि समुपलभ्यन्ते, तथाप्येकं भागवतटीकायां प्रस्तुतं मङ्गलाचरणात्मकं पद्यमिहोपन्यस्यते –

'वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।
यस्यास्ते हृदये संवित् तं नृसिंहमहं भजे' ॥

अन्येऽपि मन्वते यदनेनेयं टीका भगवतः श्रीनृसिंहस्य प्रसादत एव कृतेति । तत्पद्यं यथा –

व्यासो वेत्ति शुको वेत्ति राजा वेत्ति न वेत्ति वा ।
श्रीधरः सकलं वेत्ति श्रीनृसिंहप्रसादतः ॥

श्रीनृसिंहो भगवान् विष्णुस्वरूप एव नात्र कस्यापि धार्मिकस्य विदुषो विमतिः ।

श्रीधरस्वामिनो गुरोर्नाम 'परमानन्द' इति, अन्तःसाक्ष्य-बलेन निश्चेतुं शक्यते, यतो हि द्वादशस्कन्धस्य समाप्तौ श्रीधरस्वामी 'परमानन्दपादाब्जभृङ्गश्रीः' इति विशेषणं प्रस्तूय स्वकीयपरिचयं प्रादात् । श्रीमद्भगवद्गीतायाः सुबोधिनीटीकायाः पर्यवसाने च स तमेव विषयमेवमाम्रेडयति –

'परमानन्दपादाब्जरजः श्रीधारिणाऽधुना ।
श्रीधरस्वामियतिना कृता गीतासुबोधिनी' ॥

(गीता अ.१८ अन्तिमपद्यम्)

अस्य कालः – श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य टीकाकारेषु विश्व-विश्रुतकीर्तेः श्रीधरस्वामिनः कालनिर्णयविषयेऽत्र किमपि विचार्यते । अतोऽत्र केचन प्रमाणबिन्दव इह समुपस्थाप्यन्ते । श्रीधरस्वामिना विष्णुपुराणस्य टीकायां सिचत्सुखाचार्यस्य नामोल्लेखनं कृतमस्ति । अत एतत्सम्बन्धिशिलालेखानाधारीकृत्य अयं महापुरुषः १२२०–१२८४ खिष्टीयवर्षेभ्यः परवर्ती सिद्ध्यति तथा श्रीधरस्वामी बोपदेवस्य (१३०० ई.) उल्लेखं कृतवान् ।

अतो यदमुष्यकालावधिः १३०० खीष्टतः १३५० खीष्टाब्दं यावत् स्वीकरणीय इति ।

उपर्युक्त विभिन्न मितिहरूलाई विचार गर्दा उहाँको समय १४ औँ खीष्टाब्द नै देखिन्छ। अन्ततः उहाँ परमानन्द नामक अद्वैती सन्न्यासीका शिष्य हुनु भएको प्रमाणित हुन्छ। यसैकारण भागवतमा आएको उहाँको भावार्थदीपिकाटीका अद्वैत वेदान्तपरक भएको प्रमाणित हुन्छ।

स्वामी श्रीश्रीधरको कृतित्व र व्यक्तित्वका बारेमा माथि यथामति सङ्क्षिप्त उल्लेख गरियो । अब उहाँद्वारा लेखिएको श्रीमद्भागवत महापुराणको भावार्थदीपिकाटीका र अवतरणिकाका सम्बन्धमा अत्यन्त छोटो चर्चा गरिने छ । भागवतलाई विभिन्न सम्प्रदायहरूले आ-आफ्ना सम्प्रदाय पन्थका सिद्धान्त र मत अनुसार व्याख्या प्रायः गरेका छन् । किन्तु वैदिक सिद्धान्त अनुसार वेद[१] र उपनिषद्ले सारग्रहण गरेर भगवान् वेदव्यासद्वारा प्रणीत यो ग्रन्थ कैवल्य मोक्षको परम साधन हो भनेर भागवतले नै उद्घोष गरेको छ। तर तदनुरूप टीका टिप्पणी, व्याख्या र अर्थ समेत द्योतन कुनैबाट पनि हुन नसकेपछि स्वामीजीले सोही उद्देश्यपूर्ति गर्न यो टीका लेख्नुभएको यथार्थ उहाँले शुरुमा नै "सम्प्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसारतः । श्रीभागवतभावार्थ दीपिकेयम्प्रतन्यते ।" भनेर लेख्नुभएबाट ज्ञात हुन्छ ।

उपर्युक्त प्रतिज्ञावाक्य अनुसार नै स्वामीजीले श्रीभागवतको टीका अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्त अनुसार लेख्नुभएको देखिन्छ। किन भने भगवान् वेदव्यासद्वारा रचित अद्वैत वेदान्तको ब्रह्मसूत्रको दोस्रो

---

१. सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वादितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥
सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥ – श्रीभागवत १२।१३।१२–१५

[२]सूत्र अनुरूप श्रीभागवतको प्रथम [३]श्लोक शुरु भएको देखिन्छ। यस प्रकारको उपक्रमबाट शुरु भएको ग्रन्थको उपसंहार श्रीशुकदेव-स्वामीको [४]उपदेश वाक्यपछि राजा परीक्षित्को [५]'ब्रह्मानुभूतिपरक' उक्तिबाट पनि भागवतको प्रयोजन कैवल्य मुक्ति नै भएको प्रष्ट हुन्छ।

यस प्रकारको वेद र उपनिषद्को सार र मुक्तिको एकमात्र परम साधन भएको भागवत जति अध्ययन गरे पनि पार पाउन सकिँदैन। सामान्य मान्छेको ता कुरै छोडौँ 'विद्यावतां भागवते परीक्षा' भनिएको हुँदा यो ग्रन्थ कति दुरूह छ भन्ने स्पष्टै हुन्छ।

यस्तो दुर्बोध्य श्रीभागवतमा मेरो गति हुने सम्भवै थिएन। यसैका लागि मैले आफूले गुरुमुखी भएर श्रवण गरेका र अध्ययन गरेका श्रीशाङ्करभाष्यसहितका प्रस्थानत्रयी अर्थात् 'श्रीमद्भगवद्गीता' (निबन्धका रूपमा) उपनिषद् र ब्रह्मसूत्रको सार र अन्य वेदान्तका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू वेदान्तपरिभाषा, वेदान्तसार र अद्वैत सिद्धिका केही परिच्छेद समेतको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर प्रकाशन गर्ने सत्प्रयास गरेको छु। यिनका अतिरिक्त भिगवान् श्रीशङ्कराचार्यद्वारा प्रणीत ब्रह्मसूत्रको उपोद्घात अध्यास भाष्यको गद्यानुवाद, माण्डूक्योपनिषद्को गद्यानुवादका साथै गौडपादाचार्यको माण्डूक्यकारिकाको समछन्दमा गरिएको पद्यानुवाद र भगवान्

२. जन्माद्यस्य यतः। – ब्रह्मसूत्र १।२।१।१

३. जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः।
तेजो वारिमृदां यथाविनिमयो यत्र त्रिसर्गोमृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्त पुहकं सत्यं परं धीमहि॥ – श्रीभागवत १।१।१।

४. अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम्।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले॥ – श्रीभागवत १२।५।११

५. भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम्।
प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणमभयं दर्शितं त्वया॥ – श्रीभागवत १२।६।५

श्रीशङ्कराचार्यको 'अपरोक्षानुभूति' एवं 'मणिरत्नमाला प्रश्नोत्तरी' को समछन्दमा नेपाली भाषामा गरिएको अनुवाद पनि प्रकाशित भएका छन् ।

उपर्युक्त ग्रन्थहरूका साथसाथै श्रवण, मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यासलाई साधनतया सुदृढ गर्ने उद्देश्यले श्रीभागवतका केही ज्ञान र भक्तिपरक श्लोकहरू अध्यायहरूलाई पनि विभिन्न कालखण्डमा केही समछन्दमा केही विषम छन्दमा, केहीको समछन्दका साथै गद्यमा समेत अर्थ स्पष्ट गर्ने काम भएको छ । तदनुसार ज्ञान र भक्ति, रासपञ्चाध्यायी, श्रीकृष्णाय वयन्नुमः र अन्तिम उपदेश समेत पर्दछन् । श्रीभागवतको अर्थ र तात्पर्य बुझ्ने उत्कट इच्छाले माथि उल्लिखित अनुवादका साथै श्रीभागवतका महत्त्वपूर्ण ज्ञान तथा भक्तिपरक विषयहरूलाई मैले आफ्ना मौलिक निबन्धग्रन्थहरू ब्रह्मसाक्षात्कार, परमसत्य, ब्रह्मविद्या, पराविद्या, औपनिषद पुरुष र प्रकाशोन्मुख 'ऋते ज्ञानान्नमुक्ति' समेत पर्दछन् ।

यसरी अनुपम ग्रन्थ कर्म, भक्ति र ज्ञानको त्रिवेणी भएको श्रीभागवतलाई बुझेर आत्मसात् गर्ने प्रयासमा धेरै दशकदेखि म निरन्तर लागिरहेँ तर पनि मेरो जिज्ञासा शान्त भएन । यसको कारण के हुनसक्तछ त ? भन्ने चिन्तन गर्दा मैले समग्ररूपमा यसलाई नलिएर खण्डखण्डमा बुझ्न खोज्दा यस्तो अपूर्णता ममा रहेको हो भन्ने मलाई अनुभूति भयो । किन्तु मेरो उमेर, क्षमता, ज्ञानको सीमितता र स्वास्थ्य समेतको कारणले गर्दा मैले मेरो प्रवृत्ति र अरू लेखन गरे जस्तो गरेर समग्र श्रीभागवतको सार लेखेर प्रकाशन गर्नेतर्फ प्रवृत्त हुन सकिन ।

यति हुँदाहुँदै पनि भागवतको बारेमा समग्रमा ज्ञान गर्ने मेरो इच्छा यथावत् नै रह्यो । यसै सन्दर्भमा अहिलेभन्दा सात दशक अगाडिको म अबोध बालक हुँदाकै एउटा स्मृति मेरो स्मृतिपटलमा झुल्कियो ।

मेरा घरमा पिताजी र दाजुसमेत भागवतका ज्ञाता पण्डित हुनुहुन्थ्यो र हुनुहुन्छ । मेरो घरमा प्रायः सप्ताहवाचन र विभिन्न धार्मिक कार्यक्रमहरू भइरहन्थे र पुरुषोत्तम माहात्म्य, कार्तिक माहात्म्य, एकादशी महात्म्य, वैशाख माहात्म्यका साथै अन्य माहात्म्यहरू बारम्बार सुन्ने सुनाउने परम्परा थियो । मेरो गाउँ ब्राह्मणहरूको वस्ती भएको हुनाले गाउँमा पनि धेरैजसो घरमा पढेलेखेका पण्डितहरू नै हुन्थे र गाउँमा पनि भागवत श्रवण, हरिकीर्तन र अरू धार्मिक उत्सवहरू भइरहन्थे । यसै अन्तरालमा मेरो घरको छिमेकी एकजना भारततर्फ गएर संस्कृत पढेर घर आएका थिए । त्यस बेलाको सामाजिक तथा धार्मिक वातावरणअनुसार संस्कृत पढेका छोरा, नातिहरूले घरमा मातापितालाई श्रीभागवत श्रवण गराउनुपर्ने चलन थियो । तदनुरूप तिनले पनि घरमा सप्ताह लगाउने भए । तर उनमा सायद भागवतको अभ्यास नभएर होला मेरो घरमा पिताजी र दाजुसँग भागवत पढ्न आएका थिए । त्यस वेलाको कुरा जहाँसम्म मलाई सम्झना छ अरू कुराको अतिरिक्त उनलाई श्रीश्रीधरस्वामीले लेख्नुभएको श्रीभागवतको यही अवतरणिका पढाइएको थियो । म सानै भए पनि नजिकै बसेर सबै सुनिरहन्थेँ तर केही बुझ्दिनथेँ । त्यो कुरा मेरो अन्तःकरणमा सुषुप्त स्मृतिका रूपमा सुरक्षितै रहेछ, त्यसैकारण अहिले म किंकर्तव्यविमूढ भएको वेला मेरो अन्तरआत्माले त्यसै अवतरणिकालाई समछन्दमा नेपालीमा अनुवाद गरेर आफ्नो जिज्ञासा शान्त गर्न प्रेरित गऱ्यो । तदनुरूप नै यस ग्रन्थको लेखन मैले गरेको हुँ । म जस्तो अबोध व्यक्तिले श्रीभागवतलाई समग्ररूपमा बुझ्न संस्कृत साहित्यका महाकवि [६]कालिदासले आफ्नो महाकाव्य रघुवंशमा भनेजस्तै मेरो यो दुष्प्रयास मात्र हुनेछ भन्ने मैले ठानेको

---

६. क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्प विषया मतिः ।
तितीर्षु दुष्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ – रघुवंशमहाकाव्यम् १।२

छु । जेसुकै भए पनि मैले भगवान्मा पत्रंपुष्पंको रूपमा यसलाई समर्पण गर्नका लागि नै पवित्र प्रयास गरेको हुँ र यो भगवान्मा नै म समर्पण गर्दछु ।

श्रीश्रीधर स्वामीले श्रीभागवतको विस्तृत भावार्थदीपिकाटीकाका साथसाथै त्यसको सङ्क्षिप्त सारका रूपमा यस अवतरणिकाको रचना गर्नुभएको देखिन्छ। त्यसैको समछन्दमा अनुवाद गरिएको हुँदा सारांशतः यस ग्रन्थको नाम पनि श्रीमद्भागवतसार नै राख्नु उपयुक्त हुने देखी सोही गरिएको छ।

अन्त्यमा अद्वैत वेदान्तका वरिष्ठ विद्वान्, श्रीमद्भागवत-महापुराणका ज्ञाता तथा वक्ता प्राध्यापक भवानीप्रसाद खतिवडाज्यूले यस पाण्डुलिपिलाई आद्योपान्त पढेर सारगर्भित तथा विद्वतापूर्ण मन्तव्य लेखिदिनुभएकोमा उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस ग्रन्थलाई कुशलतापूर्वक प्रतिलिपी तयार गरेर प्रकाशनयोग्य बनाइदिनुहुने श्रीखड्गप्रसाद खनालज्यूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन्छु। अस्तु। हरि ॐ तत्सत्। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

वसन्तपञ्चमी, २०७४।१०।८

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

अष्टावक्रगीता नेपाली अनुवादको भूमिका

महर्षि अष्टावक्रद्वारा प्रणीत यो अष्टावक्रगीता अत्यन्त प्राचीनकालदेखि नै अद्वैत वेदान्तका जिज्ञासु मुमुक्षुका लागि चिन्तामणि सरह सेव्य बनेको छ । राजर्षि जनक र ब्रह्मज्ञानी अष्टावक्रका बीचमा संवादका रूपमा निबद्ध यो गीता अत्यन्त उत्कृष्ट मनोभूमिमा प्रकट भएको छ । यसका प्रत्येक श्लोक चिन्तन र ज्ञानोपदेशले परिपूरित छन् । अद्वैत ज्ञानको निरूपण, त्यसको प्राप्ति चरणबद्ध उपाय एवं ब्रह्मज्ञानीका लक्षण र कृत्यहरू यसमा प्रष्ट दिएको छ। आत्मकल्याणको मार्ग यसले प्रष्ट संसूचन गरेको छ।

ब्रह्मज्ञानी महर्षि अष्टावक्र मुनिका सम्बन्ध सामवेदको छान्दोग्योपनिषद्को छैटौं अध्याय खण्ड ६ मन्त्र १ देखि खण्ड १६ मन्त्र ३ सम्म वर्णित श्वेतकेतुका पिता तथा सत् आत्माका उपदेष्टा आत्मज्ञानी आरुणी उद्दालकसँग देखिन्छ। उद्दालकका धेरै शिष्यहरूमध्ये कहोड नामका एक जना प्रसिद्ध शिष्य पनि थिए । उद्दालकले आफ्ना प्रिय शिष्य तिनै कहोड ब्राह्मणसँग आफ्नी पुत्री सुजाताको बिहा गरिदिएका थिए । सुजाता केही कालपछि गर्भवती भइन् । गर्भस्थ शिशुले आफ्ना पिता वेदज्ञ स्वाध्यायी कहोडले उच्चारण गरेको वेदमन्त्र ठीक भएन भनेर दोष देखाएकोमा कहोड रिसाएर तिमीले आक्षेपपूर्वक व्यङ्ग्य गरेर गर्भैदेखि नै ममाथि वक्रदृष्टि राखेको हुँदा तिमी आठ ठाउँमा वक्र अर्थात् बाङ्गो भएर जन्म भनेर उनलाई शाप दिए।

दश महिनापूर्ण भएपछि सुजाताले शिशुलाई जन्म दिइन् । तर पिताका शापका कारण ती शीशु आठ ठाउँमा वक्र भएर जन्मिए।

शिशुको जन्म हुनुभन्दा पहिले नै सुत्केरीका लागि धन जुटाउन कहोड मुनि त्यस समयका प्रसिद्ध दानी तथा ब्रह्मज्ञानी मिथिला नरेश जनकका दरबारतर्फ गएका थिए । पति कहोडले घर फर्कन ढिला गरे तर यसै अन्तरालमा आठ ठाउँमा भाँचिएका अपाङ्ग पुत्रको जन्म त्यसैबेला सुजाताले दिइन् । आठ ठाउँमा वक्र भएर जन्मिएकाले नवजात बालकको नामकरण अष्टावक्र गरियो ।

सुत्केरीखर्च जुटाउन गएका कहोड मुनि घर फर्किएनन् । मातामह उद्दालकले नै नाति अष्टावक्रको लालनपालन गर्नुका साथै शिक्षादीक्षा पनि दिनुभएको थियो । उनका मामा प्रसिद्ध श्वेतकेतु समकालीन थिए र उनलाई भाइ मान्दथे । अष्टावक्रले मातामह उद्दालकलाई नै आफ्ना पिता ठान्दथे । एकदिन पिताको काखमा बस्ने कुरालाई लिएर मामा र भानिजका बीच झगडा भयो । श्वेतकेतुले मेरा पिताका काखमा नबस भनेर भानिजलाई भनेपछि अष्टावक्रले आफ्नी आमा सुजातासँग गएर आफ्ना पिताका बारेमा सोधेका थिए । धन जुटाउन राजा जनकको दरबार जनकपुर गएका तर आजसम्म घर नफर्किएको कुरा आमाले छोरा अष्टावक्रलाई भनिन् ।

अष्टावक्र जन्मनु अघि गर्भैदेखि नै अति तेजस्वी भएको कुरा आफ्ना पिताको वेदपाठ त्रुटिपूर्ण भएको भन्नुबाट नै थाहा हुन्छ । एक दिन मामा श्वेतकेतुलाई साथमा लिएर पिता कहोडलाई खोज्न ब्रह्मज्ञानी अष्टावक्र राजा जनकका यज्ञशालामा गए । दुवै जना बालक भएकाले यज्ञशालामा जान द्वारपालले अनुमति दिएनन् । किन्तु ब्राह्मण ब्रह्मज्ञानद्वारा वृद्ध हुन्छ, उमेर र अरू कुराले हुँदैन । म उमेरले बालक देखिए पनि वेदादि ज्ञानले वृद्ध हुँ । म विद्वान् हरूसँग शास्त्रार्थ गर्दछु र मेरा पिता कहोडलाई जलमा डुबाउने

वन्दीलाई शास्त्रार्थमा हराएर मेरा पितालाई छुटाएर लैजाने छु । सो कुरा तिमीहरू देख्नेछौ भनेर अष्टावक्रले भनेपछि द्वारपालले लगेर राजालाई भेटाइदिए । अष्टावक्रले आफ्नू परिचय दिएपछि राजाले उनको परीक्षा गरे । अष्टावक्रको अद्वितीय प्रतिभा देखेर यज्ञशालामा प्रवेश गर्न राजाले उनलाई अनुमति दिए ।

यज्ञशालाभित्र प्रवेश गरेपछि अष्टावक्रले विद्वान् बन्दीलाई शास्त्रार्थका लागि आह्वान गरे । दुईजनाका बीचमा गहन शास्त्रार्थ भयो । अन्ततः बन्दीले हार स्वीकार गरेर आफू वरुणको पुत्र भएको र पिताको १२ वर्षे यज्ञ सम्पादन गर्न अष्टावक्रका पिता कहोड समेतका धेरै विद्वान्हरूलाई जलमा डुबाएर वरुणलोक पठाएको बन्दीले स्वीकार गरे । वरुण लोकमा सञ्चालित १२ वर्षे यज्ञ समाप्त भइसकेकाले अब ती विद्वान्हरूलाई जलबाट निकालिदिने भनेर उनले राजा जनक समक्ष नै अष्टावक्रलाई भने । शास्त्रार्थमा हारेकोले बन्दी जलमा डुबेर वरुणलोक फर्कन तयार भए ।

उपर्युक्त अनुसार यज्ञशालाको सभामा बातचीत चलिरहेकै समयमा समुद्रमा डुबाइएका ब्राह्मणहरू सम्मानित भएर वरुण लोकबाट फर्किएर त्यहीँ जनकका सभामा उपस्थित भए । त्यहाँ अष्टावक्रको ब्राह्मणहरूले पूजा गरे र अष्टावक्रले आफ्ना पिताको पूजा गरे । त्यसपछि राजा जनकसँग बिदा भएर अष्टावक्र पिता कहोड र मामा श्वेतकेतुका साथमा आफ्नू आश्रमतर्फ फर्किए ।

उपर्युक्तअनुसार आफ्नो आश्रम फर्कने क्रममा बाटोमा पर्ने समङ्गा नदीमा अष्टावक्रसमेतले स्नान गरे । त्यस स्नानद्वारा अष्टावक्रको बाङ्गो शरीर सोझो भयो । त्यसपछि आफ्नो आश्रममा उनीहरू पुगे ।

उपर्युक्त कथा महाभारतको वनपर्वको १३२ देखि १३४ अध्यायसमेतबाट सारमात्र साभार उद्धरण गरिएको हो । यो कथा लोमश ऋषिले वनवासमा रहेका पाण्डवहरूलाई भन्नुभएको हो । 'यः[१] कथ्यते' बाट शुरु भएको यो प्रसङ्ग 'नदी[२] समङ्गा... चरितस्याजमीढ' मा पुगेर समाप्त हुन्छ । विद्वान्हरूका साथ भएको अष्टावक्र मुनिको शास्त्रार्थ अत्यन्त पठनीय र मननीय छ ।

अष्टावक्र ठूला ब्रह्मज्ञानी हुनुहुन्थ्यो । उहाँले राजा जनकलाई ब्रह्मोपदेश गरेको देखिन्छ । उपदिष्ट ग्रन्थलाई अष्टावक्रगीता भनिन्छ । कलेवरका दृष्टिले यो सानो देखिए तापनि ज्ञानका दृष्टिले यस अष्टावक्रगीताको महत्व ठूलो देखिन्छ । [३]अष्टावक्र मुनिले [४]मिथिला नरेशको जिज्ञासाअनुसार गर्नुभएको ब्रह्मोपदेश अत्यन्त मननीय छ । यस अष्टावक्रगीतामा ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भगवद्गीता, उपनिषद् आदि आकरग्रन्थहरू समेतका सारका रूपमा उपदिष्ट यो गीता ज्ञानमय ज्ञानकूप हो भन्नु सर्वथा उपयुक्त हुन्छ ।

---

१. लोमश उवाच–
यः कथ्यते मन्त्रविदग्धबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं, सदाफलैरूपपन्नं महीजैः ॥ – महाभारत, वनपर्व १३२।१

२. नदी समङ्गा च बभूव पुण्या यस्यां स्नातो मुच्यते किल्विषाद्धिः ।
त्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः सभ्रातृकः सभार्यो विशस्व ॥
अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्याण्यनानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्धं चरितस्याजमीढ ॥
– महाभारत, वनपर्व १३४।४०,४१

३. कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।
वैराग्यञ्च कथं प्राप्तमेतद् ब्रूहि मम प्रभो ॥ – अष्टावक्रगीता १।१

४. मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ – अष्टावक्रगीता १।२

ब्रह्मज्ञान गराउने साधनहरूमध्ये अष्टावक्रगीता बहिरङ्ग साधन नभएर अन्तरङ्ग साधन हो भन्न सकिन्छ । किनभने [५]ब्रह्मसूत्रको प्रथम सूत्र अनुरूप अष्टावक्र मुनिबाट प्रारम्भ भएको यो गीता ब्रह्मसूत्रको [६]अन्तिम सूत्र जस्तै [७]यसमा गएर समाप्त हुन्छ । यस गीतामा शुरुदेखि अन्त्यसम्म तात्पर्यतया [८]प्रस्थानत्रयीको भिन्न शैलीमा केवल निवृत्तिपरक ज्ञानोपदेशमात्रैले भरपूर भएर भरिएको देखिन्छ । यसमा [९]उपनिषद्का ज्ञानपरक मन्त्रहरूको [१०]सार पाइन्छ । यसै प्रकार यसमा प्रारम्भमा राजा जनकको प्रश्नदेखि लिएर अन्त्यमा अष्टावक्रको उत्तर र राजाको [११]कृतकृत्यतासम्म श्रीमद्भगवद्गीताको [१२]अर्जुनको जिज्ञासा र भगवान् श्रीकृष्णको

---

५. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १।१।१।१

६. अनावृत्ति शब्दात् ४।४।७।२२

७. क्व चास्ति क्व च वा नास्ति क्वास्ति चैकं क्व च द्वयम् ।
बहुनात्र किमुक्तेन किञ्चिन्नोत्तिष्ठते मम ॥ – अष्टावक्रगीता २०।१४

८. श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्र र उपनिषद् ।

९. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

१०. आचक्ष्व शृणु वा तात नाना शास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥
हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।१।१

११. कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृती ।
पश्यञ्छृण्वन् स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्नास्ते यथासुखम् ॥ – अष्टावक्रगीता १७।८

१२. अर्जुन –
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥
– श्रीमद्भगवद्गीता २।७

[१३]ज्ञानोपदेशको प्रारम्भ र [१४]अन्त्यमा अर्जुनको [१५]कृत्यकृत्यताको अभिव्यक्ति समदृश देखिन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार विचार गर्दा यो अष्टावक्रगीता समस्त निवृत्तिपरक उपनिषदीय विशुद्ध ज्ञानको पुञ्ज मान्न सकिन्छ । यसको भाषा सरल, शैली आर्कषक र सुस्पष्ट ज्ञानोपदेश यसमा पाइन्छ । कुनै मुमुक्षुलाई दुरूह संस्कृत भाषाको ज्ञान, आकर ग्रन्थ र प्रस्थानत्रयी समेतको विधिपूर्वक श्रवण गुरुमुखी भएर नगरेको र मनन र निदिध्यासनसमेत नगरेको, गर्न नसक्ने वा गर्न नसकेको भए पनि यो अष्टावक्रगीता गुरुमुखी भएर श्रवण गर्न सकेमा मननादिपूर्वक औपनिषद ज्ञान अल्पमात्रामा भए पनि गर्न सकिने ठानेर जिज्ञासु मुमुक्षुका लागि यस अष्टावक्रगीतालाई मैले समछन्दमा अनुवाद गर्ने धृष्टता गरेको हुँ ।

अन्त्यमा यसमा आफ्नो विद्वत्तापूर्ण मन्तव्य दिनुहुने विद्वान् उपप्राध्यापक श्रीनेत्रप्रसाद अधिकारीलाई म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस अष्टावक्रगीताको प्रकाशनार्थ कम्प्युटर उत्टङ्कणसमेत गरी सहयोग गर्नुहुने श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई पनि म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

१३. भगवान् –

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाँश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूँश्च नानुशोचन्ति पण्ष्तिाः ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता २।११

१४. भगवान् –

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता १८।७२

१५. अर्जुन –

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता १८।७३

लेखकका साहित्यिक कृतिहरू

२६. उसैको लागि (समीक्षात्मक ग्रन्थ) – २०२६

२७. ऋतुमन्थन (समीक्षात्मक ग्रन्थ) – २०४४

२८. सिर्जनाका फूलहरू (कवितासङ्ग्रह) – २०५१

२९. बहादुर शाह (ऐतिहासिक काव्य) – २०५२

३०. श्रद्धाञ्जलि (शोकात्मक काव्य) – २०५२

३१. गीत तथा भजनहरू – २०५२

३२. अमरसिंहको चिट्ठी, काव्य (ऐतिहासिक काव्य) – २०५३

३३. क्रान्तिदूत (ऐतिहासिक काव्य) – २०५३

३४. विविधयात्रा (कवितासङ्ग्रह) – २०५५

३५. यात्रैयात्रा (यात्रात्मक कवितासङ्ग्रह) – २०५८

३६. पत्रैपत्र (छन्दोबद्ध पत्रात्मक कवितासङ्ग्रह) – २०५९

३७. पृथ्वीविजय (ऐतिहासिक काव्य) – २०६२

३८. अनुस्मृति (स्वलिखित जीवनगाथा) – २०६७

३९. वन्दना (श्रद्धाञ्जलिमय काव्यसङ्ग्रह) – २०६८

४०. कविशतक (केही कविहरूका बारेमा) – २०६८

४१. अष्ट्रेलियाको दैनिकी (यात्रा वृत्तान्त) – २०६९

४२. आभास (कवितासङ्ग्रह) – २०७२

४३. कवितामञ्जरी (ऐतिहासिक पारिवारिक कवितासङ्ग्रह) – २०७४

लेखकका दार्शनिक तथा आध्यात्मिक ग्रन्थहरू

१. ज्ञान र भक्ति (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६३
२. रासपञ्चाध्यायी (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६४
३. यात्रावृत्तान्त (नेपाल र भारतका विभिन्न तीर्थहरूको यात्राविवरण) – २०६४
४. ब्रह्मसाक्षात्कार (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०६५
५. उपनिषत्सार – २०६७
६. ब्रह्मसूत्रसार – २०६७
७. मणिरत्नमाला प्रश्नोत्तरी (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६७
८. अध्यास र चतुःसूत्री (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६८
९. वेदान्तपरिभाषासार (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६८
१०. श्रीकृष्णाय वयन्नुमः (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६९
११. परमसत्य (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०६९
१२. अध्यास (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६९
१३. अद्वैतसिद्धिः १ खण्ड (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६९
१४. अद्वैतसिद्धिः २ खण्ड (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७०
१५. अन्तिम उपदेश (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७०
१६. ब्रह्मविद्या (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७०
१७. अजातवाद (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७१
१८. पराविद्या (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७१
१९. अपरोक्षाऽनुभूति (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७२
२०. औपनिषद पुरुष (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७२
२१. श्रीमद्भागवतमहापुराणको अवतरणिका (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७४
२२. अवधूतगीता (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७५
२३. अष्टावक्रगीता (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७५
२४. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७५
२५. सङ्क्षेपशारीरकसार (संस्कृत भाषामा) – २०७५

ISBN 993705118-5
9 789937 051187